

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS

FŐTITKÁR

XXXVII. kötet

Új folyam III.

1932. 4-6. sz.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1932

TARTALOM

TANULMANYOK:

<i>Dr. Asztalos Miklós:</i> A székelyek őstörténete letelepülésükig — — —	123
<i>Dr. Varga Béla:</i> Az individualitás kérdése. II. befejező közl. — — —	142
<i>Dr. Balogh Arthur:</i> A kisebbségek elismerése a nemzetközi jogban — — —	174
<i>Kemény Katalin:</i> Erdélyi emlékirók. I. közl. — — — — —	180
<i>Horváth József:</i> Az angolok Indiában. II. befejező közl. — — — — —	205

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

<i>Dr. Florio Banfi:</i> Filippo Scolari temesi főispán s az Oratorio degli Scolari Firenzében — — — — —	229
<i>Csűry Bálint:</i> Pápai Páriz Ferenc Faust-anekdotája — — — — —	233
<i>Szabó T. Attila:</i> Kovásznai (Tóth) Sándor Gyöngyösit dicsérő verse — — —	234

ADATTÁR:

<i>Dr. György Lajos:</i> Dr. Borbély István életrajza és irodalmi munkássága (1886—1932) — — — — —	236
--	-----

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

19 irodalomtörténeti, történeti, ethnografiai, archeologiai stb. tárgyú könyv és tanulmány ismertetése — — — — —	241
--	-----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI:

<i>Dr. Szádeczky K. Gyula:</i> Oligocenkori trachyt-vulkán nyoma Kolozsvár határában — — — — —	19
--	----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET ORVOSTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI:

<i>Dr. Koleszár László:</i> Dr. Török Imre (1885—1932) — — — — —	15
--	----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ iv terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-ot

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 iv. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

A székelyek őstörténete letelepülésükig.

Irta: Dr. Asztalos Miklós.

A székelyek letelepedésének kérdése hosszú idő óta egyike a legtöbbet vitatott tudományos problémánknak. Sorsa hűen tükrözi vissza a történettudomány módszertani fejlődésének képét.

A székely kérdés tudományos sorsa három egymástól jellegzetesen elkülöníthető természetű szakaszra osztható. Kezdetben a székelyekre vonatkozóan kritika nélkül elfogadták a hamisított és nem hamisított krónikák adatait, a valódi oklevelek mellett a hamis okleveleket is. A forrással szemben táplálható gyanú nemismerésének korában a székely kérdésben nem volt kérdésre váró felelet. Irigylésre méltóan világosan és játszi könnyedséggel oldják meg a székely mult előadásának feladatát mind aranyosrákosi Székely Sándor 1840-ben írt és 1845-ben Kolozsvárott kiadott „hiteles kútfőkből“ készült *Erdélyország hiteles történeteiben*, mind pedig Kővári László és Szilágyi Sándor¹ a később megjelent összefoglaló erdélyi történelmeikben, sőt még 1901-ben Jakab Elek is,² mígnem négy évvel utóbb Szádeczky Lajos ízekre nem szedte a csíki székely krónika néven ismert silány hamisítványt, amelynek alapján 1901-ig még oly játszva rekonstruálták egyesek a székelyek őstörténetét.

A kútfőkkel szemben táplálható gyanú kifejlesztette forráskritika azonban már igen korán élesen szembehelyezkedett nemcsak a hamisnak bizonyult oklevelekkel, de a középkori krónikáinkkal is. Ebben a hyperkritikus korban az irtó hadjárat, amint Hóman mondja, „elsősorban a hún-hagyomány és Anonymus ellen“ fordult „s ezért mellőzték következetesen a székely kérdés tárgyalásánál a székelység külön népi egyéniségét bizonyító XIII—XIV. századi történeti forrásokat.“³ Ebben a hyperkritikus korban annyira elfogadhatónak vélt anyag nélkül maradt a székelység multjának kutatója, hogy kénytelen volt kizáróan csak olyan dolgok vizsgálatától várni a megoldást (népnév, foglalkozás, helynevek), amelyek lehetnek elsőrangú segédforrások ugyan, de önmagukban csak arra jók, hogy a történeti kérdést filológiai térre vive,

¹ Kővári L.: *Erdély történelme*. I—V. k. Pest. 1859. — Szilágyi S.: *Erdélyország története*. I—II. k. Pest. 1866.

² Jakab Elek—Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*. Bp. 1901.

³ Hóman Bálint: *A székelyek eredete*. Bp. 1921. 4. l.

azt a megoldhatatlanságig komplikálják. Ebből a korból való, s többnyire — mint azt Hóman szintén leszegezte — filológusoktól és ethnografusoktól származik, a székelységnek nyugatról keletre, Magyarországból Erdélybe történt telepítésének elmélete, amely azonban számos variáns-formája egyikében sem fogadható el.

A kérdés állapotának legújabb fázisa mindkét említettől eltérő természetű. A század elején megindult folyamat (Domanovszky, majd Hóman) a hyperkritikát megfosztotta túlzásaitól s a módszeres kritikával véghezvitt szövegelemzések és forrásösszehasonlítások alapján a méltatlanul mellőzött középkori krónikáink szavahihetőségi foka tisztázódott. Ezzel egyidejűleg a nyelvtudomány művelői is, elsősorban Melich és Gombocz, szintén a történelmi álláspontra helyezkedtek s így újra jelentősen több hiteles forrás nyílt meg a székely kérdés vizsgáloí előtt. Ha még rámutatok arra is, hogy Jakubovich Emil legutóbb már azt is megállapította, hogy krónikáink szövegei részére a magyar regösök a pogány hősök, honfoglaló és kalandozó vezérek énekeit *ösi előadásformában, szöveg szerint* fenntartották,⁴ láthatjuk azt, hogy mennyire könnyebb ma kísérletet tenni a székely őstörténet előadására *történelmi emlékeink* alapján, mint lett volna az alig két évtizeddel is ezelőtt. A nyelv- és történettudomány által egyaránt rehabilitált történelmi források segítségével megkísérlem tehát előadni a székely nép őstörténetét a letelepedéséig. Előrebocsátom, hogy fejtegetésem Hóman idevágó négy tanulmányából indul ki⁵ s csak az egyes ott nyitva hagyott kérdésekre kíván önálló feleletet adni, nevezetesen a magyarországi székely telepek létrejöttének s az erdélyi székelységnek a magyar állam életébe történt bekapcsolódásának kérdésében.

Sajnálattal ellent kell mondanom azonban Erdélyi Lászlónak, aki a napokban megjelent könyvében azt állítja, hogy a székely kérdést végleg eldöntötte s „a székely eredetkérdést csak a felületesség tartja még vitásnak.”⁶ Ezt a „felületességet” azonban — azt hiszem — ép a kérdés érdekében velem együtt még igen számosan vállalják.

Huzamos időn keresztül elsőrangú feladata volt a filológusoknak, nemkülönben az ethnografusoknak is, hogy a székely népben egy *foglalkozás* jelentését keresték s így akartak rábukkanni a székely kérdés nyitjára. Meg kell állapítanunk, hogy egyetlen olyan történelmi adatunk sincs, amely ezt a feltevést igazolná. Néhány adat is rámutat a szó

⁴ Jakubovich Emil: *Honfoglalási hősi énekeink előadásformájához*. Magyar Nyelv. XXVII. 9—10. füzet.

⁵ Hóman: i. m., Hóman: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. Bp. 1923. Hóman: *Magyar történet*. I. k. Bp. É. n., Hóman: *A magyar hűnhagyomány és hűn-monda*. Bp. 1925.

⁶ Erdélyi L.: *Igaz történetet tanítsunk*. Szeged. 1932. 64. l.

⁷ Székely Oklevéltár. I. k. 9. l.

egyetlen ismert használatára. IV. Béla 1252. augusztus 20-án kelt adománylevelében olvassuk: „Vincencius Comes filius Akadas *Siculus* de Sebus.“⁷ Máté erdélyi vajda 1271-ben kelt oklevelében találkozunk ezzel a névvel: „Zucuslaus *Siculus*“.⁸ A gyulafehérvári káptalan 1921-ben kelt okleveléből idézzük: „Stephanus et Dominicus filij Benchench, *de genere Siculorum*“.⁹ András székely ispán 1344. október 18-án kelt oklevele írja: „Comes Georgius, filius Orbos, *Siculus*“.¹⁰ A felhozott négy oklevélből vett példa is elég bizonyosság a mellett, hogy a „székely“ szó tartalma nem foglalkozást, hanem nemzet (esetleg társadalmi osztály) elnevezést jelent. Sokkal nyilvánvalóbb lesz azonban, hogy csak az elsőről, a nemzet elnevezésről, lehet beszélnünk, akkor, ha a következő oklevelés adatokat nézzük. Vilmos erdélyi püspök 1213-i oklevelében olvassuk: „si *Hungaros* vel *Siculos* ad dictam terram transire cingit, nobis et ecclesie nostre in decimis teneantur respondere“.¹¹ II. András 1222-ben kelt oklevele írja: „transierint per terram *Siculorum* aut per terram *Blacorum*“.¹² IV. Béla 1256-ban kiadott oklevelében olvassuk ezt a kitételt: „ex parte *Siculorum* et *Olacorum*“,¹³ ugyancsak egy általa 1263-ban kiadott oklevelében: „ab *Olachis* et *Siculis*“.¹⁴ Ebből a négy adathoz kétségtelen, hogy a székely névvel a XIII. században nem egy bizonyos hivatást űző csoportot, vagy társadalmi osztályt, hanem népet jeleznek, amelyet nemcsak a vlachoktól, de még a magyaroktól is világosan megkülönböztetnek.

Nem lehet kétséges, hogyha az *egykorú* állapotokat megrögzítő XIII. századi hitelesnek tartott okleveleink a székely névvel a magyartól megkülönböztetendő más népet jeleznek, ezt a más népet kell értenünk Anonymus és a hűntörténet székelyein is. Meg kell jegyeznünk, hogy a ránk maradt kivonatos Kézaiban, a Bécsi Képes Krónikában és a Budai Krónikában a székelyekről található előadás egyaránt visszavezethető azok ősforrására, az úgynevezett hűntörténetre, amely az újabb kutatások szerint V. István (Domanovszky álláspontja), vagy IV. László (Hóman véleménye) korában keletkezett s ez utóbbi feltevés szerint Kézainak a műve. Ezért Anonymus mellett nem a fenti krónikák szövegére, hanem a hűntörténet szövegére hivatkozunk.

⁷ Sz. Okl. Tár. I. k. 18. l.

⁸ Sz. Okl. Tár. I. k. 24. l.

⁹ Sz. Okl. Tár. I. k. 51. l.

¹⁰ Sz. Okl. Tár. I. k. 4. l.

¹¹ Sz. Okl. Tár. I. k. 5. l.

¹² Sz. Okl. Tár. I. k. 13. l.

¹³ Sz. Okl. Tár. I. k. 14. l.

A székelyekre vonatkozó szöveg az említett három helyen így maradt ránk:

Kézai:

„Remanserant quoque de Hunis virorum tria milia ex prelio Crimildino erepti per fuge interfugium, qui timentes occidentis nationes in campo Chigle usque Arpad permanserunt, qui se ibi non Hunos, sed Zaculos vocauerunt. Isti enim Zaculi Hunorum sunt residui, qui dum Hungaros in Pannoniam iterato cognouerunt remeasse, redeuntibus in Ruthenie finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannonie, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur.“

(Mátyás Flórián:
Chronica Hungarorum.
70. l.)

Bécsi Képes Krónika:

„Remanserant autem ex hunis virorum tria milia, qui per fuge interfugium erepti de prelio Crumbeldino in campum Chigla mezei se colligere procurarunt. Qui cum timerent occidentis nationes ne eos inuaderet ex obripto, ad Erdelew intrauerunt, non se hungaros, sed Zekul alio nomine vocauerunt. **In vita quidem Atyle infesti fuerant ipsi huni occidentali nationi.** Isti etenim Zekuli hunorum sunt residui, usque ad aliorum hungarorum reditum in campo prefato commorantes. Dum ergo hungaros iterato in Pannoniam redire cognouisset in Rutheniam eis occurrerunt conquestrantes simul Pannonie regionem Qua quidem conquestrata, in eadem sorte remanserunt, ut **tamen hungari voluerunt**, non in plano Pannonie, sed cum Valachis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Valachis commixti litteris ipsorum uti perhibentur.“

(Mátyás Flórián:
Chronica Hungarorum.
117—120. l.)

Budai Krónika:

„Remanserant autem ex hunis Uirorum tria milia per fuge interfugium erepti de prelio Crimiheldino in campum chiglad mezei se se colligere procurarunt, et cum timerent occidentis nationes ne eos inuaderent ex obripto: ad erdeel intrauerunt, non se hungaros: sed siculos alio nomine nocauerunt. Isti etenim siculi hunorum sunt residui, usque ad alium hungarorum aduentum: in campo prefato commorantes. Dum hungaros iterato in pannonia redire cognouissent: in rutheniam eis occurrerunt conquestrantes, **ubi tandem in eadem forte permanserunt.**“

(A hasonmás kiadás.
16. l.)¹⁵

¹⁵ A *kursiv* szedés a Bécsi Képes Krónika és a Budai Krónika szövegében a mindkettőben megtalálható Kézai előadásnál *bővebb* részt jelzi. A *kövérral* szedett szövegrészek *csak* az illető krónikában fordulnak elő.

Nem kell kitérnünk a hún-kérdés szövevényes vizsgálatára, elég, ha azt a két egybehangzó vallomást vizsgáljuk meg, amelyet az első székely-magyar együttműködésről a két előadás elmond. Anonymus szerint „a székelyek, kik előbb Attila király népei voltak, meghallván Usubu híret, mindnyájan *békességesen elébe menének* és fiaikat különféle ajándékokkal önként tuszokul adák s Usubú serege előtt az első sorban kezdenének Menemarout ellen harcolni“.¹⁶ A többek közt a Kézai-kivonatban ránk maradt hűntörténet szerint: „a székelyek ugyanis a húnok maradványai, akik, mikor meghallották, hogy a magyarok másodsor is Pannoniába költöznek, *a visszatérők elé mentek* Ruthénia határán és miután Pannoniát együttesen hatalmukba vették, ebből részt kaptak, de nem a pannoni alföldön, hanem az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt kapták ki részüket“.¹⁷

A két előadás megegyezik abban, hogy a székely a húnhagyományt őrző nép volt, s hogy összeütközés nélkül, békésen csatlakozott a honfoglaló magyarsághoz, amelynek harcaiban részt vett. A békés csatlakozás és a barátságos együttműködés ténye alapján valószínűnek kell elfogadnunk azt a kézenfekvő feltevést, hogy a magyarságot és a székelységet vagy bizonyos közös mult emléke, vagy pedig nagy nyelvi rokonság értette meg oly könnyen egymással. Elfogadhatjuk tehát Hómannak azt a véleményét, hogy a székely népet az avarokkal ide sodródott *onogurok* ivadékainak kell tartanunk,¹⁸ nemkülönben azt a feltevést is, hogy a székely név kétségtelenül a népnek saját maga használta nemzeti vagy törzsi neve volt.¹⁹ A Konstantinosz császár által említett tény, hogy a magyarok — a vezető réteg valószínűen kevés kivétellel, a nép pedig részben — két nyelven beszéltek,²⁰ valószínűvé teszi azt is, hogy a két népnek, a magyarnak és székelynek, nyelvi különbségeit az érintkezésben ez a másodiknak használt török nyelv nagy mértékben ki tudta küszöbölni. Aligha csalódunk akkor, ha a gyors nyelvi asszimilálódás megtörténhetését egyrészt a székely és magyar nép közötti közeli rokonsággal, másrészt a magyarság akkor még meglévő kétnyelvűségével véljük magyarázhatni.

Semmi történelmi emlékünknél nincs, amely arról szólna, hogy a székelység nem a honfoglalással egyidejűleg, hanem azután telepített Erdélybe. Anonymus úgy emlékezik meg róluk, mint akik a magyarok benyomulásakor már az ország területén laktak. A hűntörténet meg is jelöli ezt a helyet az úgynevezett Csigle, *Csiglamezőben*, amelynek hol fekvésére csak különböző többé-kevésbé megalapozott feltevéseket is-

¹⁶ Anonymus 50-ik fejezetéből Szabó Károly fordítása szerint.

¹⁷ Kézai 15-ik fejezetéből Szabó Károly fordítása szerint.

¹⁸ Hóman: *Magyar tört.* I. 124. l.

¹⁹ Hóman: *A székelyek eredete.* 20. l.

²⁰ Konstantinosz Porphyrogenetos: „*De administrando imperio.*“ 39. fejezet. (Marczali: *Enchiridion.* 37. és 50. ll.)

merünk.²¹ A Bécsi Képes Krónika és a Budai Krónika a közelebbi helyet is megjelöli az „ad erdeel intraverunt“ kifejezésben, amely azonban a Kézai-kivonatban hiányzik. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a kérdés egyik korai összefoglalója, Verancsics Antal, a *De situ Transsylvaniae, Moldoviae et Transalpiniae* c. művében a székelyekről szólván, majdnem szóról-szóra a hűntörténetet ismételve (ő így említi: habetur in Hungarorum chronicis...) a kérdéses helyet *Csikmezőnek* írja (in Transsylvaniae ultimum angulum, Chykmezew vocatum, versus septentrionem migravere)²² és Csikba lokalizálja. A hűntörténet az Erdélybe költözést vagy visszaköltözést a honfoglalást követő megtelepülés első időszakára teszi. Ismételnünk kell Hóman szavait, hogy a krónikákból — azok forrásértékét figyelmen kívül hagyva is — kétségtelenül megállapítható, miszerint a székelyeket a XIII. század elején Magyarországnak a magyar honfoglalást megelőző időbeli, ősi lakóinak és legkésőbb a honfoglaláskor Erdélyben megszállt népnek hittek és tudták.²³

Verancsics etimológizáló törekvésével viszont annak a XVI. századi köztudatnak ad kifejezést, amely pld. Wernher *De admirandis Hungariae aquis* c. művében (1595) e szavakban rögzítődik meg: „Hungarorum antiquissimi siculi dicti, qui lingua sua sunt Zekheli“²⁴ s amely egy kétségtelenül XV. századi köztudatra s Bonfini ezen kifejezésére támaszkodik: „Scythuli, vetustissimum Ungarorum genus.“²⁵ Sőt már Aeneas Silvius Piccoloniminál is felbukkan e mondatban: „Siculi, Hungarorum vetustissimi creduntur, primi omnium, qui ex Hungaria Veteri in hanc provinciam venerint. Eam ob causam, quamvis agros suos colunt manibus de rure viventes, greges pecorum pascent, nobiles tamen appellantur.“²⁶)

Feltevésünk szerint a székely nép az avar birodalom bukásakor valóban Erdélybe, a Küküllők vidékére vonult vissza. Arra a területre, amely az archeológiai leletek bizonyossága szerint kívül esett Erdély szokott települési területein. A székelyekre valló archeológiai emlékek hiánya nem lehet ellentmondó a feltevésünkkel. Tudjuk ugyanis, hogy a magyar honfoglalás idejében az erdélyi nyugati bányavidéken (Dés, Kolozs, Torda, Marosújvár vonala) Oldamur bolgár cár ispánjai gyakoroltak fennhatóságot. Ennek ellenére bolgár-török régészeti emlékek nem kerültek elő Erdély földjéből s a népvándorlás korának legutolsó

²¹ Minden magyarázat között legelfogadhatóbb Pais Dezső magyarázata (Akadémiai székfoglaló 1931-ben), amely a Csiglamezőt a mai *mezőszégre* lokalizálja: Maros, Aranyos, Kis-, Nagy-Szamos, Sajó határolta terület. Feltevésünk azonban ezt a merőben nyelvészeti okoskodással elért eredményt nem oszthatja.

²² *Verancsics Antal összes munkái*. I. köt. 144. l. (Magy. Tört. Emlékek. II. Oszt. Irók. II. k.)

²³ Hóman: *A székelyek eredete*. 18. l.

²⁴ Schwandtner: *Scriptores rerum hung.* 847. l.

²⁵ Bonfini IV. 9. Edidit. Car. Andr. Bél. Lipsiae. 1771. 675. l.

²⁶ Enea Sylvio: *De Europa*, cap. II. *Opera omnia*, Basel. 1571. 391. l.

leletrétege Erdélyben a szláv keramikai leletekben merül ki, tehát nem a kisszámú megszállók, hanem a tömegesebben élő bennlakók emlékét őrzi. Az archeológiai leletek jelenléte igazoló természetű, de hiánya nem jelenti ennek ellenkezőjét s így a székely régészeti emlékek hiánya sem zárja ki azt, hogy a székelyek ne szállták volna meg a Küküllők vidékét. Sokkal kevésbé teszi valószínűvé az alföldre is kiható bolgár uralom annak feltevését, hogy a székely nép a Királyhágón innen élt volna a magyarok bejöveteléig. Ha csak a Kőrösök és az Aranyos forrásvidékeire nem gondolunk, amely azonban sokkal kevesebb élethelehetőséget nyújt, mint a keletről védett s a nyugattal már alig érintkező Küküllő-vidék, mely már az erdélyi bolgár fennhatóságon is kívül eshetett.

Anonymus és a hűntörténet elbeszélései — úgy látják — két, a magyarok és székelyek között lejátszódott találkozás emlékét őrizték meg. Egy találkozást, amely a határon — a hűntörténet szerint Ruténia határán — s egy találkozását, amely a Korogy vize mentén a későbbi Csongrád megye területén játszódott le. Ez utóbbi emlékét Anonymus őrizte meg.

Kézairól, a hűntörténet szerzőjéről, nagyon jól tudjuk, hogy nem ismervén Erdélyt, nem szeret Erdélyről és erdélyi dolgokról beszélni s így kétségtelenül Erdélyre vonatkozó dolgokat szívesen hallgat el. Domanovszky megjegyzi, hogy Kézai „nem szeret Erdélyről szólni, kihagyja a krónikák szerint onnan Svatoplukhoz küldött követség történetét és Almos Erdélyben bekövetkezett halálát is”.²⁷ Nem különben rámutat arra is, hogy a „septem castris” kifejezésnél hol elhagyja annak Erdéllyel való összekapcsolását, hol pedig kétségtelenül Erdélyre vonatkoztatja,²⁸ ami bizonytalanná teszi nála, hogy ő csak az Ung melletti, vagy az egyidejű erdélyi benyomulás mellett foglal-e állást. Ebben a kérdésben önmaga is összekeveri az eseményeket, aminek eredménye nála a székelyeknek a ruténiai határra történt vonultatása. Az általa leírt csatlakozásban egyrészt a kabar csatlakozást, másrészt az erdélyi havasokon átkelő magyaroknak Erdély akkori lakottsága melletti szélein az oda visszavonult székelyekkel történt találkozását örökítette meg. Előadásából tehát csupán azt fogadhatjuk el, hogy a csatlakozás egy országhatáron történt. Anonymus ezzel szemben, egy az alföldön történt csatlakozásról emlékezik meg, amit szintén megtörtént eseménynek fogadhatunk el. Anonymus őrzi egy keletről, kétségtelenül Erdélyen át történt magyar benyomulás emlékét is: „ultrasilvam Houos uersus occidentem in terram Pannonie descenderent”.²⁹ Domanovszky Erdélyre vonatkoztatja azt is, amit Anonymus pár sorral utóbb Pannoniára ért: „quam terram habitarent Sclavj. Bulgarij et Blachij ac pastores Romanorum”.³⁰ Erre a felsorolt népek egymásmellettsége fel is jogosít. Különben a kivonatos Kézaitól eltekintve, a hűntörténet

²⁷ Domanovszky: *Kézai Simon mester krónikája*. Bp. 1906. 78. l.

²⁸ U. ott.

²⁹ A hasonmásos kiadás 9. l.-án, a Fejérpataki-féle olvasat 14. lapján.

³⁰ Domanovszky: i. m. 82. l.

többi őrizői szintén említik a két irányú benyomulást („de Erdeel et de flumine Ungh.“) s így azt tényül fogadhatjuk el. Megerősít ebben minket az a honfoglaláskori lelet is (kengyel), amely a Háromszék megyei Eresztevénynél került elő, s amely — mivel Háromszék nem volt települési hely, még hosszú ideig — csak az átvonuló, valószínűen Ojtozi-szoros Oltvölgy irányú, egyik honfoglaló csapat emléke lehet.³¹

Ezek után röviden rekonstruálhatjuk a székelyek szerepét a honfoglalásban. Ugyanakkor, amikor — Hóman megállapítása szerint — a Kárpátok északkeleti hágóin Árpád, Lél, Ound, Kundu hadai és a kabarok hada átkelt, Erdély délkeleti szorosain keresztül is megindult a magyarság beözönlése. Hogy melyik szoroson történt a betérés, nem állapíthatjuk meg, de vonulási irányukból — Gyalu bolgár csapataival nem ütköznek meg a Szamos—Aranyos vidékén, viszont a Maros mentén jutnak ki az alföldre — leginkább az ojtozi és bodzai szorosokra kell gondolnunk.

Szakadatlan erdőségeken haladva át értek el a Küküllők mentére visszahúzódott székelységig, amelynek egyik részét, valószínűen a Nagyküküllőmentit, magukkal sodorták. Feltehető lenne az is, hogy a rokon székelység csak segédsapatokat adott, hogy ezzel a maga békéjét biztosítsa, amint azt Anonymus Galicia vezéréről mondja el, aki kétezer ijjászt és 3000 útesináló parasztot parancsolt a hungi határszélig előljáróba.³² Ehhez azonban sokkal magasabbfokú szervezetet kellene feltételeznünk, mint amilyen a magát a rengetegbe bevett, nomadizált székelység lehetett. A székelység elsodort része terepismereiteit az előnyomulók rendelkezésére bocsátotta, az ottmaradtak pedig biztonnal elfoglalták azok elhagyott szállásterületeit. Az Erdélyen átnyomuló magyarság a Maros mentén kiért az Alföldre s ott a Kórógy vize mentén találkozott az északról alászálló magyarokkal. A velük jött székelyek résztvettek a bihari harcokban. De igen valószínű, hogy a székelyeknek csak egy része harcolt Biharban. A másik része az Erdélyen átjött magyarsággal tovább hatolt a Dunántúlra. Erre mutat ugyanis a székelyek elhelyezkedése a hadműveletek befejezése után. Hóman szerint ugyanis az Erdély felől jövő törzsek élén a Horkák törzse haladt s az találkozott a Maros, Körös közén Árpád törzsével. Mögötte jött az a törzs, amelyet Botond-törzsnének nevezhetünk s bezárta a sort a Gyulák törzse. Amikor a Tiszavidékről Árpád a szállását a Dunántúl felső vidékére tolja át, vele párhuzamosan a Dunántúl déli és délnyugati területeire nyomul át — feltevésem szerint élén a székelység egy részével — a Horkák törzse is, míg Délbaranyát és Délbácskát a Botond törzse szállja meg. A Gyulák törzse pedig eléri a Tisza vona-

³¹ Az archeológiai megállapításokat, valamint a térképen jelzett honfoglaláskori lelőhelyeket Roska Márton értekezéséből vettem, amelyet ő a szerkesztesémben sajtó alatt levő „Történeti Erdély“ c. gyűjteményes mű számára írt.

³² Anonymus: XI. fejezet.

lát s Marosvártól Gyulafehérvárig a Maros mentén áll meg.³³ Ha elfogadjuk a törzsek Hóman megállapította szálláshelyeit, s azt, hogy a székelység egy részét — amint vélem — elsősorban a Horkák, majd a Botond törzse magával sodorta, megoldottnak tekinthető a székelyek magyarországi telepeinek kérdése is. Mert a magyarországi székely telepekkel hol találkozunk? Biharban, ahol előzőleg részt vettek a harcokban s a szerzemény biztosítására s a gyepük védelmére le is telepítettek, és a Dunántúl nyugati és délkeleti végein, ahol a Horkák és Botond törzsei legyezőszerűen széthúzódva telepedtek le, mindenhol a legszélre nyomva ki a székelyeket az akkori szokásnak megfelelően. Ezek a székelyek természetesen az állami élet megszervezése után a határvédelemre felhasznált egyéb letelepítettek módjára résztvettek a király hadjárataiban s a szükséghez képest kisebb csoportokban exponáltabb helyekre is telepítettek át, így a Vág mentére és a Tisza felső vidékére: utóbbi helyre talán már igen korán a Biharba letelepített székelyek közül. Hogy a székelység ily nagy területekre évszázadokig fennmaradható tömegekben telepíthetett le, a mellett bizonyít, hogy Erdélyből nem egyszerű segédcsapatnak, hanem jelentős hányadnak kellett kijönnie, hogy kint Magyarországon részben felmorzsolódjon a határvédelem feladatában, részben beolvadva a rokon magyarságba annak számát és erejét növelje.

A magyarországi székely telepek jogállásáról nem sokat tudunk, de az a kevés ismeret is elég ahhoz, hogy épügy kizárja a lehetőségét egy későbbi XI—XII. századi Erdélyből való kitelepítés feltételezhetőségének, mint ahogy kizárja a magyarországi székelyeknek Erdélybe feltételezett visszatelepítését is a magyarországi és erdélyi székelység jogállapotában mutatkozó hatalmas ellentét miatt. A Magyarországra kisodródott székelyek emléke addig áll fenn, amíg azok olyan sajátos feladatkört töltenek be, amely a székely névvel való elkülönítésüket megokolttá teszi. Nemzetiségük nem biztosított számukra külön kiváltságokat, nyelvük már rég a magyar volt s így semmi okuk nem volt arra, hogy a határőri szolgálat elmulta után, nem egyszer az ország határától már távol is — mint Biharban és a Tisza felsővidékén — a „székely“ *nemzet nevet* továbbra is megőrizzék. Hisz a székelységből való kiválás, mint azt a Jakubovich közölte 1365. évi Lajos király-féle oklevél-átírás is bizonyítja, társadalmi és jogi emelkedést jelentett.³⁴

A székelység történetét továbbvinni nem a magyarokkal kijött rész volt azonban hivatott, hanem az a töredék, amely az átvonuló magyarságtól nem érintve a Kisküküllő mentén maradt. Igyekezzünk tisztázni a rendelkezésünkre álló adatok alapján ennek a töredéknek három évszázados sorsát.

³³ Hóman: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.* 40—44. ll. Ugyanő: *M. történet.* I. 125—128. ll.

³⁴ Jakubovich Emil: *Ugocea-szabolcsi székelyek a XIV. században.* Magyar Nyelv. XXVII. 205—209. ll.

Erdélynek a honfoglaláskor lakott területeit a Kündü törzs szállta meg. A Szamos-Kraszna-Almás völgyein nyomult be a nyugati bányavidékre, a Dés, Kolozs, Torda vidékre, s legyőzte a bányavidéken fennhatóságot gyakorló bolgárok vezérét, Gyalut, aki a bolgár hatalomnak ezen a legészakkeletibb részén nagyobb ellentállásra nem is lehetett felkészülve. A megszállt bányavidék azonban már kívül esett a tulajdonképeni országhatáron, amely a Berettyó, Ér és Kraszna völgyeinek kapuinál volt s a nyiri és bihari őserdők természetes védelmére támaszkodott. (Említettük, hogy a kisodródott székelyek egyik része ép itt, a bihari határon, telepítettet le.) A Szamos, Aranyos és Maros középső folyását a bányavidékre benyomult Kende-törzs, mint előre tolt védelmi csoport, szállta meg. Egészen világos ez akkor, ha közelebbről vizsgáljuk ennek a vidéknek vármegyei megszervezését. Azt látjuk ugyanis, hogy a sótermelés és szállítás területei egységes területnek tekintettek. A tordai, marosújvári sóbányák termékeit a Maroson szállították s ezért az egész terület kezdetben egységes, hiszen Torda- és Hunyadmegyék csak később válltak le az ősi Fejérmegyéből. A dési sókereskedelem a Szamoson és a Tiszán találta meg a maga útját. Szolnok megye (a külső-, közép- és belső- Szolnok megyék egysége), bár egyházilag megosztott, közigazgatásilag egységes terület volt.³⁵ Így a királyság kezdeti időszakában Erdélybe csak két, *gazdasági fontosságú* kar nyult be: nyugatról a marosi és aranyosi só, északnyugatról a szamosi só érdekében. A bányavidéket megszállt és biztosító magyarság azonban nem lehetett közvetlen érintkezésben mindjárt kezdetben a Küküllőmenti székelységgel, amelyet a nyugati új hatalom egyelőre nem érintett. A magyarság ilyen erdélyi elhelyezkedése megfelel a közvetlen előtte volt bolgár hatalom területi átvételének. A Küküllőmenti székelyek tehát a honfoglaláskor s utána még jelentős időn át Erdély keleti *országhatárán* laktak, amint az a Kézai-féle határmenti találkozásnak is megfelel.

Mikorra tehetjük a magyar és székely szállások első érintkezését? Csak hozzávetőleges feleletet adhatunk. A bányavidéki magyarság szaporodásával már elég korán — Szent István idejében — kezdetét vehette a kirajzás az Aranyos—Maros szögből a Maros—Kisküküllő-köz felé, valamint a székelyek részéről a Nagyküküllő felől a Maros mentén nyugat felé. Ez a mozgalom már a vezérek korában megkezdődhetett. Mintha csak Gyula-törzsének utócsapatai vonták volna maguk után a Nagyküküllő melletti székelyek még ott maradt részeit, vagy az azok szálláshelyeire a Kisküküllő mellől lehúzódo székelyeket. Ezzel magyarázhatjuk azt, hogy Gyulafehérvártól délre és délkeletre két feltelezhető székely teleppel találkozunk; ezek jelentősen elnyulnak a Marostól délre nyugat felé is: *Sebessel* és *Orbóval*, melyeket a magyarság és szászság nyugat-keleti irányú terjeszkedése szorított vissza

³⁵ Tagányi—Réthy—Pokoly: *Szolnok-Dobokavármegye monografiája*, I. k. 232. l.

annyira, hogy 1252-ben Sebes már jóval keletebbre, a mai Sepsiszék környékére, lokalizálható. A Sebes és Orbó vidéki székely telep feltételezésére többek közt feljogosít az is, hogy az oklevelileg sorban következő néven ismert székely telepet, a *kézdi*t, szintén nem a későbbi Kézdiszék helyén, hanem eredetileg jelentékenyen nyugatabbra, a mai Szászkézdi környékén találjuk. A három széknek, települési csoportnak mai elhelyezkedése is megfelel, nyugatról keletre haladva (sepsi, orbai, kézdi), az eredetileg feltételezett Szászsebes, Szászorbó, Szászkézdi területén volt elhelyezkedés egymásmellettiségének. Sándor Imre kétségtelenül megállapítja a Szászváros és Szászsebes közti *Bencenc* község székely voltát, amelyet egy 1501-es oklevél szerint a *Székelysüly* nevű patak szel át. *Lozsád*, *Zajkány* és *Hesdát* községekben még később is a székely szokás szerint osztják a falu határát s a közelben, Lunkány község felett egy *Vurfu Zecuiului* nevű hegycsúcsot találunk.³⁶

Feltevésünk szerint ez a két, illetve három székely csoport, a *sebesi*, *orbói* és *kézdi*, érintkezett először az erdélyi magyarsággal. Bennük kell gyanítanunk az erdélyi székelység legkorábban elmagyarosodott részét is. Közülük a két első csoport korán le is telepedett s az erről a településről vett elnevezést keletre vonulása után is megtartotta. A *sebesi* és *sebsi* kifejezés megfelel egymásnak. Mivel a *sebes* szó hosszú időn át mindig mint jelző („sebesi székely“) használtatott, szabályszerű fejlődéssel előbb sebsi, majd sepsivé fejlődhetett. Az *orbo*—*orba* változás ellen sem lehet nyelvészeti kifogásokat emelni.

A harmadik csoportnak első állandóbb jellegű, névadó megállapodását már csak a keletre nyomtatás előrehaladottabb idejében tételezhetjük fel. A Maros felé indult székelységnek ez a legkeletibb ága a legtovább volt nomád jellegű s ezért van oly nagy távolság a másik két csoport névadó letelepülése s az ő névadó szálláshelye között. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a kézdi székelyek szászkézdi tartozkodása nem feltételezett jellegű. Innen vonult fel ugyanis egy részük 1260 körül a tatárjárás után lakatlanná lett Torockó-Aranyos vidékre. A szászkézdi vidék és háromszékbeli Kézdiszék összefüggésének emléke ugyan az idők folyamán elhomályosult, viszont Szászkézdi, illetve a szomszédos Szászkeresztúr vidéke még 1847-ben is Aranyosszékhez tartozott, emlékéül annak, hogy az aranyosszéki székelyek onnan s nem a háromszéki kézdi székéből költözködtek nyugatra. Különben is tárgyi bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a mai kézdi vidék kívül esik még az 1220-as években a székelység települési határvonalán, amint arról majd a besenyő-telepek kérdésénél fogunk szólni. Hogy a székelység egy része 1222-ben a Székelyföld későbbi nyugati határától még jelentékenyen nyugatabbra tartozkodott, arra okleveles bizonyítékunk van. II. Endre ismeretes 1222-ben kelt, a német lovagrend részére adott újabb kiváltságlevelében engedélyt ad, hogy a rend mind a Maroson, mind az Olton 6—6 hajót tarthasson, amelyeken lefelé sót szállíthatnak. Itt

³⁶ Sándor Imre: *A székelyek letelepülése*. Bp. 1930. 25. l.

fordul elő a következő kifejezés: „salisfodinas, qua *Akana* vocantur.“³⁷ Itt nem gondolhatunk másra, mint a mai *Vízaknóra*, amely egyaránt közel van a Maroshoz és az Olthoz is, s nem tartozott a szász földhöz. Az oklevél megengedi azt is, hogy a lovagok minden vámfizetés alól fel legyenek mentve „cum transierint *per terram Siculorum* aut *per terram Blacorum*.“ A vlachok földjét a következő évben (1223) kelt egyik oklevél alapján a Kerc és Fogaras vidéki havasokra tehetjük.³⁸ A lovagrend területéről a vlachok földjén való átvonulásra azért volt szükség, mert az Olt Kerc felett már nem igen volt hajózható, másrészt az Aknáról (Vízaknáról) hozott sókockák berakódása is bizonynyal jóval Kerc alatt történt. Viszont a „*székelyek földje*“ kifejezés nem utalhat másra, mint arra, hogy valahol a Maros és Olt között, Vízakna körül még székelyek tartozkodnak. A Parajd körüli sóbányákra ugyanis nem lehet gondolnunk (mint Szabó Károly tette), mert akkor feltétlenül a Küküllők felhasználásáról is említést tenne a királyi engedély. Így a kérdéses „*terra Siculorum*“ csakis a Maros és Olt között Vízakna irányában helyezhető el. Ez teszi kézzelfoghatóan világossá azt a körülményt, hogy 1210. táján a szebeni ispán vezetése alatt a besenyők, szászok és oláhok társaságában miért harcoltak székelyek is. Mert a sebesi és orbói székelyek ekkor még a szászok közé ékelve, vagy azokkal közvetlen érintkezve élnek valahol az imént körülírt területen. Székelyek ott léte mellett szól az a körülmény is, hogy a későbbi szász *Medgyes* szék és *Selyk* szék a székely ispánok hatósága alól csak 1402-ben kerül a szászok joghatósága alá,³⁹ ami csupán egy egykori székely ott tartozkodással magyarázható. Azonban — amint látni fogjuk — a medgyesi és selyki székelyek nem azonosak a sebesi székelyekkel s így a sebesi székelyeket 1222-ben még nyugatabbra, a Maros és Vízakna közé kell helyeznünk.

Fenti oklevél tehát a feltételezett sebesi, orbói székelység keletre haladásának egyik mozzanatát örökítette meg. Mindenesetre feltűnő, hogy ez a keletre haladás milyen gyors volt.

Az 1224-es úgynevezett *Andreanum* ugyanis a szász föld határait így írja körül: „Ita tamen quod universus populus incipiens a *Waras* usque din *Boralt* cum *terra Syculorum terrae Sebus* et *terra Daraus* unus sit populus et sub uno iudice censeantur.“⁴⁰ E szerint a terület, amelynek népeit közigazgatási egységbe kívánta II. Endre összefogni, Szászvárostól Barótig terjedt, magában foglalta a sebesi székelyek közelebről meg nem határozott földjét és Daróc földjét. Tagányi után Hóman így értelmezi ezt a határleírást: „Várostól kezdve egészen Barótig s vele a sepsi föld székelyeinek földjéig és Daróc földig az összes népség egy nép legyen és egy bíró alá tartozzék.“⁴¹ Hóman fel-

³⁷ Teutsch—Firnhaber: *Urkundenbuch zur Gesch. Siebenb.* I. k. 17—19. ll.

³⁸ Hunfalvi P.: *Az oláhok története.* I. k. 330—331. ll.

³⁹ Sz. Okl. Tár. I. k. 93. l.

⁴⁰ Marczali: *Enchiridion.* 146. l.

⁴¹ Hóman: *Daróc.* (Magyar Nyelv. 1920. 118. l.).

fogása szerint Daróc földje az a terület, amelyet a székely köznyelvben *Erdővidéknek* mondanak s a felsorolás: a sebesi székelyek földje, a daróc-i föld és Barót, jelentené a szászoknak adott földtől északra elhúzó lakatlan területen túl lakott legszélső területeket. Daróc és Barót közt valóban húzódott egy gyepűvonal, ami ezt a feltevést igazolja. A sebesi székelyek ekkor sem kereshetők még a későbbi sepsi földjén, mert az Andreanum kiadásakor a német lovagrend még ott volt a Halmágy-Barót vonaltól délkeletre s így közbe volt ékelve a szászság s a későbbi sepsi föld közé. Így a szász föld határán tartozkodó sebesi székelyeket 1224-ben még teitetlenül Daróctól nyugatra kell elképzeink, körülbelül ott, ahol őket az előbb említett 1211-es oklevél alapján lokalizáltuk.

Hogy a sebesi székelyekre csakugyan kiterjedt-e a szászok hatásköre, nem tudjuk a szöveg alapján megállapítani. Hóman ellentmond az ilyértelmű általános véleménynek. A Medgyes és Selyk környéki székelyek említett állapota, hogy ők nem tartoztak a szász ispán alá, szintén ellentmond annak, hogy az azon a tájon lehetett sebesi székelyek a szászok fennhatósága alá kerültek volna. Ezek szerint az Andreanum idézett soraiból mi a szász föld északi határát olvassuk ki, nyugatról keletre haladva: Szászváros, a sebesi székelyek földje, a Daróc és Barót közötti gyepű vidék vonala.

1252-ben IV. Béla egyik oklevele az úgynevezett *Székföldjét* (Hidvég környékét) így írja körül: „inter terras Olahorum de Kircz, et Saxonum de Barosu et terras Siculorum de Sebus existens”.⁴² Ez a leírás a sebesi székelyek földjét már a későbbi sepsi szék földjére helyezi, ami a szász föld 1224-ben megjelölt legkeletibb határától, Daróctól, lényegesen délkeletre fekszik. A déli székelység tehát a XIII. sz. második felére jut el végleges letelepedése innesső határaihoz. Hogy ez a keletre költözés politikai okokra (szabadulni akarás az állítólagos, de nem bizonyos szász fennhatóság alól), és gazdasági okokra vezethető-e vissza, mint Sándor Imre gondolja,⁴³ ma alig dönthető el. Sokkal valószínűbb az, hogy a székelység életformája, az intenzív állattenyésztés, szélesebb mozgási szabadságot kívánt meg, mint az az egyre sűrűsödő magyar és szász letelepülések közt kivihető volt, s ezért merőben gazdasági okok hajtották őt keletre a még lakatlan területek felé.

Az orbai széken 1332—37 között még egyetlen plébániát sem találunk s a szék első említése 1419-ből való.⁴⁴ Kézdiszékről is csak 1427-ben hallunk először. Az Aranyos-vidékre történt 1260 körüli kirajzás még — mint már megállapítottuk — a Szászkézd környéki első letelepülési területről történhetett és szerepe lehetett benne a délről feléje irányuló szász terjeszkedésnek. A déli székelység végleges Háromszék-megyei letelepedését tehát 1250 és 1420 közé kell tennünk.

⁴² Sz. Okl. Tár. I.

⁴³ Sándor: i. m. 25. l.

⁴⁴ Sándor: i. m. 25. l. Szádeczky: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp. 1927. 31. l.

Kétségtelen, hogy a székelység 1222 előtt nem jutott el Háromszék területére. Hiszen II. Endre, mikor 1222-ben a német lovagrend területét megnagyobbítja, az adomány határát így írja körül: „qua vadit usque ad terminos Prodnicorum“.⁴⁵ Ezek szerint Háromszék területén a borodnokok laktak ekkor. Megerősít fenti föltevésünkben az is, hogy ép a későbbi Kézdiszék területén majdnem mindenütt besenyő településekkel találkozunk, holott a XIII. század után már besenyőtelepítésket nem tételezhetünk fel. Ma már alig állapítható meg az, hogy hol voltak Erdélyben nagyobb számú besenyő-telepek. Az a néhány, amely kétségtelenül megállapítható, arra mutat, hogy ezek a bizonyos különböző időben keletkezett telepek az akkor lakott vidék mindenkori szélein lehettek. Így a Maros és Kisküküllő közötti *Buzásbesenyő* nevű helység a két Órhegy nevű hegy belső vonalán, tehát egy feltételezhető gyepű belső szélén fekszik. Az Olt melletti *Besse*, *Alsó-* és *Felsőrákos* pedig az Olt déli oldalán meghúzódó besenyők vonalát sejtetik, aminek emléke az *Andreanum* következő szavaiban maradt fenn: „silvam Blacorum et *Bissenorum* cum aquis usus communes exercendo cum praedictis scilicet Blacis et Bissenis eisdem contulimus...“⁴⁶ Az udvarhely-megyei Pálfalva mellett volt *Besenyőfalva*⁴⁷ pedig Oláhfalun és *Lázárfalván* át a Háromszéki *Szárazpatak*, *Peselnék*, *Votál*, *Karatna*, *Szentlélek* és *Besenyő* községek vonalával egy még későbbi határ mellett elhúzódó besenyőtelepülés nyomait mutatják.⁴⁸ A későbbi Kézdiszék területe maradt meg legtovább besenyő jellegében, ami összhangban van azzal a fenti ténnyel, hogy ez a vidék székely közigazgatási és birtoklási egységgé csak a XV. század elején alakul át.

A Nagyküküllő melletti székelység ezek szerint a Marosmentén előnyomult a Sztrigy vonaláig s ott a sebesi és orbói földön telepedett meg. Mögöttük keletre még nomadizált székelyek éltek, akiknek első huzamosabb telepe Kézdi vidéke volt. Innen bocsátanak ki egy rajt az Aranyos vidékre a XIII. sz. derekán. A XIII. sz.-ban megindul az általános keletre nyomulás, amelynek egyik állomása Vízakna környéke lehetett. Az első csapatok Háromszéket 1252-ig érték el s a teljes átköltözés a XV. század elején ért véget.

A Kisküküllő melletti székelység sorsa már kevésbé figyelhető meg. Ennek majdnem kizárólagos oka az, hogy nekik aránylag keveset kellett keletre vonulniok, ha egyáltalán vonulniok is kellett, s hogy területük nem érintkezett olyan kiváltságos vendégek területével, akiknek okleveleiben róluk szó eshetne. Ők maguk egy darabig kívül estek a magyar államélet határán, utóbb elfogadták ugyan annak elővédi,

⁴⁵ Zimmermann: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Bd. 19. l.

⁴⁶ Idézett helyen.

⁴⁷ Sz. Okl. Tár. I. 169. l.

⁴⁸ A besenyő-telepek megközelítően pontos összeállítását lásd a *Föld és Ember* 1929. évfolyamában Szokolay Margit: *A magyarországi besenyőtelepekről* c. cikkében.

határőri szerepét, de egy oly területen, amely átvonulási vonal nem volt s így érthetően nem esik róluk szó. A magyar államhatalom alig hatolt a Kisküküllő mentén Küküllővárig. Tőle nem messze az Órhegyek között egy délnyugat északkeleti irányú határt, gyepűvonalat vehetünk fel. Feltevésem szerint ettől keletre lokalizálhatjuk a székelység északi ágát, amelyet a honfoglalásra átvonuló magyarság sem érintett. Ez a kevésbé hányatott sorsú székelység nomád jellegű életet élt az említett gyepűvonalat, a Nagyküküllő északi partja s a Hargita lejtői között. A már említett Medgyes és Selyk körüli székelyek nem lehettek a sebesi székelyek, mert területileg egész a XV. sz. elejéig a székely ispán alá tartozott, holott a sebesi székelyek a XIII. sz. második felében már végleges szálláshelyükön vannak. Sándor a Medgyes vidéki székelységben az utóbb Marosszékbe húzódó székelyeket gyanítja.⁴⁹ A fokozatos keletebbre húzódás okául egyrészt a Kisküküllőmenti magyarság lassú előnyomulását fogadhatjuk el, másrészt azt a természetes összébbhúzódást, amely az állandóbb jellegű letelepedéssel járt.

A Nagyküküllőtől a Marosmentére előnyomult korán elmagyarosodott székelység útján kétségtelenül itt is elég korán (XI. sz.) barátságos érintkezés alakulhatott ki a Küküllők közötti székelység s a Kisküküllővidéki magyarság között. A közelfekvő Gyulafehérvár hittértői korán utat találhattak közéjük, ami előbb az elkeresztényesedést, majd a fokozott magyar befolyást s végül is a kötöttebb formájú letelepedést eredményezte. A végleges letelepedés már feltétlenül keresztény életük alatt következett be. Erre vallanak a helységnevek. Korhatározó az is, hogy a végleges letelepülés már akkorra esik, amikor a személynvekről elnevezett szálláshely elnevezések szokása elmúlt. A kereszténység s lassan a nyelv által is egyre jobban a nyugati szomszédhoz való lekötöttség eredményeként a székelység ezen északi ága a XII. században eléri az egykori római limeseket, amelyeket Alsórákos, Homorod-újfalu, Oláhfalú irányában, illetve Zsombor, Felsőrákos, Száldobos, Oláhfalú irányban gyepű gyanánt száll meg. Ezen a vidéken seregestül találjuk az Országhatár, Fejedelmiméta, Gyepübükke, Gyepűfeje, Órhegy, Gyepűpatak, Zoltángyepű, Gyepes helymegjelöléseket, amelyek ezt a feltevést igazolják. Azért kell még a XII. században keresnünk ennek a vonalnak elérését, mert a XIII. század legelején egyrészt a német lovagrend, majd a Sepsi felé húzódó déli székelyek és a szászok miatt ez a gyepűvonal már elavult lesz. A felsorolt elnevezések viszont azt igazolják, hogy ekkor már az odaért székelység elmagyarosodott, amit pedig a XII. század előttre nem igen tehetünk. Nem érdektelen megemlíteni, hogy ezen a gyepűvonalon, Alsó- és Felsőrákoson, szintén bese nyőtelepekkel találkozunk. Hogy az ide húzódott székelység keletre utolsó ágának telepe Udvarhely lehetett, abból következik, hogy itt királyi várral találkozunk, inkább a székelyek védelmére, mintsem, hogy azok védjék azt. Erre mutat, hogy még az Árpádházi királyok egyike a

⁴⁹ i. m. 37—38. ll.

gyepűvonal fordulópontjára, *Oláhfaluba*, oláhokat telepít, akik részben fa- és gerendahordással, részben gyalogos védelmi szolgálattal álltak a vár szolgálatára.⁵⁰ Vencel kérdéses 1301 szeptember 25-én kiadott oklevelének hitelessége még nincs eldöntve. Ifj. Szabó Aladár nem lát okot arra, hogy az oklevél hitelessége ellen szót emeljünk.⁵¹ Magam szintén az oklevél hitelessége mellett vagyok tárgyi okok miatt, amelyekre itt sajnos nem térhetek ki.

A fenti adat mindennél ékeesebb ellenérv azzal a feltevéssel szemben, amely a székelyekben királyi telepéseket lát. A telepesített, királyi szolgálatban álló székelyek bizonyosan ellátták volna maguk is a vár szolgálatát, ha nem lettek volna az alól mentesek, ami a telepes és királyi nép voltukat kizárja.

Udvarhelyszék, illetve a telegdi kerület s a rajta levő telegdi espresség az első, helyét már nem változtató megszervezett székely szállás-terület. Települői a két Küküllő közötti székelyek lehettek. A Kisküküllő északi pontjain élt székelység vonulhatott valamivel utóbb a mai Marosszék vidékére, esetleg a már Udvarhelyszéken el nem férő s így északra kényszerített megyesi és selyki székelyek is arra vonultak, míg Gyergyó és Csík megszállása még a székely történet szempontjából is már innen esik az őstörténet határára.

Fejtegetésem tehát a székelység ősi területét a két Küküllő mentén, a mai Székelyföld határától inkább nyugatra és a Marostól keletre állapítja meg s erről a területről tételezi fel a keletebbre költözés lehetőségét. Hogy ez a keletebbre költözés csak innen s nem a magyarországi területekről történhetett, több körülmény bizonyítja. Első és legismertebb az, hogy a székelység nem hozza magával a királyságbeli berendezkedést, hanem települési területeit, törzsi, vérségi szervezetben, mint ősi szállásföldet szállja meg. Közigazgatási berendezését utóbb a szokásokról másolja át a székelységet a magyar államéletbe bekapcsoló intézkedés. Ez a berendezkedés idejében Erdélyben már annyira a kiváltságokat osztogató uralkodási elvet tartja tiszteletben, hogy mintegy kiváltságként meghagyja a székelyek ősi jellegű szervezetét is. Már ez az egy tény is kizárja a Magyarországból történt telepítés lehetőségét.

Az állami élet határain kívülről való utólagos bekapcsolódást tételezi fel s nem azt, hogy abból tétettek volna ki a perifériákra, a székelyeknek az egyházzal szemben való jogállása. Ha a székelységet az ország különböző területeiről telepítették volna át Erdélybe, nyoma lenne okvetlenül annak, hogy a régi püspöki fennhatóság igényét rá az új területen is megkísérelte volna fenntartani. Nemkülönben kötött egyházi szervezetet is vitt volna magával új települési helyére. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a tizedet az erdélyi püspöknek fizetik s egyházi szervezetük hosszú időn át annyira kiépítetlen, hogy egy részükre a

⁵⁰ Sz. Okl. Tár. I. 29–31. II

⁵¹ Turul. 1916. évf. — Ifj. Szabó Aladár: *Venczel és Ottó királyok oklevelei.*

milközi püspökség is igényt tarthat.⁵² Az esztergomi érsek IV. Béla 1256-os oklevele szerint a székelyektől a király részére szedett barmokban és juhokban járó jövedelem egy tizedét kapja, úgy mint az oláhoktól. Kivéve természetesen azokat, akik a szászok földjén laknak. Ebből az is látszik, hogy a székelyek, épúgy mint az oklevelekben blach-, vlach-, olah-nak nevezett nép, még nem állandó jellegű telepesek, hanem állattenyésztéssel foglalkozó, helyét változtatgató nép.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk még egy perdöntő bizonyítékot, azt, amit a településföldrajz eredményezett.

Köztudomású már az a megállapítás, hogy a települési formák bizonyos típusokra vezethetők vissza, s hogy a nem mérnöki rajz alapján letelepített telepesek mindég magukkal hozzák régebbi települési formáikat. Ez a települések alaprajzaiból tűnik elő. Ha tüzetes vizsgálat alá vesszük a Székelyföld, sőt az egész ország települési formáit, azt kell látnunk, amit Princz Gyula, aki a kérdés első magyar vizsgálója volt, hogy a Székelyföld jellegzetes kusza-halmaz települési formájával Magyarország területén, *Erdélyen kívül nem találkozunk*.⁵³ Ez a települési forma a székely és az oláh településekre jellemző. Ez a jellegzetes települési forma a szász földtől, a Nagyküküllő vonalától északra a Marosvölgyben kezdődik s csak a magas hegyekben váltja azt fel a havasi település jellemző formája, az egyesház vagy laposfalú típus. A székely és oláh települési forma azonossága a nomadizálásból egyszer csak leálló közös életmódra vezethető vissza. Viszont ez a települési forma, amely a szorosán vett Erdélytől nyugatra ismeretlen, egymaga is perdöntő a betelepítés feltevésével szemben.

Nem szabad lekicsinyelnünk végül azt az adatot sem, amelyet a nyelvtörténet szolgáltat elméletem igazolására. Melich János Erdélyben egyetlen közsözből származó bolgár-török helynevet talált s ez a *Küküllő*.⁵⁴ A Küküllők mentén élt székelységet *onogur-bolgárnak* tételeztük fel. Viszont a Küküllők vidékét kultúráján kívüli területnek tudjuk. A székelységet véltem az első idehúzó népnek, amely tehát így névadója is lehet a folyóknak. A nyelvtörténet sem mond tehát ellen a székelység Küküllők közti őstelepülésének.

Előadott elméletem a magyarsággal való érintkezés állandóságával elfogadható lehetőséget ad az elmagyarosodás gyorsaságára is, bár semmi adatunk nincs arra nézve, hogy az mikor következett be. A nyelvtudomány újabb fejlődése ma már nem követeli meg, hogy a nyelvjárás tanulmányok eredményeinek igazolására a Magyarországból Erdélybe történt betelepítést kelljen feltételeznünk.⁵⁵

⁵² Sz. Okl. Tár. I. k. 6. l.

⁵³ Princz Gyula: *Die Siedlungsformen Ungarns*. Ungarische Jahrbücher. 1924.

⁵⁴ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp. 1925—1929., 30—36. ll., 242. l., 262. l., 360. l.

⁵⁵ Dr. Lazicius Gyula kedves barátom idevágó tanulmányának eredményeit volt szíves velem kéziratából közölni.

Végül legyen szabad Kézai egy mondatára visszatérnem, amely szerint a székelyek a vlachok betűivel élnek: „Unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur“. Erre a kérdésre Németh Gyulának a nagyszentmiklósi kincs feliratairól a Magyar Nyelvtudományi Társaság ezévi közgyűlésén tartott előadása ad feleletet. Ő ugyanis megállapította, hogy a besenyő rovásírás jegyei között több (nyolc) a székely rovásírás jegyeivel azonos jegy, mint a török rovásíráséival (három). Tehát a székely és besenyő rovásírás között bizonyos kölcsönhatást kell feltételeznünk.

Csak egyetlen pillantást kell vetnünk a térképre, hogy a dolog világos legyen előttünk. Honnan ismerünk hiteles székely rovásírásos emlékeket? *Enlakáról*, írója *Muzsnai, Bögözről, Kedéről* (odaváló a konstantinápolyi emlék írója), *Derzsről* (most közli Jakubovich a M. Nyelvben) és *Csikszentmiklósról*. Enlaka mellett még 1455-ben⁵⁶ megvan a Pálfalvával szomszédos *Besenyőfalva*. *Muzsna, Derzs* és *Bögöz* közelében *Alsó- és Felsőrákoson* még 1421-ben is⁵⁷ élnek besenyők. Csikszentmiklós előtt vonult el az általam feltételezett Besenyőfalva—Lázárfalva—Torja—Votál irányú besenyő telep-sor. És nem tudjuk, hogy hol élhettek még a székelység között, ahonnan ma már nincsen emlékünk róluk. A békés együttélés a besenyők és székelyek között a XII. század óta, amikor a székelyeknek a besenyő szállások közé történt előnyomulása bekövetkezett, bizonyítottan vehető. Azalatt vette át a székelység a besenyő alfabétum kérdéses betűit, amelyek kiszorították az addig használt székely betűformákat. A besenyők szállásainak egy részét Kézai korában már, legalább is az Olt mentén (silva Blacorum et Bissenorum) vlachok szállják meg s ez vezethette félre a hűntörténet íróját, amikor a besenyőírást a vlachoknak tulajdonítja.

Az elmondottakból, mely a történelmi emlékek alapján a magyarországi székely telepekre és az erdélyi belső székely költözésekre akart fényt vetni, megállapíthatom, — nem elsőnek ugyan, de néhány újabb szemponttal megerősítve — hogy a ma Erdélyben élő népek közül a székely az ősmegszálló s mai szálláshelyén ősfoglalónak tekinthető. A székely a magyarral rokon nép s minden csoportja hamar (legkésőbb a XII. sz.) átvette a magyar nyelvet. Ez által nemcsak a magyar kultúra, de a magyar sors örök részese is lett.⁵⁸

⁵⁶ Sz. Okl. Tár. I. 169. l.

⁵⁷ Sz. Okl. Tár. I. 115. l.

⁵⁸ Tanulmányom nyomdába adása után Németh Gyula említett előadása megjelent a *Magyar Nyelvben* (1932) s Lazicius Gyula pedig kutatásai eredményéről beszámolt a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* f. évi áprilisi havi felolvasó ülésén. Időközben Németh Gyula megtalálta a Ráday-könyvtárban a csikszentmiklósi felirat legrégebbi másolatát s felfedezése ezen rovásírásos emlék topografiai elhelyezésén bizonyos változást is fog okozni, amely azonban állításom helyességét nem befolyásolja.

Az individualitás kérdése.

II. Az individualitás logikai alkata.

(Általános határozmányok)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályában 1932. január hó 21-én tartott szakelőadás.

Irta: Dr. Varga Béla.

(Második, befejező közlemény.)

12. Mindennek, ami egyszer individuum, van jelentése. Csak az mondható individuumnak, aminek határozott, egységes értelme, logikai jelentése van. Egy „darab“-nak is van individualitása, ha van értelme, ha van jelentése. A jelentés azonban mégsem fedi az individuum fogalmát. Más a jelentés és más az individualitás síkja.

Ha a jelentés egyetlen individuumhoz tapad, akkor azt „jól definiált“ individuumnak mondjuk; ha ugyanazon logikai tartalom (= jelentés) több individuumban valósul meg, akkor az kevésbé meghatározott individuum. Jól meghatározott individuum Petőfi, Goethe, a föld középpontja, valamely reláció. A jól meghatározott individuum sejtelmé csillan meg Duns Scotus „haecceitas“-ában, amely jóval túl és mélyebbre utal a „hic es nunc“ felszínes vonásainál. Azért az individualitás problémájának mélyebb felismerése tulajdonképpen nála kezdődik. Jobban megvilágosodik Leibnitznál, aki szerint az individuum a belső tulajdonságok és azok változásainak összege, tehát maga a logikai tartalom.

Kevésbé jól meghatározott individuumok az olyanok, amelyeknek ugyanazon logikai tartalmuk van, ha a valóságban külön is állanak és jól megkülönböztethetők. Ilyen pl. a légy, az asztal stb. Kétségtelen, hogy minden egyes légy egy-egy individuum, azonban mindegyikben ugyanazon logikai tartalom van (legalább is egyazon fajnál). Ez a logikai tartalom ad az individualitásnak jelentést s így világos, hogy az individuumban a logikum jut reprezentációhoz. A realizmus és nominalizmus harca ezt nem tudta megérteni s így nem tudta egyeztetni. Nicolaus Kues azonban már sejti, mikor azt mondja, hogy az universumnak minden individualis része az „Egész“-nek a kifejezője s potenciáliter sokkal több van benne, mint amennyi reáliter. Ez a metafizikai fölfogás ismétlődik meg Leibnitznál, amidőn az egyesben a világ-egyetem tükröződését látja. Az egyes reprezentálja az egyetemet. Eb-

¹⁷ A reprezentáció jelentőségére nézve l. D. Mahnke: *Leibnizens Synthese von Universalmathematik u. Individualmetaphysik.* (Jahrbuch für Philos. VII. kötet). 1925.

ben a *reprezentációban* felesillan az individuum értelmének mély meg-látása. Ha ezt a reprezentációt megtisztítjuk a metaphysikától és a logika síkjába transponáljuk, akkor megvilágosodik előttünk az indivi-duum fogalmának és jelentésének titka.

Az individuálitás problémájának összes nehézségei, de másfelől megoldásának — amennyire ez lehetséges — összes lehetőségei csak úgy érthetők meg, ha számot vetünk ama jellegével, amelyet egyfelől logicitása, másfelől pedig az individuálitás maga határoz meg. Az indi-viduum az, ahol találkozik a valóság a nemvalósággal, a létező a nem-létezővel vagyis az érvénnyessel, s ennek következtében az egyes a többi egyessel, amelyek ugyanazon individuum körzethez (Individualgebiet) tartoznak s ezentúl más individuum körzettekkel, amelyek rajta kívül állanak, szóval az *egésszel*.

Az individuálitás a logikai érvényesség kapuja a világba. Minden individuumban megvalósul legalább egy idea, ha csak tökéletlenül, szűk korlátok között is. A legzártabb individuumnak is van legalább egy ablaka és ez az, amely őt a logikummal összeköti. Amit e csodálatosnak mondható összefüggés alapján meg tudunk érteni az individuumra vonatkozólag, csakis az tudható róla, de ez elegendő is. Amit ezen az alapon nem tudhatunk meg, az nem értékesíthető a tudás számára. Ami ebből az összefüggésből megérthető, meg fogja világítani, hogy milyen világ-talan úton bolyongott nemcsak a középkor az univerzálák kérdésének végnélküli vitájában, hanem a modern szellemi és társadalmi áramlatok mindenike, amely az egyetemet (az egészet) és az egyest egymással szembeállította, mint kérlelhetetlen ellentéteket. Az individualizmus és szociálizmus sem eyebek, mint a dolgok egyoldalú értékeléséből fakadó ellentétek. Mindakettő megtermette és termi a maga, kétségtelenül érté-kes gyümölcseit, azonban mind a kettő külön-külön mégis csak a századok hangulatának és nem a dolgokba való mélyebb betekintésnek szülötte. Ha valahol, úgy ennél a kérdésnél érvényesül Goethe mély meglátása, mert itt nincs „Kern“ und „Schale“, hanem a kettő egy, illetve ugyan-azon dolognak két oldalról való aspektusa.

13. Az individuálításban e szerint két mozzanat van: a logikai, amely az egyetemes felé utal, és a másik, amelyik az egyes tárgyban gyökerezik. Jól meghatározott individuumnak neveztük azt, amelynek jelentése egy tárgyra utal. Kevésbé jól meghatározottnak pedig azt, amely több különálló, de logikai tartalmában, jelentésében azonos do-logra vonatkozik. Vannak olyan jelentések, amelyek nem valósulnak meg individuumokban. A jelentéshez tehát nem feltétlenül tartozik hozzá az individuálitás, azonban minden individuálításhoz hozzátartozik egy jelentés. A kérdés épen az, hogy mit jelent, amikor valamely jelentésnek individuumban kell megvalósulnia.

A két mozzanat, amely az individualításban egyesül, útmutatás arra nézve, hogy a vizsgálódásnak két irányban kell mozognia. A logikai vonás adja azt a lényeges mozzanatot, amely nélkül individualitás el nem képzelhető; ez adja egyúttal azt, ami az individuumban nem indi-viduális, hanem közös esetleg más individuumokkal, s így nem korlá-tozható az individuum szűkös keretei közé. Ebből következik, hogy egy

individuum tulajdonképpen egy esete bizonyos általános logikai vonások megvalósulásának; ugyanazok a vonások megvalósulhatnak több individuumban is, azonban nem minden esetben van ez így. A jól meghatározott individuálitás esetén bizonyos logikai tartalomnak *egy* esetben való megvalósulásával találkozunk. Azért az ilyen individuumok a maguk nemének lehető teljességét mutatják, mert a vonások összessége, amely hozzájuk tartozik, egyedül csak bennük valósul meg. Azonban a legjobban meghatározott individuumokban is vannak olyan vonások, amelyek már nem individuálisak, amelyek tehát másokkal közösek. A jól meghatározott individuumoknál azonban, ami bennük közös másokkal, szóval, ami bennük logikai, általános természetű, egy síkkal távolabb esik a logikai érvényesség irányában, mint a kevésbé jól meghatározott individuumoknál. Hogyan kell ezt értenünk?

A légy, mely előttem repül, individuum. Ilyen azonban nagyon sok van. Ez is légy, amaz is s így tovább, mindenik egy ugyanazon jelentsnek sok helyen, sokszor teljesen azonos módon, másutt kisebb eltérésekkel feltűnő megvalósulása. Ezek a legyek azért individuálisak, mert a valóság területén olyan vonásokat is mutatnak, amelyek őket individuálisakká teszik. Amit azonban ez az individuálitás kifejez és felszínre hoz, elenyészően csekély a tipikushoz, az általánoshoz képest, amely az egy által vagy milliók által realizálódhatik. Szóval a „légy“ jelenti az összes legyeket, közöttük természetesen az egyet is. A tipikus itt — úgy szólván — elnyomja az egyest a maga sajátosságában. Egy légyben tulajdonképpen az összes megvan s az egynek épen annyi jelentősége van logikai szempontból, mint az összesnek. Ellenben a jól meghatározott individuumnál a tipikus, az általános — mint említettük — sokkal távolabb esik s így kevésbé érinti magát az individualitást. Pl. Socratesnél, Platonnál, Goethenél mindjárt az első fokon, tehát amikor azt mondjuk, hogy ezekben a Socratitas, a Platonitas stb. valósul meg, még mindig nagyon közel állunk az individuumhoz, noha már a logikai síkban mozgunk. S még ha föl is tehető az eset, hogy ezek bármelyike újabb individuumban is megvalósulhasson, akkor is csak két esetünk van, amelyek mindenike még mindig jól meghatározott individuum. Itt tehát tovább kell mennünk az általánosításban, ha meg akarjuk találni azt a tipikus logikai vonást, ami pl. a légnél csaknem háttérbe szorítja az individuum önállóságát. Ilyen általános vonás lenne a fent nevezett jól definiált individuumok esetében, ha pl. bennük az „emberi“ vonást keressük, ami már jókora eltávolodás tőlük, mint individuumoktól.

14. Az eddigiek világosan mutatják az individuálitás problémájának két oldalát. Minden individuumban van olyan logikai mozzanat, amely nélkül fönn nem állhat, amely egyúttal útát nyit a logikai síkban való elhelyezkedésének megismeréséhez. Annak megállapítása, hogy az egyes individuumokban mi a közös vonás, és hogy ezek az individuumok épen logikai szempontból miképpen helyezkednek el egymás mellett vagy egymás fölött, ez a kérdésnek egyik oldala. Épen azért, mert minden individuumban van olyan mozzanat, ami benne nem individuális, hanem másokkal közös, megállapítható, hogy egyetlen individuum sem érthető meg önön magából. Megérthetőségének és egyúttal fennállásának van-

nak olyan vonásai, amelyek ha nem is függetlenek a szó szoros értelmében tőle, mégis szükségképen utalnak olyan összefüggésekre, amelyek rajta túl keresendők. Minthogy a problémának ez az oldala az egyetemes összefüggéseket keresi, szintetikus természetűnek mondható. A kérdés-komplexumnak ez az oldala az egyesnek az osztályhoz való viszonyát kívánja megvilágítani s így az individuumok nagy területeire terjed ki, hogy a közöttük levő logikai összefüggést megérthesse. Az individuumok elhelyezkedésének logikai rendje arra mutat rá, hogy milyen természetűek lehetnek az egyes individuumok között fennálló összefüggések (*coordinatio, subsumptio*).

A kérdés másik fele magának az individuumnak tartalmi vonásait van hivatva földeríteni s megállapítani, hogy a subsistencia egyes területein föltalálható vonások között melyek azok, amelyek alapján az individuum létesülhet, melyek a feltétlenül szükségesek s melyek kevésbbé fontosak ebből a szempontból.

A tartalmi mozzanatok összefüggése az azonosság következtében külön egészet alkot, amely minden mástól megkülönböztethető. Így minden individuumban az *azonosság*, a *koordinatio* és a *subsumptio* sajátos kifejezését találjuk meg. Az első jelzi a tartalmi vonások intenzív egybetartozását, a második az individuumokban a vele egy típusú individuumok között való elhelyezkedését, míg az utóbbi a rendszerbeli elhelyezkedést vagyis az osztályt. Az utóbbi kettőnél a logikai síkban mozgunk s így elvi nehézségek csak az elsőnél tűnnek fel. Míg az identitás a tartalmi vonások intenzív egybetartozását jelzi, a *subsumptio* e vonások extenzív áttekinthetőségét foglalja rendszerbe. Sem *egy*, sem több tartalmi vonás felhalmozása nem adja az individuálitást, hanem a tartalmi vonások intenzív összefonódásának egységében kifejezésre jutó jelentés. Azért az individuálitás magvához analitikus úton eljutni nem lehet. Az analitikus és a szintetikus módszer együtt adja a megközelítő megoldást. Tovább vezethet esetleg, különösen a szellemi és lelki individuálitásnál az intuición, amennyiben beszélhetünk ilyenről, amelynek feladata az volna, hogy a megismerhető tapasztalati adatok alapján vessen egy pillantást az irracionális mozzanatok tömkelegébe. Ez azonban már túlmegy a tudományos vizsgálódás határain.

15. A tartalmi vonások ama közösségét, amely több individuumban valósulhat meg s amely több individuumban azonos, típusznak, tipikusnak mondjuk. A típus még nem individuum. Viszont azonban tipikus vonások valósulnak meg benne, amelyek egyúttal jelentésének alapvető mozzanatai. A típusz nem is az egyetemes, az általános, hanem maga a típusz is az általánosnak elkülönített, körülhatárolt része. A típusz az áthidaló a logikai sík és az individuálitás szintje között. Az individuum a típuszban gyökerezik, innen veszi logikai egységét s így tulajdonképpen már a logikai síkban megkezdődik. Az individuálításban nemcsak saját tartalmi vonásainak egysége, hanem a típusz egysége is megnyilatkozik. Fontos ez azért, mert ebből látható, hogy az individuum egysége nemcsak tartalmi vonásainak intenzív egybetartozásában merül

¹⁵ H. Cornelius: *Transcendentale Systematik*. 1916. 194. skk. lapok.

ki, hanem egy olyan magasabb egységre utal, amely az individuumon túl van.

Ez a megismerés szempontjából különösen fontos. A megismerés esetleges tévedéseitől csak akkor tudunk őrizkedni, ha ismerjük a tipikust. Az egyesnek minél tökéletesebb megismerése csak a tipikusnak ismerete alapján történhetik. A megismerés több esetben azonossága alapján képes az egyest a maga sajátosságában a mástól megkülönböztetni. Hogy a valóságban először az egyes dolgokat ismerjük s csak azután a több egyesben megnyilvánuló tipikust, ez nem befolyásolja annak az igazságnak elismerését, hogy *logikailag* az egyes ismerete sem lehetséges a tipikus ismerete nélkül s így az utóbbi megelőzi az előbbit.

A típus az egyesben az individuális vonásokkal vegyítve jelenik meg s így minden egyesben veszít valamit tisztaságából. Ez a veszteség a logikai oldalt illeti, másfelől nyereségről, gyarapodásról is lehet beszélni, amennyiben a tipikus vonások az individuális vonásokkal meggyarapodnak. A típusban koncentrálnak azok a tartalmi vonások, amelyek az egyesben individuális vonásokkal megbővülve jelentkeznek. Az egyes tehát sohasem tökéletes kifejezője a jelentés egész tartalmának. Az individuum távolról sem jelenti a befejezettséget ebben az értelemben, hanem a befejezetlenségnek, a tökéletes hiányának egy árnyalata kíséri.

Az egyéni vonások laza egysége mellett a tipikus vonások nyomulnak előtérbe s az individuálisak annál inkább elmosódnak. A logikai tartalom gazdagabb az olyan individuumokban, ahol az egyéni vonások belső egysége határozott formát mutat s így egyensúlyban áll a tipikusokkal. Az általános, a tipikus akkor találja meg a maga igazi reprezentációját a világban, ha olyan individuális tartalommal vegyül össze, mely kellő „ellenállást” tud kifejteni vele szemben. Minél lazább az egyéniséget alkotó vonások összetartozandósága, annál kevésbé egyéni és határozott az általa jelentkező logikai tartalom. Minél erősebb az individuális vonások összessége, annál illőbb a reprezentáció, amelyben a logikai tartalom megvalósul. A gyöngébb kötésű individuálitás erejét maga a logikum sem gyarapíthatja, annál inkább a szilárdabb alkatúét. Igaz tehát a paradoxon, hogy csak az erőteljes vonásokban bővelkedő egyes lehet igazi reprezentációja az egyetemesnek. Innen érthető, hogy minél gazdagabb valamely egyed individuális vonásokban, annál inkább megvalósul benne az általános, ami így is kifejezhető: minél individuálisabb valami, annál egyetemesebb. A logikum lényege új relációk állandó létesítése. Minden individuum ilyen új reláció. Minden egyesben a logikumnak folytonos alkotó és teremtő ereje nyilvánul meg, mégpedig annál határozottabb formában, minél szilárdabb a reláció másik tagjaként szereplő egyes.

Az individuum annál teljesebb, minél több alkotó vonást fog össze szilárd egységbe. Ebben a tekintetben a fokozatok hosszú sora állapítható meg. A tartalmi vonások minőségének sokfélesége s az ennek ellenére is közöttük fennálló egység intenzivitása szabja meg az individualitásnak azt a súlyát, amely által a logikummal való relációjának egyensúlyban tartását biztosítja.

Noha a típusz, amint láttuk, maga is egy elhatárolt része az egyetemeseknek, mégsem tekinthető individuumnak, mint némelyek teszik. A típusz csak az individuális vonások következtében lesz konkrét, csak általa reprezentáltak. Ez a reprezentáció az individuum privilégiuma. Csak az individuum vehet föl tipikus vonásokat s a típusz csak az individuális vonások útján valósul meg. Ha a művész egy típuszt akar megörökíteni, ezt is mindig csak egy individuumon keresztül teheti. Lehetetlen a típusz ábrázolása individuális vonások nélkül. Legfennebb arról lehet szó, hogy a tipikus vonások túlhalmozása mellett az egyéni vonások háttérbe szorulnak. A típusz megvalósítását célzó művész is azonban sokkal inkább eléri célját, ha erős egyéni vonásokat tud a tipikusok közé belekeverni, tehát ha egy erős individuumra rakja fel a tipikus vonásokat. Csak az individualizálás és a platonizálás egymást örökké felváltó és egymást allandóan kísérő folyamata hozza létre a valóban jellegzetes individuumokat, mint valamely típusz konkrét megvalósulását.

A típusz tehát nem individuum, hanem ezek osztálya; az osztálynak az a rétege, amely közvetlenül az individuum fölött húzódik el. Alapja az osztály logikai felépítményének s egyúttal egyik alapvető lehetőség individuumok keletkezéséhez. A típusz nem pusztán flatus vocis, mint ahogyan a nominálizmus gondolta. A szó csak kifejezi a típusz egységét, mely az individuum logikai praesuppozíciója s egyúttal lehetőségének logikai alapja. Típuszok nélkül nemcsak individuumok nem lehetségesek, hanem maga a megismerés sem. Az egyes dolgot nem lehet megismerni addig, míg a típuszt is nem ismerjük, — mint ezt fennebb is láttuk — s így a megismerés tárgya sohasem az egyes a maga elszigeteltségében, hanem az egyesekben közös, a tipikus, amelynek alapján az egyest is megismerjük. Valamely betegséget felismerni annyit tesz az orvosnak, mint a több esetben jelentkező tipikus vonásokat egy újabb egyes esetben megállapítani, azaz újra felismerni. Sok egyes eset ismerete adja a típuszt, de csak akkor, ha a minden esetben megismérlődő tipikus vonásokat jól el tudjuk választani az egyes esetek egyéni vonásaitól. A tipikus vonások a lényegesek, a szűkségképeniek, amelyeknek minden egyes esetben ott kell lenniök; ezekkel szemben az individuális vonások esetlegesek s épen azért felismerésük az egyes eset alkatába való intuitív bepillantástól függ. Teljes a megismerés akkor, amikor a tipikus vonások mellett az individuális vonásoknak is lehető teljességét bírjuk. Minthogy azonban ez utóbbi csak ritka esetben lehet teljes, azért az egyes dolgok megismerése némelykor fokozottabb, máskor csekélyebb mértékben a ki nem elégitettséggé érzését hagyja maga után.

Nemcsak a típusz lehet több individuum logikai törzse, hanem egy individuum is lehet egy típusz megteremtője, azonban csak a jól meghatározott individualitás esetében. Az ilyen esetek száma nem nagy. Ezeket az eseteket az individualitás határeseleinek mondjuk azért, mert itt az individuum egészen sajátosan torkollik be a logikai síkba. A logikum termelőereje épen ott mutatkozik legszembetűnőbb módon, ahol egyetlen individuum által is tipikus vonásokat létesít. Az ilyen esetek-

ben a tipizálás nemcsak az izolált tárgy alkotó mozzanataira terjedhet ki, hanem olyanokra is, amelyek egyébként másodrendűek az individuálitás szempontjából; pl. ha a strassburgi székesegyházról van szó, nemcsak maga az épület, hanem egész környezete, Strassburgban léte is hozzátartozik tipikusan individuális egységéhez.

A jól meghatározott individuum, mint típus, egymagában is tekinthető osztálynak, amennyiben tartalmi vonásainak összessége egy egészen sajátos típus-egységet alkot. Ebben az esetben az osztály a valóság, a konkrét tárgy irányában egyértelmű. A jól meghatározott individuum közelebb áll a logikai síkhoz s azért egymagában is „tipikus“-nak mondható, amit a magyar nyelv igen találóan fejez ki, amikor azt mondja, hogy „páratlan a maga nemében“. Ha szabad úgy kifejeznünk, azt mondhatjuk, hogy a jól definiált individuum a maga ereje következtében jobban vonzza és közelebb hozza magához a logikumot.

A kevésbé jól meghatározott individuumok esetében a típus által alkotott klasszis nem egyértelmű a valóság, a konkrét tárgy irányában. Nemcsak a logikai érvényesség irányában nyitott, hanem a másik oldalon is sokféle nyitottsága van. A típus nem lezárt; mindig újabb és újabb individuumok kapcsolódhatnak bele, aminek következtében állandó újjáalakulásnak van kitéve. Az individuumok nagy száma újabb nyomokat hagy magában a típusban is. Minden individuum egy új mozzanat s közöttük némelyik a rendesnél is nagyobb, a többiétől jelentékenyen eltérő befolyással van a típus alkatára. Minden ilyen újabb bekapcsolódás egy kis forradalom a klasszis belsejében s állandó változásnak és újjáalakulásnak teszi ki. Ezek a változások azonban mindig megütköznek a típus logikai törvényszerűségének nivelláló erején s így lehetővé válik, hogy a már meglévő és az új között az egzséges kiegyenlítődés folyamata jöjjön létre. A dolgok logikájában tehát nincs helye a forradalomnak, amint hogy minden forradalom csak akkor lehet logikussá, amikor már megszűnt az lenni. A típusnak és a vele összefüggő osztálynak mindig megvan a maga törvénye, amelynek alapján az osztály fennállása és elhatárolása lehetséges.

16. Minden individuum több törvény funkcionális egysége. Az a törvény, amely az individuálításban jelentkező törvényszerűséget egységbe fogja, egy új mozzanat, új törvény, amely a dolog egész konstitúciójának s így individuálításának alapja. Ez a törvény ebben az ítéletben jut kifejezésre: „ez a dolog (X) valamely meghatározott individuum“. Ez az ítélet állapítja meg — úgymond Cornelius — valamely (sajátos) törvényszerűség fennállását bizonyos tartalomra nézve. Azért a fenti ítéletben az individuálítás törvénye jut kifejezésre. Ennek a törvénynek az érvénye számtalan előfeltétel teljesedését jelenti, amelyek azonban sohasem nyomozhatók ki maradék nélkül. Ez a körülmény az individuálítás törvényének egészen különös sajátosságát kölesönöz. A relációknak olyan összefonódásával van itt dolgunk, amelyet sem az inhaerentia, sem a kauzalitás, sem a közösség kategóriái nem merítenek ki. Talán ez indított több gondolkodót, de különösen H. Driescht arra, hogy az individuálításnak külön helyet szorítson a

kategóriák táblázatában.¹⁰ Minthogy ugyanis Driesch szerint az individuálitás kategóriája nélkül a tapasztalás nem lehetséges, ezért nem hiányozhatik a tapasztalat előfeltétele gyanánt szolgáló törzsfogalmak közül. Ezért kell hozzávennünk a reláció előbb említett három kategóriájához negyediknek az individuálitást, amelynek az ítéletek közt a konstitutív ítélet felel meg (a kategorikus, hypothetikus és disjunktív mellett). A konstitutív ítélet azt foglalja össze, amit a disjunktív szétválaszt. Ez az új kategória, amelynek zászlaja alatt a mechanista elmélet hívei is dolgoznak, noha tagadják, ép oly eredeti, mint a többi, semmire vissza nem vezethető, autonóm és sohasem vonatkozik a kiterjedt aggregatumra, hanem mindig intensív (és nem térbeli) sokféleséget jelöl. Nevezhető individuálitásnak vagy „konstruktivitás”-nak, minthogy jelentése szerinti feladata mindig: individuális egészek megkonstruálása. Minden individuum annak a folytonos és állandó konstruktivitásnak az eredménye, amely a logikum soha meg nem szűnő területszerzésére, újabb meg újabb relációk felszínrehozására irányul.

Minden individuum gyarapodást jelent a világ számára, egyúttal azonban újabb akadályt állít a logikum korlátlan érvénye elé. Amennyit nyer a dolgok hálózatában megnyilvánuló igazságrendszer minden egyes individuum által, ugyanannyit veszít nemcsak az által, hogy újabb akadályokba ütközik, hanem azért is, mert az irracionális tartalmi vonások egy újabb kötege szabadul fel általa, mert az individuum ugyanakkor, amikor mint logikus jelentés-egység jelenik meg, egyúttal számos irracionális elem felszínrehozója. A gyarapodás, amelyet újabb individuumok keletkezése létrehoz, — ilyen formán — eléggé kétes értékű, de elkerülhetetlen, tehát szükségképeni. Ennek a szükségképeniségnek folyományaként egy állandó kiegyenlítődési processus megy végbe, amelynek következtében a racionális az irracionállissal, az összesség az egyessel olyan egyensúlyi helyzetbe kerül, amely lehetlenné teszi, hogy az egyik a másikat fölöslegessé tegye vagy megsemmisítse. Az individuumban mindig megvan a lehetőség arra, hogy az igazságok rendszerét újabb mozzanatokkal bővítse, azonban az igazságot nem teheti nem igazzá. De az igazság (a logikum) sem semmisítheti meg az egyest. Ennek a belátásnak eredményeként leszögezhető az, hogy minden törekvés, amely az egyetemes és az individuális egyensúlyi viszonyát egyik vagy másik oldalra igyekszik eltolni, olyan feladatra vállalkozik, amely a dolgok logikai természetével homlokegyenest ellenkezik.

17. Az individuum alkatának további elemzése a következő eredményekre vezet. Amint eddig is láthattuk, minden individuum két alkotórészből áll: az egyik a logikai, a másik a tényleges alkotórész. Ami a logikai részben szükségképeni, az a tényleges részben is az marad, ellenben nem minden, ami a tényleges alkotórészben szükségképeni, egyúttal ugyanilyen a logikai alkotórészben. A logikai alkotórész mindinkább egyszerűsödik a logikai alapelvek irányában, a redukció

¹⁰ Driesch: *Die Kategorie der Individualität*. Kantstudien. 1911. évf. (16. kötet) 22–54. l.

útján, míg a tényleges rész folyton szélesbedik és komplikálódik az indukció által. Minden individuum „híd“, amely az induktív elemek egyesülésén át a redukció segítségével a logikai elvek egyetemes érvényéhez vezet, a relatívtól az abszolút felé.

A logikai oldalon az individuumok rendjének és összefüggésének képét az osztályfogalom elmélyítése útján nyerjük. A logikai síkból több elvi mozzanatot nyer az individuum. A típus — mint láttuk — szintén egy ilyen elvi mozzanat, a klasszisznak az a rétege, amely a dolgok bizonyos csoportjára érvényes. Ezek a mozzanatok lényegesen és szükségképeniek s mégsem feltétlenül individuálisak. Azt, ami a dologban individuális, nem a logikai, hanem a tényleges alkotórészből kapja. Minden individuumnak vannak olyan mozzanatai, amelyek csak abban az egy tárgyban vannak meg. Ez utóbbi vonások nem szükségképeniek a logikum szempontjából, de mindig azok az individualitás szempontjából.

Az individuumban tehát nincsenek fölösleges vagy véletlen vonások; mind szükségképeniek, ha egyszer hozzátartoznak.²⁰ Mégis meg kell különböztetnünk a tulajdonságok két rétegét. Vannak minden individuumban olyan mozzanatok, amelyek tőle elválaszthatatlanok s minden körülmények között jellegzetesek. Ilyen pl. az elektron elektromos töltöttsége, a vitamin vitálitása. Ilyen „kategoriális“ tulajdonság alkotja minden individuum lényegét, egységes alapját. Az eredeti (kategoriális) tulajdonság részben logikai s csak részben individuális, azonban egészen azzá lesz azon relációk következtében, amelyek közé kerül, amelyek hozzákapcsolódnak, át- meg áthatják s így az individuum életének, „sorsának“ sajátosságát adják. Így alakul ki a második réteg, a relatív, a változó, potenciális tulajdonságok rétege, amelyek egy adott pillanatban szükségképeniek a tárgy életében, majd így, majd úgy tapadnak a tárgyhöz s így különböző módon befolyásolják az individuálitást. Az individuum e szerint permanens (kategoriális) és potenciális (relatív) tulajdonságok egysége.²¹ A kategoriális réteg biztosítja az individuálitásnak, mint ilyennek kontinuitását, az utóbbi az előbbivel együtt teljesebbé teszi azt. Az individuum sohasem áll csupán az egyikből, vagy a másikkól, hanem mindkettőből.

A permanens tulajdonságok a dolog lényegéhez tartoznak s a benne rejlő szükségképeniség alapján fejlesztik ki a belső relációkat. Ezek is változhatnak, azonban minden változásuk szorosan hozzátartozik a dolog lényegéhez. Ezeket a változásokat a dolog fejlődéstörvényének nevezzük. Ezzel szemben a potenciális tulajdonságok nem erre a belső törvényszerűségekre, hanem külső, kauzális kapcsolatokra utalnak; a dolog törvényszerű magatartását jelzik olyan föltételekkel szemben, amelyeknek magukban a dolgokban nincs meg a szükségképeni alapja.

²⁰ Sigwart: *Logik*. II. B. 457. l.

²¹ Az egész kérdésre figyelembe ajánljuk P. Bommersheim: *Beiträge zur Lehre vom Ding u. Gesetz* c. művét (1927), továbbá ugyanezen szerző tanulmányát a *Beiträge zur Philos. des d. Idealismus* c. folyóirat 1926. évf.-ban: *Über Einordnungen der Begriffe*.

Minden individuumban van egy lényeges vonás, mely részben individuális, részben nem az. Ez hidalja át az érvény és a való síkjait. Ez az alaptulajdonság megerősödik és mindinkább kifejezésre jut ama permanens mozzanatok kibontakozása útján, amelyeket a dolog belső fejlődésének immár egészen individuális törvénye hoz napvilágra. Az így létrejött individuálitás felvesz környezetéből, azokból a relációkból, amelyek őt más dolgokkal összekötik és lépten-nyomon hatással vannak reá, olyan tulajdonságokat, amelyek nem a dolog lényegéből szükségképpen folyók, de amelyeket sajátos természeténél fogva mégis fölvehet magába azon külső, kauzális hatások alapján, amelyekre kénytelen reagálni. Ezek a külső, oki kapcsolatok is, mikor már létesültek, szükségképpen hozzátartoznak a dolog individualitásához.

Igy minden individuumnál három nagy ismeretlennel állunk szemben: az alaptulajdonsággal, amely változataiban is mindig azonos, ennek belülről meginduló fejlődéstörténetével, és a külső, oki kapcsolatokkal, amelyekbe élete folyamán belekerül. Ez a fölfogás kibékíti a platon-aristotelesi fölfogást a mechanikus magyarázattal, amely utóbbi mindent csak a külső, kauzális kapcsolatokból magyaráz.

Amint ebből látszik, minden individuum *több* törvény komplexuma, amelyeket az egész strukturának sajátos törvénye fog össze egységbe. Az előbbi a disjunktív szféra szemben az utóbbival, amelyik a kategoriális. A kettő együtt adja a teljességet. Hogy mikor valóban „teljes“ az individuum, azt nehéz meghatározni. A disjunktív szféra határai szinte beláthatatlanok, mert az individuum mindig ki van téve újabb, kauzális hatásoknak, amelyek a belső, permanens tulajdonságokon gyakran nagyon is észrevehető változásokat tudnak előidézni, sőt a fejlődés belülről és szükségképpen ható törvényének útját is képesek bizonyos mértékben megváltoztatni. A külső, kauzális hatások közül az individuumra való befolyás tekintetében csak azok jöhetnek számításba, amelyek a kategoriális magban is mélyreható változásokat tudnak előidézni, tehát amelyek — külső mivoltuk ellenére is — belsőkké tudnak válni az individuum számára. Hogy ez megtörténhessék, azért a kauzális relációknak valamiképpen hozzá kell simulniok a dolog belső relációihoz, hogy megtalálják az utat az individuális lényeghez. Az egyes mindig sajátosan, a maga törvénye szerint reagál a külső hatásokra s a szerint dolgozza fel ezeket. Minden kauzális hatás csak akkor érvényesül elegendőképpen az individuum belső életében, ha olyan potenciális tulajdonságokat tud létesíteni a dologban, amelyek természetéből és törvényszerűségéből önként következnek. Az individuum tartalmi vonásai csak akkor gyarapodnak általuk ténylegesen, ha a dolog logikai alkatában valamelyes rezonanciát keltenek. Minden külső hatásnak hozzá kell simulnia az individuálitáshoz, individuálissá kell lennie, hogy valóban gyarapítólág hasson reá.

Mindez mutatja, hogy nem könnyű, sőt csaknem lehetetlen meghatározni, hogy valamely dolog individuálitása mikor „teljes“. A kategoriális magnak s a mögötte fekvő érvényességi mozzanatoknak — mint logikai előfeltételeknek — sajátos lehetőségei, amelyekkel szoros összefüggésben állanak a kauzális hatásoknak szintén beláthatatlan lehető-

ségei s a mindezek egymásra hatása következtében előálló kombinációk — mind hozzátartoznak az individuálitás teljességéhez.

Az így keletkező egyéni tulajdonságok mind relációk, illetve ezek eredményei. Csak a dolog természetéből és a vele összefüggő dolgokkal való relációk szükségképeniségéből folyó tulajdonságok — lényeges alkotórészei az individuálitásnak. Minden reláció a törvényes összefüggésben való elhelyezkedést jelent. A törvényes összefüggésnek vannak nyitottságai, amelyek újabb relációk kialakulását teszik lehetővé, a nélkül azonban, hogy ez a processus valaha is a végső befejezettséghez eljutna. Azért a törvény és a dolog sohasem esnek teljesen egybe, mindig maradnak differenciák. Minden reláció (= törvényszerű összefüggés) szorosan belekapcsolódik az egyetemesbe, a dolog pedig megmarad individuálisnak. Lefelé tehát, a dolog irányában számot kell vetnünk újabb és újabb irracionális mozzanat fölmerülésével, amelyek mindeike az individualitás teljességének újabb gyarapodását, illetve a teljesség hiányának újabb adatát és bizonyítékát szolgáltatja. Ezzel szemben, mintegy azt egyensúlyozva, az érvényesség irányában fokozatosan közeledünk az abszolút felé, mely az összes relációk fölött áll, noha az összes relációk lehetőségei bele torkollanak. Abszolút vonás az individuumban is van a relációk mellett.

Visszatérve a permanens és a relativ tulajdonságokra, illetve a fejlődés törvényének és a külső oki kapcsolatoknak az individuálitás létrehozásában való szerepére, meg kell jegyeznünk, hogy vannak individualitások, amelyeknél a belső szükségképeniség a jellegzetes, mint pl. az organismusnál, ahol a kialakulás bizonyos formái belső szükségképeniséggel követik egymást. Ezzel szemben a külső, kauzális relációknak itt másodrendű jelentősége van. Viszont vannak olyan dolgok, amelyek tisztán a külső, kauzális relációknak köszönhetik nemcsak eredetüket, hanem egész életsorsuk is külső relációk által van meghatározva. Ilyen pl. a jég, melynek léte és tartama tisztán a környezet változásain, illetve behatásán alapul. Az ilyen dolgok pusztán logikai jelentésegységek, individuálitásuk azonban nincsen. Már hangsúlyoztuk, hogy nem minden jelentés egyúttal individualitás. Erről csak ott lehet szó, ahol a külső, kauzális kapcsolatok mellett a belső relációk is megvannak, ahol a kauzálítás mellett a fejlődés törvényszerűségének belső szükségképenisége is érvényesül. A belső fejlődéstörvény és a külső kauzálítás körülbelül egyforma szerepet játszanak a chemiai elemek vegyületeinél. Fejlődési törvényszerűségről itt nem lehet ugyan beszélni. Amennyiben azonban az egyes elemek sajátossága a vegyülés után sem semmisül meg, mert hiszen a vegyületben magában tovább folytatódik, ha megváltozott formában is — lehetséges ezt a processust a fejlődés törvényének analógiájára fölfognunk. Maga a vegyülés külső, kauzális relációk fönnállását teszi föl.

A permanens és relativ tulajdonságoknak megfelel körülbelül az, amit Mendel Gergely (s utána mások is) uralkodó, illetve lappangó (recessiv) bélyegnek nevezett el. Dominans bélyeg valamely fajnál az, amely több individuálitás uralkodó karakterét szabja meg. Az individuálitás lényegének megértését nagyban előmozdította az újabb termé-

szettudományban az öröklékenység egyes tényeinek felismerése. A vizsgálódás mind határozottabban tud reámutatni arra a tényre, hogy minden egyes individuumnak határozott szerkezete van, s ez azoknak a tényezőknek számától és változatosságától függ, amely az individuálitást létrehozó különböző csírasejtekben (gaméták) található föl. Kimutatta a vizsgálódás azt is, hogy aránylag kisszámú tényezőnek meglétele valamely fajban, illetve ezeknek hiánya, az individuális változatoknak szinte hihetetlenül nagy számát hozza létre, s e változatok mindenképen megvan a maga határozott szerkezete kimutathatóan, amely legalább egy bélyegben eltér a másiktól.²²

Az individualitásnak a permanens tulajdonságaiban való egymástól eltérését a természettudomány mutációnak nevezi. A mutációk (a merev változatok) az egyén szervezetében levő sajátos tényezők hatásának az eredményei. Ezek azok a változások, amelyek legszorosabban hozzátartoznak a dolog lényegéhez s annak belső relációiban gyökereznek. E mellett van egy másféle változat, amit fluctuációnak (ingadozó változat) nevez a tudomány. A fluctuációk nem a dolgok belső törvényszerűségére, hanem az őt körülvevő világ behatásaira utalnak, tehát a külső, kauzális kapcsolatokra, amelyek az individualitás kialakulására módosítólag hatnak. Az individualitás alapja a mutáció, amely nem vezethető le maradék nélkül az előzményekből, hanem valami új. A mutációban nyilvánul meg a logikai produktivitás, amely új individualitás létrehozására alkalmas. Itt van a teremtő rezultáns (Wundt); a fluctuáció azonban egymagában nem jelenti soha új egyedek kiinduló pontját.

18. Az individualitás lényegére irányuló kutatások nem nélkülöznek olyan koncepciókat, amelyek a kérdés metaphysikai hátterét kívánják megvilágítani. Ilyennek kell tekintenünk H. Driesch entelecheiáját, amely szerinte „az individualizálás létrehozója”.²³ Bármennyire kevésbé fejti meg az entelecheia fogalmának bevezetése az individualitás problémáját, az intuíciónak az az ereje, amellyel Driesch ezt a fogalmat kiemeli s lehető pontos és határozott jelentéssel ellátja, megérdemli, hogy bővebben foglalkozzunk vele.

Az entelecheia — mint ismeretes — már Aristotelesnél előfordul. Értelme azonban homályos már azért is, mert jelentése gyakran összevegyül az energiával, jóllehet attól különböző. Driesch entelecheia fogalmában az Aristoteles fölvetette fogalom következetes végiggondolását kell látnunk. E szerint az entelecheia az alapja az individualitás létrejöttének, tehát ez a principium individuationis. Maga az entelecheia azonban nem individuum, s téves volna azt hinni, hogy az entelecheiák és az individuumok száma azonos. Az entelecheia, noha individualizál, az egyének fölött álló, supraindividuális.

Nem tévesztendő össze az energiával. Az energia az anorganikus történésekre, az extensitásokra vonatkozik, a mechanikus folyamatok kísérelője, magyarázó elve. Mindazon tünemények magyarázója, amelyek

²² V. ö. R. C. Punnett: *Az átöröklés* (Soós Lajos fordítása). 214. skk. 1.

²³ L. szerzőnek a 16. jegyzetben i. m. Entelechie c. fejezetét.

az oktvény következtében, a térben valósulnak meg. Ezzel szemben az entelecheia nincs a térben; afficiáltatik ugyan a térbeli kauzalitás által és hat rá, de úgy, mintha a téren túlról jönne. Maga nincs a térben, csak megnyilatkozásai vannak ott. A természetben kétféle történet van: az egyik térbeli, kiterjedt, kvantitatív, a másik intenzív, téren kívülálló. Ezen a különbségen alapul a mechanikus materializmus és a vitalizmus.

Az entelecheia tehát sem nem energia, sem nem erő; az inhärenzia és a substantia kategóriáival nem magyarázható, hanem teljesen elemi és célszerűen működő tényező, melynek hasonmása az anorganikus világban föl nem található. Intenzív sokféleség, mely a praexistenciális különbségek egész rendszerét foglalja magában. Nem mérhető, mint az energia, hiányzik belőle minden a kvantitással kapcsolatos meghatározottság; „beziehende Ordnung und gar nichts anderes“. Az energia nem tudja megmagyarázni az életet. Vitalis energiáról tehát beszélni sem lehet, de annál inkább vitalis entelecheiáról. Az entelecheia azonban nem teremt, csak szabályoz, ellenőrzi a kauzális folyamatokat, a térben megjelenő anyagot. Az organismusban van valami autonóm, más tényezők kombinációjából meg nem érthető s épen ezért elemi mozzanat, amely célszerűen működik. Ez a célszerűség belső, belülről hat dynamikusan. Az entelecheia is ezen belső, dinamikus célszerűség alapján fejti ki tevékenységét. Semmi biztosat nem lehet azonban mondani az anorganikus világ teleológiai berendezettségét illetően.

Az entelecheia csak az individuálitáson, az individuálitás kategóriáján keresztül érthető meg. Ez szolgáltat lehetőséget arra, hogy olyan elemi tényezőre következtethessünk belőle, mely ideális háttérül tekinthető. Így jutunk el az individuálitás alapján szükségképen az entelecheia fogalmához, amely mintegy ontológiai prototípusa az individuálitásnak, amely nem szemlélhető, csak gondolható, noha hatásai a szemlélhető természetben valósulnak meg. Az entelecheia és a psychoid szükségképeni előfeltételei a tünemények világának. Van tartalmuk, de tulajdonképen sem időben, sem térben nincsenek.

Az entelecheia ezek szerint nem egyéb, mint az individuálitás intellektuális alapja. Jelenti a lehetőségét annak, hogy egy „forma essentialis“ kialakuljon. Szükség van rá azért, hogy az individuális adottságok sokféleségét egy egységes, magyarázó elv alapján, mint az egyetemesség, az általánosnak különös eseteit érthessük meg. Driesch szerint mindeztől nem történt komolyabb kísérlet arra nézve, hogy az individuálitások osztályainak kellő elhatárolása alapján meg lehessen állapítani, hogy az entelecheia megvalósulásának hany típusa lehetséges.

19. Individuum és osztály között az a különbség, hogy az előbbinél az alkotórészek, az individuum elemei, intenzív egységet alkotnak, míg az osztálynál az összefüggés extenzív. Mindkettő több dolog komplexuma, amíg azonban az előbbinél ez a komplexum intenzív egység, az utóbbinál extenzív.

Az individuum keretein belül az egyes karakterét a benne rejlő tartalmi vonások szabják meg. Minden individuum minőségileg van meghatározva. Mihelyt azonban az individuum szűkös keretei közül ki-

lépünk s az általánossal való kapcsolatait keressük, a minőségi vonások mellé kerülnek az extensionálisak, mint az individuum osztályszerűségének meghatározói. Mindkettő: az intenzív, tartalmi (qualitativ) vonások és az extensionális, osztályszerű vonatkozások, egyaránt lényegesek és alapvető jelentőségűek az individuumra nézve. Hogy az individuum problémájának kutatási területén mindezideig aránylag kevés eredménnyel találkozunk, annak oka az, hogy vagy egyoldaluan a belső alkatra fordult a figyelem, amely kimeríthetetlen lévén, a tapasztalat melysegeibe emyuto szalaivai megzavarja a szemlélet, vagy pedig a formális, az extensionális oldal kötötte le a figyelmet, szintén egyoldaluan, ami az individuum jelentosegenek elrejeséhez vezetett, pl. Russelnél.

A tartalom és kiterjedés problémájának éles megkülönböztetését az újabb matematikai logikának köszönhetjük (Frege), azonban már Leibniz is látta, sőt nemcsak látta, hanem alkalmazta is. Couturat szerint²⁴ Leibniz nem szorítkozik egyoldaluan az egyes alanyi fogalom logikai tartalmának analitikus kifejtésére, hanem beleállítja az individuális substanciát az objektív törvényszerűség sokféle synthetikus relációi közé. A monas egyfelől ugyan mikrokosmos, amely saját lényéből meríti egész élettartalmát, másrésztől azonban egyik eleme a világot átható törvényszerűségnek. Az első következik a fogalomanalysisen alapuló tartalmi logika (Inhaltslogik) álláspontjából, a második a törvények synthesisén alapuló terjedelem logika (Umfangslogik) álláspontjából. Mindkét szempont — Leibniz szerint — egyformán jogosult és jól megfér egymással, noha ellentétes szögből fakad.

Frege a kérdést illetőleg a Leibniz nyomdokain halad, míg Russel feladja a kettő széllyeltartását, nem tartja a kettőt megkülönböztethetőnek, mert nem lehet egymásból levezetni. Levezetni kétségtelenül nem lehet sem az individuumból az általánost, sem megfordítva. Azonban minden dolog tekinthető úgy, mint bizonyos általános elvnek és igazságok hordozója, s mint ilyen redukálható, visszavezethető ilyenekre. A dolgok eme redukálhatósága alapja a dolgok osztályszerűségének. Valamely dologról akkor mondjuk, hogy redukálható, ha minden tétel, amely róla állítható, átfordítható, illetve alkalmazható más dolgokra is, egyelőre a dolgok bizonyos csoportjára, végső analysisben pedig a dolgok összességére. Ez a jelentése a dolgok osztályszerűségének.

Minden dologban vannak már most mozzanatok, minden dologról állíthatók tételek, amelyek nem redukálhatók, amelyek nem alkalmazhatók semmiféle más dologra. Az ilyen mozzanatok és tételek individuálisak, s csak az a dolog mondható individuálisnak, amelyre vonatkozólag fennáll bizonyos határok között az irreducibilitás esete. A vissza nem vezethető tételek és mozzanatok is igazságokat fejeznek ki, amelyek érvényessége kétségbe nem vonható. Minden igazságban van egyetemesség s így a legindividuálisabb igazságban is. A különbség csak az érvény területére nézve áll fenn. Az individuálitás belső moz-

(17. jegyzet.)

²⁴ V. ö. Couturat: *La logique de Leibniz*, és D. Mahnke i. tanulmányát.

zanataira vonatkozó tételek ugyanis csak erre a speciális esetre vonatkoznak, szemben pl. a logikai elvek érvényével, amely minden dologra kiterjed. Az előbbit intensív (individuális) érvénynek nevezhetjük, az utóbbival szemben, amely extensív.

A belső érvény vagyis az individuálitás belső alkatának, részei összefüggésének kutatása nyújtja strukturájának logikáját. Ez a kutatási terület a maga sajátos problémáival újabban szeretne önállósulni s szemben az osztályozás elvén felépülő logikával (Klassenlogik), mint az individuálitás logikája, külön is szerepel.²⁵ Egy ilyen logika feladata az volna, hogy kidolgozza azon fogalmak elméletét, amelyek nem osztályfogalmak. A valóság beláthatatlan sokféleségét nem végezzszámú esetből elvont közös jegyek alapján kívánja megragadni, hanem a generalizáció útját mellőzve, a konkrét valóság individuálitásába, szerkezetének immanens szükségképeniségébe próbál behatolni. Bármilyen lehetetlenségnek is látszik ez a vállalkozás, mégis methodikus lehetőséget ad az individuálitásnak a maga sajátosságában való kutatására, amely abból áll, hogyha valamely individuumot meg akarunk érteni, akkor magából az individuumból kell kiindulnunk. Ez esetben azonban nem kívülről hatolunk az individuum belsejébe, nem általános fogalmak segítségével próbáljuk mindinkább körülhatárolni, hanem belső, spontán módon jelentkező egységét próbáljuk megragadni s az ennek alapján feltűnő újabb meg újabb tulajdonságok kiemelésével ezt az egységet megrögzíteni részleteiben is. Az individuum belső alkatának ez az ismereti rekonstrukciója juttat el lehető teljes megértéséhez. Minden egyes tulajdonság, minden egyes vonás, amelyet ily módon az individuálitás egységéből kiindulva értünk meg, sokkal inkább hozzá-símul a valósághoz, sokkal egyénibb, mintha más dolgok hasonló tulajdonságait, mint abstrakciókat kívülről visszük bele a megértendő individuumba. Ha az egyes vonások mintegy az individuum egységéből nőnek ki, akkor szükségképen megérezhető rajtuk az az individuális jelleg, amelynél fogva épen a szóbanforgó individuumhoz tartoznak. De nemcsak az egyes részeken és vonásokon látszik meg az individuálitás hímpora, hanem magán az individuális egységen is, mely a kiindulás alapjául szolgált, mert minden újabb mozzanat az egészre is hatással van s nem pusztán csak hozzájárul a már meglevőhöz.

Az individuum meghatározásának másik, az előbbinél nem kevésbé fontos logikai föltétele osztályszerűségén alapszik. Míg az előbbi esetben az érzéki és szemléleti mozzanatok az irányadók, az utóbbinak menetét az általánosnak a különöshöz való viszonya, illetve ennek törvényszerűsége szabja meg. Positív eredményt ez idő szerint csak az utóbbi eljárás ad, a másikat, az individuális logikát, amennyiben beszélhetünk ilyenről, a megismerés intuitív módjának mélysége, de egyúttal homályossága és bizonytalansága kíséri.

Az individuum logikai alkatának megismerésére irányuló mozzanatot H. Maier „szemléleti abstrakció“ kifejezéssel jelöli meg, szemben a fogalmi abstrakcióval, amely az individuumnak kimondottan fogalmi

²⁵ V. ö. H. Freyer: *Theorie des objektiven Geistes*. 1928. 134. l.

feldolgozására irányul az osztályszerűség alapján. A szemléleti abstrakció az individuum egységének megragadása, mely az egészről indul ki s ebből igyekszik megérteni az alkati sajátosságokat. A szemléleti egység az individuum egészét mutatja „nagy vonásaiban“. Ez a szemlélet nem minden esetben hajtható végre egyforma mértékben. Ha pl. a „Nap“-ról vagy a „Rigi“-ről van szó, akkor könnyen, más esetekben nehezebben hajtható végre. (i. m. 199 skk. 1.)

Minden individuum teljes ismeretéhez elengedhetetlen a kettős feltevél: a szemléleti és fogalmi abstrakció végrehajtása. Azokban a ritkább esetekben, amikor a szemléleti abstrakció már magában elegendő alapot nyújt, a fogalmi abstrakció kevésbé fontos, de nem nélkülözhető. Az esetek túlnyomó részében azonban elsősorban a fogalmi abstrakcióra kell támaszkodnunk nemcsak a szemlélet hiánya és bizonytalansága miatt, hanem azért is, mert csak ettől remélhetünk biztos ismeretet, ha nem is annyira közvetlen, mint az előbbi.

Az individuum és az osztály viszonya tekintetében meg kell különböztetnünk először azt a két határesetet, amikor egy individuum tartozik egy osztályhoz, vagy amikor minden individuum egy osztályhoz tartozik. Ez utóbbi volna a legegységesebb osztály, minden osztályok osztálya. Erről nincs mit mondanunk. Az előbbi határesetnél, amikor egy osztályhoz egy individuum tartozik, a tartalom egybeesik az extenzióval. Ebben az esetben az osztály nem „közös“ tulajdonságokat emel ki több individuumból, tehát nem leírás (description) alapján osztályozza az individuumot, hanem egyszerűen megjelöli olyan névvel, amely épen azon egy individuum által van meghatározva.

E két határeseten belül két eset lehetséges, még pedig 1. amikor több individuum tartozik egy osztályhoz, és 2. amikor egy individuum tartozik több osztályhoz. Ez a megkülönböztetés az individuum kétféle aspektusán alapszik. Az első az individuumot, mint egészet veszi tekintetbe s ezt az egészet veszi alapul. Minden osztálynak van egy kiindulási alapja, ez az a szint, amelyen az individuumok mint eredeti adottságok foglalnak helyet. Az individuálitás szintjét vagy rétegét részben az individuumok belső alkata szabja meg, másfelől pedig a rendszertani szempont, mely kívülről, az osztály útján járul hozzá.

Az individuumoknak, amelyek valamely osztályba besorozhatók, nemcsak ugyanazon individuális szinten kell lenniök, hanem egyúttal olyanoknak, amelyek valami elv alapján egymás mellé állíthatók, koordinálhatók. Nevezzük ezeket homotyp individuumoknak. Az ilyenekből alkothatunk osztályokat, mert megvan bennük a logikai feltételek ama közönsége, amelynek alapján osztály alkotható. Az osztályozás alapján eljutunk a típusz, a faj és a nem fogalmához. Ezeknél az osztályoknál, ami állítható az osztály legfelső tagjáról, állítható minden alája tartozó individuumról; ami megilleti a genust, megilleti az alája tartozó speciést és individuumot is, tehát érvényes reá a dictum de omni et nullo elve.

Az individuumoknak ez az aspektusa módot ad arra, hogy lehessen beszélni az individuumnak fokozatairól vagy rangjáról. Ennek kétféle jelentése van. Jelenthet tisztán formális logikai fokozatot, de jelenthet

valami olyan sorrendet, amely az individuumok belső logikai alkatára vonatkozik s ebből a szempontból állít fel közöttük értékbeli rangsort. Ez a szempont tekintetbe veszi a reális (ontologia) alkatát, a részek összefüggését, az értelmi struktúra tisztaságát stb.

Az individuumoknak az osztályban gyökerező fokozatai alapján megkülönbözteti H. Pichler az alsóbb és felsőbb fokú individualitást, (Individuen höherer u. niederer Ordnung), amikor is az osztály alaprétege fölött emelkedő újabb réteget ismét individuumoknak tekinti.

Az osztályozásnál mindig nagyobb „egész“-hez jutunk el; olyan művelet ez, mely mind teljesebb s így logikai szempontból nagyobb extenziójú s egy által jelentőségében is gyarapodó egységbefoglalást ad. Minden individuum „fölfelé“, az osztályozás útján, magasabb egység felé törekszik, viszont lefelé minden individuum egy olyan komplexum, amely több individuális egységet foglalhat magában. A teljesen „elemi“ individuum ugyanis egy határeset, idea.

A tárgyalt esetben, amikor több individuum tartozik egy osztályhoz, amikor minél nagyobb egységekbe, minél teljesebb egészekbe tömörülnek az osztályhoz tartozó individuumok, ebben az esetben sub specie totalitatis nézzük az individuumot. Ha az osztály útján történő eme „gyarapodás“-ba értékszempontokat viszünk bele, akkor el kell fogadnunk O. Spann azon megállapítását, hogy az individuálítások rendjét, logikai értékét, rangját az szabja meg, hogy milyen közel jutnak az abszolút értelemben vett „egész“-hez. A rangot tehát a „Ganzheitsnähe“ szabja meg. Ember csimpánz, oroszán, sakál, kristály — nem ugyanazon ranguak, hanem különböző helyet foglalnak el a lények létráján a tökéletességnek, az egésznek azon mértéke szerint, amely bennük megnyilvánul.*

Meg kell még tekintenünk azt, hogy mit jelent a fokozat tisztán formális logikai szempontból. A tisztán formális elgondolás szerint minden magasabb egység, mely az osztályozás folytán keletkezik, újabb individuumnak tekinthető, amely egyúttal ismét osztálytag egy még magasabb, az osztály számára. Ha így az összes lehetséges osztályokat egyetlen osztályban volnánk képesek összefoglalni, akkor egy olyan osztályt kapnánk, amelynek tagjai a többi, — vele szemben álló alosztályok volnának. Ez az osztály magában foglalná a világon levő összes lehetséges individuumokat.

Az így létesült formális fokozatnak alapja az individuális szint, amelyben minden egyes megfelel az individuálítás logikai követelmé-

* Érdekes ezzel kapcsolatban ugyancsak O. Spann egy megjegyzése, melyet épen ezen érdekessége miatt írunk ide, amikor azt mondja, hogy az alsóbb mindig kívánja a felsőbbet s abban örömet leli. Itt látja ő az individualizmus álláspontjának tarthatatlanságát. Ugyanis minden individuum megkívánja, sőt örvend a maga alárendeltségének. Örömet okoz neki annak a tudata, hogy vannak fölötte más, tökéletesebb individuumok. (*Kategorienlehre* 150. stb. lapok.)

nyeinek. Ide tartoznak mindazon individuumok, amelyek valamely eredetileg adott rendszer keretei közé tartoznak.²⁶

Minden individuum-systemából kiemelkednek bizonyos állítmányok (tulajdonságok), amelyek az illető individuumoknak egy rendszerbe (osztályba) való tartozását vannak hivatva megjelölni. Az osztály nem egyéb, mint egy ilyen kiemelkedő tulajdonság extenziója, kiterjedési köre. Így alakul ki az első fok az első megalkotott osztály útján, melynek tagjait az eredetileg adott individuumok összetartozandósága, egy körzetbe (rendszerbe) tartozása adja. Az első közös tulajdonság adja az első típuszt.

A második fok már most úgy képezhető, hogy az első fok tulajdonságait új individuális szintnek tekintjük. Ezt az újabb réteget véve alapul, hasonlóan az alaprétegnél követett eljáráshoz, valamely újabb tulajdonságot emelünk ki belőle, amely jellegzetes reá nézve. A különbség az első és a második fokon kiemelt tulajdonság között az, hogy míg az előbbiek tisztán magukra az eredeti szintben helyet foglaló individuumokra vonatkoznak, addig ezek nemcsak az individuumokra, hanem azoknak az első fokon érvényes tulajdonságaira is vonatkoznak. Ez így megy tovább is. Ennek az eljárásnak Hilbert szerint megvan az az eredménye, hogy minden tulajdonság lehet egy ítélet alapja, másfelől pedig a tulajdonságok bizonyos fokozati rendbe kerülnek, mely meggátolja azok összezavarását, végül pedig előnye az, hogy valamely fokozatnak elmélete, illetve logikai strukturája megalkotható a nélkül, hogy valamennyi, a fokozat alá subsumálható tárgyra (individuumra) figyelemmel kellene lenni. Bizonyos mértékben tehát minden fok úgy tekinthető, mint amely el van határolva, el van különítve a másiktól.

A második eset az, amikor *egy individuum több osztályhoz* tartozik. Ebben az esetben egészen más szempontból tekintjük az individuumot, mint az előbbiben. Ott ugyanis az individuumot mint oszthatatlan egészet tekintettük, mint az osztályozás kiindulási alapját. Ebben az esetben azonban az individuum nem az osztály kiindulópontját, hanem betetőzését jelenti. „Fölfelé“, az alaptól a legmagasabb osztályig az individuum „sub specie totalitatis“ tekintetik, melynek következtében mind nagyobb és magasabbrendű egészhez jutunk el. „Lefelé“ az individuum tekinthető úgy, mint komplexum, melynek végtelen sok, egymástól megkülönböztethető, önálló logikai tartalommal (jelentéssel) ellátott része van. Ezek a részek nem önállóak akkor, amidőn mint „részek“ vétetnek figyelembe, de tekinthetők önálló jelentéses egységeknek is. H. Pichler azt mondja, hogy „die Auflösbarkeit des Identischen, des Individuellen in eine Vielheit gleichartiger Individuen ist schrankenlos“.

Ha az individuumot alkotó részei szempontjából tekintjük, akkor egyszerűen több osztályba is tartozhatik, mert némely alkotórészei más

²⁶ Az individuumoknak itt tárgyalt formális fokozata ugyanazon elgondoláson alapszik, mint a Russell-féle „theory of types“ vagy pedig az u. n. „Stufenkalkül“, hol az alapot az „Individuen der ursprünglich gegebenen Systeme“ alkotják. V. ö. D. Hilbert u. W. Ackermann: *Grundzüge der theoretischen Logik*. Berlin, 1928. 98. skk. lapok.

meg más osztályok alkotórészei lehetnek (pl. az organismus egyes részei, a bennelevő sejtek, atomok stb.). Az így alkotott osztályok nem azonosak egymással. Az individuumok ugyanis, amelyekről ily módon osztály alkotható, nem koordinálhatók valamely elv alapján (tehát nem homotypek), hanem gyakran egymástól lényegesen eltérő individuális körzetekhez tartoznak. Ezért heterotypek. Ebből következik, hogy a tulajdonságok, amelyek az egészről állítatnak, nem állíthatók az önálló egységeknek tekinthető részekről. A dictum de omni et nullo elve tehát itt nem érvényes. A részek némely tulajdonsága kétségtelenül megegyezik az egész individuum egyes tulajdonságaival, úgyhogy itt a praedicatum praedicati est etiam praedicatum subjecti törvénye érvényes bizonyos esetekben.²⁷ A részek az egészben átalakulnak, az egészhez hozzásimulnak, „individuálizálódnak“, míg önállóságukban visszanyerik eredeti sajátos individuális jellegzetességüket. Már ezért sem állítható az egészről, ami a részekről egyenkint, aminthogy a relációról sem állítható, ami a tagjaira külön is érvényes.

Minden egyes individuum egy körzetbe (Individualgebiet) tartozik azon individuumokkal, amelyekhez bizonyos elv alapján (amely annak a körzetnek principium individuationis-a) mellé állítható, koordinálható. Midőn az individuumot részei szerint analysáljuk, reá jövünk arra, hogy a részek, mint önálló individuumok, egészen más individuális körzethez is tartozhatnak, mint az egész. Egy individuum a legkülönbözőbb területekről veheti alkotórészeit. Érdekes példa erre pl. az állam fogalma, amely Kjellen szerint öt, egymástól egészen különböző területről veszi az alapjául szolgáló, az őt meghatározó vonásokat (geografiai organismus, ethnikai kollektivum, gazdasági egység, szellemi, társadalmi, egység és jogi organismus.) De még abban az esetben is, ha az individuumot alkotó „alsóbbrendű individuumok“ (Sigwart) nincsenek különböző területekről összeszedve, hanem ugyanazon típusuak, akkor is főnáll az, hogy nem állítható róluk minden, ami az egészről állítható. Ahány logikai jelentéssel bíró individuális egység található egy individuumban, ugyanannyi új alap az osztály alkotásra. Míg azonban maguk az individuumok egy magasabb egységben megférnek együtt, mint részei egy újabb individuumnak, ugyanakkor mint újabb osztályok kiindulópontjai egészen különböző területekre vezetnek, mintegy igazolva Fregenek a fogalomra vonatkozó ama tételét, hogy valamely fogalom köre egészen más, mint a tárgyak, amelyek alája tartoznak.

²⁷ V. ö. Pauler Ákos: *Logika*. 1925. 124. l.

III. Az individualitás sajátosságai a subsistencia különböző síkjaiban.

20. Az individuálitás általános jellemző vonásainak kritikai vizsgálata még mindig nem ad teljes képet róla. A kiegészítő vonásokat akkor kapjuk meg, ha felmutatjuk azokat a sajátosságokat, amelyeket az individuálitás a subsistencia különböző síkjaiban tár elénk. Különösen három területen kell keresnünk azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek újabb adatokkal bővítik eddig nyert ismereteinket. Ezek: a természet, a lelki és a szellemi világ területei. Természetesen csak azokra a pontokra szorítkozunk, amelyek az individuálitásról megalkotott képünket újabb vonásokkal gazdagítják.

A természet világában meg szokták különböztetni az anorganikus és az organikus lényeket. A régi fölfogás, amely szerint az organizmus tünetményeit az anorganikus alapján meg lehet magyarázni, újabban megfordult s most már a magasabból igyekeznek az alsóbbat is megérteni. Ami az individuálitás tényét illeti, kétségtelen, hogy az organizmusban sokkal tökéletesebben és tisztábban megállapítható, mint pl. a kémiai elemeknél vagy a kristályoknál s általában az anorganikus képződményeknél. Míg ugyanis az organizmusnál zárt egységet találunk, amelyben a részeknek és az egésznek összefüggése szorosan meg van határozva, addig a tisztán mechanikai természetű, a mozgás és erő által létesített rendszereknél sokkal lazább az összefüggés.

A mozgás magában sohasem tekinthető individuálisnak (pl. az inga vagy a fény mozgása, vagy az atomokban történő mozgás). A mozgás csak akkor lehet individuálisan meghatározott, ha egy individuumnak sajátossága, ha az egyén egyéni céljaihoz alkalmazkodik. Így beszélhetünk individuálizált ingerekről és reakciókról. Általában kétféle történés van a természetben — mondja Driesch, — az egyik térbeli, extensiv, mennyiségi, a másik intenzív, nem térbeli és rendet csináló. Ezen a különbségen alapul a materializmus és a vitalizmus közti különbség.²⁸ Az elsónél a szoros értelemben vett kauzalitás az uralkodó, az utóbbinál a tünetményeknek olyan kapcsolataival találkozunk, amelyek az individuálitás egységes jelentésének hatása folytán keletkeznek. Mindkettő meghatározza a tünetmények időbeli egymásutánját. Az utóbbi azonban az érzékinek, a szemléletinek határain túl, nem szemléleti, épen az individuálitáson alapuló természeti tényezők föltételezésére kényszerít. Ezekben a tényezőkben az okság mellett a cél játszik szerepet, ami bizonyos autonómiát biztosít számukra.

Főnnebb említettük, hogy az organikus egységet „absolut” zárttság jellemzi. Ez a zárttság a részek szoros, zárt összefüggését kívánja megjelölni, azonban nem jelenti valamely individuumnak térbeli (extensív) tökéletes elzártságát, mert hiszen pl. a születés előtt nagyon nehéz az organizmus határait megjelölni. De azután is folyton változik térbeli kiterjedése életműködési következtében. A zárttság tehát csak belső

²⁸ *Philos. des Organischen*. II. 230. I. és Kantstudien i. tanulmány.

tulajdonságot jelenthet, a részek egymásra utaltságát. Elvileg megállapítható, hogy mint ilyen kétségtelenül az individuálitás magasabbfokú megnyilvánulását jelzi.

A zártság azért sem „abszolút“, mert az individuum hatást kifejtő egység, s mint ilyen, hatásának szálai a végtelenbe nyulnak el. A hatás, a tevékenységkifejtés a legkardinálisabb tulajdonság, ami az egyest az általánostól megkülönbözteti. Az általános nem hat, az individuum mindig hat, még pedig irredundánsan hat. A hatás épügy individuális, mint a struktúra, amely alapjául szolgál. Minden hatásnak föltétele a struktúra, melynek individuálitása épen az általa kifejtett hatások útján jut kifejezésre. Valamely hatás nélkülözheti ugyan bizonyos esetekben a zárt struktúrát, ekkor azonban már nem individuális. Nem minden hatásrendszer individuális, hanem csakis az, amelynek alapjául valamely összefüggő, zárt struktúra szolgál.

A hatások összességét, amely valamely organizmus strukturális egészében megnyilvánul, önfenntartásnak nevezik, amely nem egyéb, mint az immanens (esoterikus) történések egysége, — mondja Stern.²⁹ Ugyancsak ő az önfenntartást annyira alapvető mozzanatként tartja mindarra, amit individuális névvel lehet illetni, hogy szinte mindennél fontosabb kritérium, mellyel szemben minden más (tér- időbeliség, minőség stb.) másodrendű jelentőségű. Az önfenntartás fogalma azonban sokkal szűkebb és korlátoltabb, semhogy minden lehető individuálitás alapvető kritériuma gyanánt elfogadható volna. Vannak individuumok, amelyekre nézve az önfenntartás fenti jelentésében kétségtelenül alapvető mozzanat. Azonban nem minden individuálitás azonosító önfenntartási aktusokkal. Valamely hatásrendszer megnyilvánulhat az önfenntartásban, azonban sem ez, sem a „hatás“ fogalma, amely sokkal tágabb körű az előbbinél, nem meríti ki az individuálitást alkotó tényezők összességét.

Előbbi fejtegetéseink folyamán ismételten előfordult, hogy megkülönböztettük az individuum belső és külső jegyeit. Erre a megkülönböztetésre újól foglalnunk kell a természetben jelentkező individuálitással kapcsolatban, főleg azért, hogy a principium individuationis lényegéhez minél közelebb férközhessünk. Correns egyik tanulmányában az individuálitásnak három fajtát különbözteti meg. Az első, amikor az individuumok nem mutatnak sem külső, sem belső különbségeket, amikor az individuálitás abban merül ki, hogy a tárgyak egymástól elkülönítve léteznek, tehát a pusztán existenciában. Ilyenek a kémiai elemek atomjai vagy ugyanannak a kémiai alakulatnak molekulái.

A második fajta az individuumoknak az, amikor olyan különbségeket mutatnak, amelyek csak külsőlegesek. Ide tartoznak azok, amelyek egy individuumból származnak, tehát nem nemi úton. Ilyenek a kristályok, a kristályosodásra alkalmas substanciák. Végül a harmadik eset az, amikor az individuumok közötti különbség egyfelől belső, át is örökölhető, másfelől külső okokon alapszik, mint pl. az organismusnál. Ha

²⁹ L. W. Stern: *Ableitung u. Grundlehre des kritischen Personalismus*. 1923. 136. skk. lapok.

a külső (az individuúmtól független, rajta kívülálló) tényezők nem tekinthetők döntőknek valaminek az individuálítására nézve, akkor sok minden, amit individuumnak nevezünk, nem tekinthető annak, pl. ugyanannak a fűfajnak egyes példányai. Ebből származik az az ingadozó fölfogás, amely egyfelől azt állítja, hogy a természetben csak individuúmok vannak, másfelől pedig azt, hogy csak fajok vannak.

Az előbbi fölfogás a külső tényezőket, a tér- és időbeli elkülönítettséget is elegendőnek tartja ahhoz, hogy individuálítás létesülhessen, az utóbbi ezzel nem elégszik meg, hanem az előbbieket mellett valami egyebet is kíván. A növények, állatok lényegükben mind egyformák, ha nem is azonosak egymással. Életük ritmusa mindig ugyanaz, feladatuk, amelyet betöltenek, szintén. Az individuálítás ennél többet kíván, azt, hogy legyen valami olyan alapja, amely a külső föltételektől eltekintve is elegendő alapot szolgáltat számára. Három fölfogással találkozunk ebben a tekintetben a gondolkodás történetében. Az egyik azt mondja, hogy minden substantia individuális, illetve, hogy minden dolog individuálítása substantciájában gyökerezik. E szerint a substantia maga individuális. Ennek a fölfogásnak egyik módosulása Arfistoteles principium individuationis, aki szerint az alap: a materia ($\mu\lambda\eta$). Ez azt jelenti, hogy az anyag okozza minden dolog individuálítását. Az anyag a tökéletesség, a tisztaság ellentéte; individualizáló ereje abban áll, hogy minden individuumba a tökéletességnek, a korlátozottságnak egy mozzanatát viszi be. Aristoteles ily módon alkotja meg az individuum fogalmát, szemben Platonnal, aki az általános primatusa mellett az individuúmot egészen háttérbe szorítja.

A principium individuationis harmadik fölfogási módja szerint nem lehet alap sem a substantia, sem a materia, az aristotelesi kauzális értelemben, mint individuúmot létesítő, formáló hatalom; e szerint az individuálítás lényege, ami őt épen individuálissá teszi, a distinctio formalis ex natura rei — amint először Duns Scotus oly találoán jelöli meg.³⁰ Ez a distinctio nem valóság, mint a materia, hanem valami, a dolog természetével összeforrott, hozzáadott (superadditum) mozzanat, amely logikai természetű. Sok individuumnak lehetnek teljesen hasonló megnyilvánulásai. A dolgok individuálítása nem ezekben keresendő, hanem abban, amiben essenciálisan különbözik a másiktól. Ahol ilyen különbség nincs, ott vannak példányok, de nincsenek individuúmok. A substantiális és kauzális (materiális) fölfogás mellett ez utóbbi, az essenciális (a logikai) az, amely legközelebb jár az igazsághoz s leginkább megközelíti a pre. individuationis jelentését, amelynek értelmében minden individuálítás lényege abban a mozzanatban jelölhető meg, mely sajátos, — keletkezésétől, tér- és időbeli helyzetétől független — intellektuális alkatában, objektív logikai tartalmában nyilatkozik meg.

Ebből következik, hogy az individuálítás a maga elvi tisztaságában

³⁰ Die Naturwissenschaften c. folyóirat 1916. évf.: *Individuen u. Individualstoffe*, 187. skk. I.

³¹ J. Assenmacher: *Die Geschichte des Individuationsprinzips in der Scholastik*. Leipzig, 1926., 65. skk. lapokon közölt citatumok.

nem feltétlenül utal a létezésre, ámbar itt is megnyilvánulhat. Az individuálitás független az existenciától, s mint ilyen, több és más, mint a pusztá existencia. Amikor az individuumot szemügyre vesszük, akkor az az érvényességi mozzanat csillámlik meg előttünk, amely a létezőben is megnyilvánul, mint annak individuálitása. Minden individuumban benne van ez az érvényességi mozzanat, ama sajátos alkati vonások összességében, amelyek az illető tárgy individuális jelentését adják s amelyek a subsistencia különböző síkjaiban különböző módon érvényesülnek.

Az existencia és az individuálitás tehát nem korrelatív fogalmak; egymásra való vonatkozásuk nem szükségképeni. Minden individuálitás egy logikai, érvényes mozzanat hordozója, amelynek lehetnek existenciális vonásai is. Az individuum mindenütt az a közvetítő, amely lehetővé teszi bizonyos subszistenciáknak bizonyos logikai mozzanatokkal való sajátos egyesülését. Az előbbiekből következik, hogy az individuálitás a substantiával sem azonosítható. Igen találó Duns Scotus következő megjegyzése: *Primo consequitur individuum. Individuum enim per se et primo existit, essentia (substantia) non, nisi per accidens.* A substantia és az accidens viszonya mindig pusztán kauzális. Amit azonban individuálitásnak nevezünk, az a kauzálitáson túlra utal. Ahol csak kauzálitás van, ott tulajdonképen nincs individuálitás. Mindez a mellett tanuskodik, hogy valamely dolog individuális egysége nem jelenti szükségképen annak substantiális egységét. Egy individuumban több substantia is helyet foglalhat. Vannak esetek, amikor az individuálitás és a substantia egybeesnek; talán ez vezette Russelt, amikor a kettő azonosságáról beszél. Azonban az ilyen esetekben is olyan individuális mozzanatok játszhatnak közre a dolog individuálissá tevésében, amelyek magukban függetlenek attól, hogy a dolog substantia.

A megismerés, amely valamely tárgyra irányul, először az általános vonások kiemelése útján közeledik hozzá. Amint Spranger mondja, a megismerő aktus minden körülmények között az általánosra, a különböző élmények között lényegükben azonosra (*Wesensidentisch*) irányul. Az individuumról tehát elsősorban fogalmat kell alkotnunk, ha meg akarjuk ismerni. A fogalom maga azonban még nem vezet közvetlenül hozzá. Ehhez szükséges a tárgy konkrét, érzéki vonásainak ismerete, mondjuk szemlélete. Ha a tárgy nem reális valóság, ha tehát a konkrét-érezéki szemlélete nem hajtható végre, akkor is szükség van a tárgy egyes vonásainak valami módon való megragadására. Abban az ismereti processusban tehát, amely az individuumra irányul, benne kell foglaltatnia az általános, fogalmi mozzanatoknak és a konkrét individuális vonásokra irányuló aktusoknak, melyeket Husserl az individuális gondolás aktusainak (*Akte individuellen Meinens*) nevez. Ebben a második mozzanatban van valami olyan, ami hasonlít az esztetikai elmélyedéshez. Hasonlít ez továbbá valamennyire a gyermeknek ahhoz az eljárásához, amikor valamely kezében levő dolognak „a végére akar járni”, amikor belemerül a tárgy összes lehetséges alkotórészeinek vizsgálatába. Persze az eljárás fordított, mert míg a gyermek „szélyelszed”, addig az individuális szemlélés egyesít és egységesít. Különbözik azonban

ez a mozzanat az aesthetikai beleérzéstől is abban, hogy míg ott érzelmileg is érintve vagyunk, addig az individuálításra irányuló megismerésnél ez nem szükséges, sőt kizárandó.

Spranger²² azt állítja, hogy mindaz, ami individuális, képszerű. Pedig a szemlélet sem adja a teljes individuálitást, ha közelebb is visz (bildhaft), s ezért tulajdonít a szemléletnek olyan nagy jelentőséget. hozzá. Sok minden hozzátartozik még ehhez, ami a szemlélet korlátait meghaladja. Nem helyes tehát az a beállítás, hogy a szemlélet az individuális, a fogalom pedig az általános. Sok minden van az individuálításban, amiről nincs szemlélet. Sem az nem állítható, hogy az individuálítás szemlélhető, sem az, hogy gondolható kizárólagosan. Minthogy azonban más ismeretforrás nem áll rendelkezésünkre, mint az említett kettő, csak ezekre támaszkodhatunk az individuum sajátos vonásainak megismerésénél is.

Ez a megismerés nem lehet más, mint a dolgok objektív vonásainak lehető teljes ismeretén alapuló megértés. Minthogy azonban ez csak ritka esetben lehetséges, azért elenyészően csekély azoknak a dolgoknak száma, amelyeket individuálításuk szerint is megismerünk. A megismerő tevékenységnek — mondhatni — ihletett meglátására van szüksége ehhez. Sokszor még magunkat sem ismerjük eléggé, s csodálkozunk, ha valami új vonást fedezünk föl saját magunkon. Ezért van az, hogy akár a valóságban, akár a művészetben vagy a színpadon olyan jelenségeket látunk, amelyeket „lehetetlen”-nek bélyegzünk, noha nagyon is lehetségesek, ha felismerjük és megértjük. Az individuálítás kimeríthetetlen, azért mindig új s csak akkor értjük meg igazán, ha széteső és ellenmondónak látszó vonásaiban is fölfedezzük az egységet, amely összetartja. Hogy pedig ezt megérthessük, ahhoz szükséges, hogy fedezzünk fel olyan egyetemes vonásokat, amelyek nem újak, hanem az individuum által csak sajátos, egyéni formában jelennek meg. A művészetnek s általában az individuálításnak legmagasabb foka az, amikor a legegyszerűsebbet a legindividuálisabban tudja kifejezni. Ekkor válik az individuálítás maga is teljesen ismertté és megértetté épen az egyetemes útján.

Az individuálításra irányuló megismerési folyamatban — az eddigiek alapján — két mozzanat van: a gondolati és a szemléleti. A kérdés az, hogyan kapcsolódik ez a kettő, hogyan egészítik ki egymást kölcsönösen. A feleletet, melynél jobbat eddig nem találhatunk, Kant adja meg a transcendentális sémáról szóló tanításában, amely szerint az összekötő kapcsolat csak olyan lehet, amely mindkettő sajátosságát egyesíti magában. Ilyen az idő, amely absztrakt is, konkrét is s formája a külső és belső tapasztalásnak egyaránt. Ebből az a fontos tanulság vonható le, hogy az individuálításra nézve igen lényeges mozzanat az idő, fokozottabb mértékben akkor, ha a megismerés szemléleti mozzanata a reálitás subszisztenciájában gyökerezik, de általában mind ott, ahol lehet individuálításról beszélni. Minél több individuális tartalommal telik meg az idő, annál fontosabb az individuálításra nézve. Driesch

²² *Lebensformen*. 1922. 44. skk. 1.

fölteszi a kérdést, hogy vajjon miért játszik az idő szerepet az ente-lecheia minden megnyilatkozásánál? Feleletet azonban nem ad. Pedig a felelet nyilván ez: azért, mert minden individuális tartalom csak időben jelenhetik meg. Az individuális tartalom mintegy betölti az idő üres-ségét, gátolja akadálytalan tovagördülését. Az individuálitás kate-goriája feljogosít arra, hogy a dolgok alkatában általában olyan elemi alkotórészeket tételezzünk föl, olyan sajátos elemi tényezőket vigyünk bele, amelyek nincsenek a térben, de magukban foglalják az időbeli tar-tamot.

Mindezekből levonhatjuk azt a fontos és érdekes következtetést, hogy az individuálításra sokkal fontosabb az idő, mint a tér. Minden individuálítás mintegy bele van ágyazva az időbe; az idő mindeniknek alkati, strukturális alkotórésze. Ugyanez nem mondható a térről. Az idő sokkal mélyebben nyul bele az egyes életébe, mint a tér, hozzátar-tozik az individuálításhoz. Ugyanez a térről csak kivételes esetekben állítható. Talán ezen az alapon érthető, hogy némelyek szerint az indi-viduálitás sokkal szembetűnőbbben jelentkezik abban a subszisztenciális szférában, amelyet az öntudat fénye világít be, amelyet lelki életnek ne-vezünk. Itt ugyanis a térbeliség teljesen háttérbe szorul s tisztán csak az időbeliség jöhet számításba. Azonban nemcsak ez, hanem más ténye-zők közbejötté is szükségessé teszi ennek a területnek az individuálítás szempontjából való megvilágítását.

21. J. Volkelt³³ szerint az Én magában hordja az individuálitást „essentiájában“. A kettőnek egymáshoz való viszonya egészen más, mint bármely más esetben, ahol egyáltalában individuálításról beszél-hetünk. Az „Én“-nek kijár az, hogy ő individuális, mégpedig nem pusztán tér- és időbeliségénél fogva, hanem ettől függetlenül, lényegé-hez hozzátartozóan. Ezt — Volkelt szerint — bizonyítani nem lehet, mert bizonyossága evidens.

Kétségtelen, hogy saját magunknak lelki önelemzése közvetlen ismereti forrás más individuálítás felismeréséhez. Ha nem ismernők, nem éreznők saját magunkra nézve, hogy mit jelent individuálisnak lenni, akkor nem tudnók ezt megérteni más dolgoknál vagy személyeknél sem. A megismerés sorrendjében először a magunk öntudatosságára eszmé-lünk, saját lelkiségünknek jutunk tudomására s csak ennek alapján a más dolgok vagy személyek belső alkatának megértésére. A kérdés, mely bennünket érdekel, az, hogy lelki életünknek melyek azok a mozza-natai, amelyek alapján elsősorban jut tudomásunkra individuálitásunk.

Individuálitásunk alapja saját magunk létezésének, életézésének tudomásulvétele. Ez azonban, noha alapvető mozzanat, pusztán for-mális természetű s így nem meríti ki az individuálitásnak azt a tartalmi alkotórészét, amely nélkül ez meg nem állhat. Az Én-tudat felvillanásá-hoz, mint kiindulóponthoz, közvetlenül hozzátartozik azért a reakciók amaz egységének tudata, amelyek útján az egyes a külvilág behatásaira válaszol, illetőleg mindig kész válaszolni.

Az öntudatosság ama gátlás következtében izmosodik meg, amely

³³ J. Volkelt: *Das Problem der Individualität*. 1928.

az emocionális lelki tényezők fölött a reflexió következtében alakul ki. Ugyanez nagyon kis mértékben vagy egyáltalában nincs meg az állatoknál. Az érzéki élmény közvetlenül hat érzékszerveire, illetve közvetlenül váltja ki a reakciókat, nincs semmi gátlás, semmi közbeeső, ami az impulzivitásnak ezt a közvetlenségét megzavarhatná. Az emocionális és a reflexív élet itt teljesen egy síkban mozog. Öntudatlan harmóniáját semmi sem zavarja meg.

Az embernél ez másként van. Itt az öntudat nagy erővel lép közbe s az emocionális és a reflexív élet őseredeti harmóniáját teljesen megzavarja. A képzetek világa az érzetek világától elválik, sőt elidegenedik egymástól. Az ember az öntudat erejénél fogva tud másként gondolkodni, mint ahogyan érez, és másként cselekedni, mint ahogy ösztönei vagy indulatai sugallják. Az öntudat megtöri a természeti (fizikai) élet egységét, s akkor, amikor az érzéki világot elkülöníti a gondolat világtól, megfosztja és egyúttal kiemeli a lelki életet a természeti adottságok kényszerű megkötöttségeiből. Az öntudat önállóvá teszi a lelki életet, amelyben elkülöníti a fizikai folyamatok közvetlen befolyásától. A lelki tevékenység tehát akkor kezdődik, amikor a fizikai alap, az öntudat gátló tevékenysége következtében kisiklik alóla s a lelki élet egészében az öntudat szintjére kerül, reá támaszkodik. A kettő közötti teljes szakadás csak abban az esetben lehetséges, ha a lelkiség teljesen úrrá lesz a fizikum fölött. Minthogy azonban ez, tekintettel azokra az elszakíthatatlan kapcsolatokra, melyek a kettőt egymással összekötik, csak a legkritkább esetben történik meg, azért a lelki élet általában, mondhatni állandóan, a fizikum hatása alatt áll, noha állandóan küzd ez ellen mindenütt, ahol az öntudat fejlettsége elegendő a küzdelem felvevésére. Amikor a lelki élet az öntudat szintjére kerülve a természettől elválik, az öntudat tevékenységében olyan eszközt teremt a maga számára, mint amilyenek a tisztán természeti lényeknek is rendelkezésére állanak a maguk sajátos élete szempontjából, a maguk módja szerint. A lelki élet alapjául szolgáló öntudat a természeti bázistól, az érzéki élettől való teljes elszakadást jelenti. A természeti világ a kauzalitásnak, a szükségképpeniségnek a világa, míg a lelki élet az öntudatos akaratnak, a szabadságnak, az ideálnak világa.³⁴

Az öntudatosság fejlődésének phylogenetikus története arról tesz bizonyosságot, hogy a lélek különböző módokra igyekszik kiépíteni a maga sajátos kapcsolatait, mintegy pótlásul a természeti kapcsolatok hiányának. Legjellegzetesebbek ezek között egyrészt a vallásos, másfelől pedig a társadalmi kapcsolatok, amelyek útján az ember a túlvilággal vagy pedig itt a földön igyekszik magának új összeköttetést keresni, ott-hont teremteni. Ebben a küzdelemben az individualitás jelentősége gyakran háttérbe szorul, máskor pedig mindinkább növekszik és nyer jelentőségében. Ennek a folyamatnak hullámozása szerint alakul vallásos hite és a társadalmi közösségben való elhelyezkedése.

Az individualitás már a természeti tárgyaknál valami olyant je-

³⁴ L. H. Horwitz: *Sinn und Problematik der Ichfunktion*. Internationale Zeitschrift für Individualpsychologie (szerk. A. Adler), 1927. évf. 4. sz.

lent, ami a dolgok alkotórészeinek pusztá összefüggésén, a kauzális törvényszerűség keretein túlra utal. Fokozottabb mértékben érvényesül ez azoknál az individuálításoknál, amelyeknek alapja az öntudat, tehát a lelki életben. Ez nemcsak az öntudat formai tényében nyer igazolást, hanem tevékenységének különböző területein. Ez utóbbiak között azonban lényeges különbség mutatkozik ebből a szempontból. Így pl. az érzéki észrevételek nem jellegzetesek az individuálitás szempontjából, sőt mondhatni, nem is individuálisak. Olyan réteg ez, mely a legtöbb individuumnál hasonló. Ugyanez áll azokra a kívánságokra és törekvésekre nagyjában, amelyek szorosan hozzátartoznak az életfenntartás ökonomiájához. Mindezek nem közömbösek az egyes életében, de nem lényegesek. Bele vannak ágyazva az egyéniség életébe s abból ki nem szakíthatók. Az öntudat minden aktusában a lelki élet egésze, totalitása nyilatkozik meg, azonban a megnyilatkozások nem egyforma jelentőségűek reá nézve. Megismétlődnek a különböző egyesek életében a nélkül, hogy a lelki élet egészére, egyéni karakterére bármilyen oldalról is valami fényt vetítenének.

Azt, amiért az egyest individuálisnak mondjuk, amire egyéni karakterét alapítjuk, mélyebben kell keresnünk. Hoesslin³⁵ a lelki élet individuálításának alkatában négy fejlődési síkot különböztet meg; ezek a következők: az első az, ahonnan a lelki élet ered. Itt vannak a normák, amelyek az egyes életében megvalósulnak. A második réteg az, ami az előbbiből ténylegesen kifejlődik. Ezt nevezi karakternek. A harmadik már a perifériához tartozik, noha az előbbiből nő ki. Ide tartoznak a vágyak, kívánságok, törekvések. Végül a negyedik sík az érzékek világa, amely már nem is individuális, hanem közelebb áll az általánoshoz. Mindebből hozzávetőleg megállapítható az, hogy a lelki élet individuálításának alapja nem magukban az Én aktusaiban (az empirikus Én-ben), hanem abban a „nemtudatos“ rétegben vannak, amely az Én összes aktusait irányítja, ahol a lelki dispoziciók sajátosan individuális irányai és bizonyos célokra törekvő meghatározottsága szunnyadnak. Volkelt ezt a réteget tapasztalatfölöttinek (überempirisch) mondja s a lélekről a következő definíciót adja (i. m. 67. l.): a lélek azt a tapasztalatfölötti, belső, nemtudatos, individuális Valamit jelenti, amely által az empirikus Én ténylegesen fennálló összefüggéstelensége megszűnik s ennek helyébe rend, egység és jelentés kerül. É szerint az egyéni lelki élet minden megnyilvánulása a legegyszerűbbtől elkezdve, amilyen lehet pl. egy mozdulat, a legkomplikáltabbig bele van ágyazva a léleknek ama nemtudatos egészébe, amely minden szavunkban és tettünkben megnyilvánul.

A lelki tünemények mindig valamely subjektumhoz vannak kötve. Subjektivitás és individuálitás itt egyet jelentenek. A subjektum folytonos tevékenysége hozza felszínre a tartalmat, amely benne rejlik vagy pedig más, rajta kívülálló tárgyakra irányítja aktusait, amelyekkel — a megismerés útján — saját tudatának tartalmát gyarapítja. A megismerés is a subjektumnak egyik életaktusa. Életaktusoknak

³⁵ Hoesslin: *Die Abstufungen der Individualität* (1929.) 11. skk. 1.

mondjuk az Én mindazon tevékenységeit, amelyek visszatérnek, visszahajlanak hozzá, hogy erejét gyarapítsák, tartalmát gazdagítsák. Az életaktusok tartják fenn az öntudat munkájának folytonosságát. Ha a külvilágra is irányulnak, mindig visszatérnek az egyeshez, soha el nem szakadnak tőle.

Az életaktusok nem mind jellegzetesen individuálisak. Vannak közöttük olyanok, amelyek tipikusoknak mondhatók, ha egyéniek is, amelyek általános szabályok szerint mennek végbe a különböző egyéniségeknél. Ilyen pl. a megismerés aktusa is, amely épen akkor éri el célját, ha a subjektivitás és az individualitás háttérbe szorul benne. Az individualitás akkor jut teljes kifejezéshez, amikor az életaktusok egyúttal értékelő aktusok, amikor tehát az egyes értékeli. Minden értékelésben benne van a lelki élet egésze. Mikor értékelünk, akkor Önünknek nem pusztán egyes tevékenységeit foglalkoztatjuk, hanem lelkünk egészével állást foglalunk a dolgokkal és eseményekkel szemben. Nem minden terület alkalmas erre, így pl. a megismerés független az értékeléstől. Az értékelésnél világfelfogásunknak az összes lelki tényezők által alátámasztott megnyilatkozásáról van szó. Azért az értékelés a lelki életnek legegyszerűbb megnyilvánulása, az individualitásnak legközvetlenebb, elsődleges jelentőségű tényezője. Az értékelésből nem hiányozhatik a lelki életnek egyetlen funkciója sem. A megismerés is közrejátszik benne, sőt e nélkül nem is lehetséges semmi értékelés. Azonban az intellektuális oldal csak egyik eleme ennek a sajátosan individuális és a lelki élet totalitásán felépülő életmegnyilvánulásnak. Az értékelés a lelki élet *minőségének* önfenntartási aktusa, s mint ilyen, teljesen egyéni. Nem pusztán önfenntartási aktus fizikai értelemben, hanem minősített önfenntartás, mely a lélek *értékének* megőrzésére irányul. Általa nyilatkozik meg a személyiség tudásában, erkölcsében és más értékes hajlandóságaiiban, vallásában, emelkedett világfelfogásában avagy érzéki alámérettségében. Egy ember karakterének ismertető jele az, hogy mily magatartást tanusít, minő érzelmi vagy gondolati meghatározottságot mutat, milyen reakciót fejt ki és mit cselekszik egy adott helyzetben, bizonyos körülmények között. Mind ennek alapja pedig az értékelés.

Minden egyén karakterében, mint ahogy mindenben, ami egyszer individuális, vannak irracionális mozzanatok, s mégis valakiről, akit jól ismerünk, mindig meg tudjuk állapítani, csaknem csalhatatlan bizonyossággal, hogy bizonyos helyzetben hogyan fog cselekedni, bizonyos dologról milyen ítéletet fog mondani. Az egyéniség, a karakter olykor kiszámítható, olykor kiszámíthatatlan. Egyéniség, individualitás, karakter tulajdonképpen csak az, aki megközelítőleg, ha nem is abszolút bizonyossággal, kiszámítható (akár a jó, akár a rossz irányában). Aki kiszámíthatatlan, annál az egyéniség karakterisztikus vonásai homályosak és zavarosak. A fizikai individualitások megközelítőleg sem olyan kiszámíthatatlanok, mint amennyi ilyen található a pszichikaiaknál. A psychikum az egyéni alkatnak kimeríthetetlenül gazdagabb sokféleségét produkálja, mint a természeti világ. Az öntudatosság belenyúlhat, változtathat, formálhat az egyéniségen, azt újabb vonásokkal szegényít-heti vagy gazdagíthatja s épen ezért újat meg újat hoz létre. Ebben

rejlik az öntudatos lények szabadsága, ami az individuálitás minőségi különbségeinek kimeríthetetlen forrása. Természetes, hogy ez a szabadság korlátok közt mozog, épen azok között a korlátok között, amelyeket valakinek individuálitása szab elébe. Az individuum — amint W. von Humboldt mondja — etwas positiv Werdendes durch Beschränkung. Positiv érték benne mindaz, ami a saját törvénye szerint megvalósulhat benne, és korlátozottság mindaz, ami épen eme törvény következtében nem valósulhat meg benne és általa. Részben igazat kell adnunk tehát O. Spannának, amikor azt mondja, hogy az individuálisták hírhedt szabadsága: wollen, was sie will — képtelenség, mert minden szabadság csak a tagnak, a résznek a szabadsága az egészben, amely a részek működését determinálja. Amit mi sajátos egyéni életnek (vita propria) nevezünk, az is az Egész által van meghatározva. Korlátlan szabadság tehát nincsen, de a korlátok között, amelyeket nemesak a kozmikus, hanem az erkölcsi törvények is kijelölnek, megvan a szabadság, amelynek erejével az ember célokat tűzhet ki magának s ezeket öntudatosan meg is valósíthatja. Bármilyen mélyen hatolunk be az egyéniségbe, bármennyire közeledünk lényegéhez, — mondja ugyancsak Humboldt — mindig marad valami ismeretlen nagyság benne, amit föl nem foghatunk: valami őserő, amiben a személyiség megkapaszkodik. Ezen nyugszik az ember szabadsága, amely karakterének elidegeníthetetlen sajátja. Maga az értékelés már fölteszi ezt a szabadságot.³⁶

Az értékelés a lelki élet különböző területein nyilvánul meg. Mindez együttesen azt mutatja, ahogyan mi általában a világot s benne magunkat is értékeljük. Az egyén nemcsak a neki jelentkező dolgokat, hanem saját magát is értékeli, s ebben a magának tulajdonított értékben rendkívül fontos ismertetőjele rejlik. Hogy valaki miért tartja magát értékesnek, hogy saját avagy a mások életében mit talál értékesnek, ez világot vet az ember szellemiségének s így individuálitásának legmélyebb rejtekébe, egyéni értékeire és céljaira.

Az ember kétféle életet él, egy külsőt és egy belsőt. A külső élet abban nyilvánul meg, amit tesz kifelé és a társadalomban, az embertársaival való érintkezésben, mindennemű cselekedeteiben. Mindezekbe beleviheti az ő egyéni értékét avagy értéktelenségét, céljait vagy céltalanságát. Ezen az életen kívül azonban mindenki, vagy legalább is az emberek igen nagy száma, belső életet is él, amelyben nem a külsővilágnak, hanem saját magának kell számot adnia értékeiről, céljairól, vágyairól és reményeiről. Az egyéniség magva ez az utóbbi élet, innen vetődik szét a világba az individuum; itt ebben a valóban individuális, a másoktól elszakított, visszavont életben válik teljessé az egyén valódi tartalma.

Ha az egyéniség társadalmi kifejlődésének dialektikai folyamatába beletekintünk, azt látjuk, hogy a társadalmi együttélés kezdetein s azután még évezredekig, az individuálitás értelme és jelentősége elenyészően csekély a társadalmi közösséggel szemben (a családi, törzsi, nemzeti közösségben). Az egyes csupán egy atom, eszköz az összesség ke-

³⁶ L. E. Spranger: *W. Humboldt u. die Humanitätsidee* (1909.) 225. l.

zében, akinek különös adottságai nem is jöhetnek számításba. Lassankint azonban eljut az egyén a maga belső értékének tudomására. Ez különböző időben és különböző módon történik.

Az ázsiai lélek a buddhizmus nagy revelációja útján jut el az egyéni élet értékeinek felismeréséhez, s mihelyt tudatára jut, gondoskodik is róla, hogy a lélek egyéni erőinek intenzív kifejtése érdekében mindent megtegyen. Az európai ember egyénisége tudatossá válásának klasszikus menetét a görögség szellemének fejlődése mutatja. A kezdet ott van, amikor a philosophia elszakad a vallástól, s az egyéni gondolat mind erősebbé lesz a közösséggel szemben. A szofistáknál sok tekintetben egészen groteszk alakot ölt a individuálizmus. Sok vergődés után végre megtalálja vezetőjét a kereszténységben épügy, mint az ázsiai a buddhizmusban. A kereszténység által jut el az emberiség egyfelől az egyéni lélek végtelen értékének felismeréséhez és méltánylásához, másfelől pedig ahhoz a fontos megismeréshez, hogy a legnagyobb egyéni értékek is csak akkor fejlődhetnek ki teljes mértékben s csak akkor lesznek hatásukban is felmérhetetlenül becsesek, ha a közösség szolgálatába állíthatók. A kereszténységben az individuálizmus és az universalizmus (szociálizmus) ellentéte megszűnik s magasabb harmóniában olvad össze, ahol az egyes abban és az által éli ki magát, hogy az emberi közösség felemelő és a tökéletesedés felé vezető munkájában résztvéve, maga is újjászületik.

22. A tudat munkája két tekintetben jelent gyarapodást az individuálitás számára. Egyfelől individuálissá válhatnak munkája révén — az élmények útján — olyan tartalmak, amelyek magukban nem ilyenek. Vagy ha eredetileg megvolt bizonyos tartalmaknak a maguk individuálitása, az élményben ez megváltozhatik s egész más jelentésűvé lesz. Ezek az élmény útján keletkezett individuálitások elválaszthatatlanul hozzáfűződnek az Én életéhez, benne általa élnek s együttesen alkotják azt a sajátos színezetű egyéni tartalmat, amelyben a lelki élet kiéli magát. Minél erőteljesebb, intenzívebb életet él a lélek, annál egyénibbek az élmények, annál egyénibben dolgozza fel mindazokat a hatásokat, amelyeket a külvilág, a környezet szólít életre benne. A tudat munkája átalakító befolyással van mindarra, ami hatáskörébe kerül, s kialakítja azt, amit egyéni világnézetnek nevezünk. Vannak tartalmak, amelyek minden tekintetben objektív érvényűek s mégis kizárólag a tudat munkája útján nyernek értelmet és jelentést. Az élményben individuálizálódik minden, tőle egyébként függetlenül is megálló tartalom s ez által egészen sajátos színezetet nyer. Ebben a processusban a dolgok logikai jelentése nem változhatik ugyan meg, de jelentékeny módosulást szenved amaz újabb relációk révén, amelyek közé a tudat munkája következtében jut.

Noha az élmények is a lelki élet alkotó munkájának eredményei, meg kell különböztetnünk ezektől azokat az alkotásokat, amelyek kilépve a subjektív megélés szűk köréből, a külvilágban megtestesülnek s az Éntől elszakadva, tőle függetlenül dokumentálják a szellem alkotóerejét. Újabban szoros határt vonnak a subjektív „lelki“ élet és az objektív „szellemi“ alkotás között. Míg az előbbi szorosan az egyénhez

van kötve, annak életmegnyilvánulása, addig az utóbbinak hordozója nem az én, az öntudat, hanem fennáll nélküle is. Sajátossága épen ebben, a lelki élet subjektív megnyilatkozásaitól való függetlenségében keresendő. Freyer (i. m.) szerint a subjektív lelki élmény és az objektív szellem alkotásai a következő kriteriumok alapján határozhatók el. Először is az objektív szellemi alkotásoknak független, önálló jelentéssel kell bírniok; ezek nem lelki élmények többé, hanem önálló, tárgyi jelentésük van. Ez a jelentés továbbá független attól a processustól, amelynek következtében keletkezett. A keletkezés kérdése itt másodrendű, szemben magával a jelentéssel. Végül: az objektív szellem megnyilatkozásai testet öltött tárgyi alkotások, amelyek túlélnek az őket létrehozó lelki aktusokat. Ez utóbbi pont nem feltétlen kriterium, illetve módosítható úgy, hogy a szellemi alkotásnak nem kell feltétlenül reális, tárgyi mezejben megvalósulnia, hanem más formában is szembekerülhet azon lelki aktusokkal és élményekkel, amelyek létrehozták.

Az aktusok, az élmények, amelyek az egyes életével össze vannak növe, szükségképpen individuálisak, mert hiszen egészen sajátos helyet foglalnak el az egyén életében. Amikor azonban szellemi alkotásokról van szó, fölmerülhet a kérdés, hogy vajjon ezek individuálisak-e vagy nem? Itt különbséget kell tennünk. Kétségtelen, hogy vannak szellemi alkotások, amelyek annyira objektívek, annyira függetlenek lesznek alkotójuktól, a szellem alkotó munkájától, hogy számukra egészen megszűnik az az individuálitás, amelynek már eredetüknél fogva is részesei lehetnének. Az ilyen tárgyak individuálitásáról pusztán abban az értelemben lehet beszélni, mint bármely természeti tárgyéről. Vannak azonban olyan szellemi alkotások, amelyeknél az individuálitásnak több, egymástól megkülönböztethető oldaláról lehet szó. Egyfelől arról, amely őket általában, mint tárgyakat illeti meg, másfelől arról, amelynél fogva magukon viselik alkotójuk szellemének bélyegét.

Az individuálitás ezen, mondhatni kettős oldalának megvalósulását láthatjuk a művészetben, de ott sem mindenikben, tehát nem minden művészi alkotásban egyformán. Leginkább a zenénél, amely a legsubjektívebb. Egy Beethoven darab nemesak annál fogva individuális, mint bármely zenedarab, hanem külön azért is, mert „beethoveni“. Lehet egy zene darab individuális a nélkül, hogy alkotója szellemének jellegzetessége rajta felismerhető volna, de kétszeresen individuális akkor, ha ez utóbbi külön is hozzájárul egyéni sajátosságainak kiemeléséhez. Ebben az esetben a tárgy alkotója szellemének mintegy gyújtócsomója. Olyan objektívitás, amelyen átvillan a szellem, amely, ha el is szakad a subjektumtól, megtartja annak bélyegét. De nemesak a zenében, hanem a többi művészetek mindenikénél vannak olyan esetek, amikor az egyéniség hatalmas erővel nyilatkozik meg az alkotásokban („ibseni“ „rhodini“ vonások.).

Lehetnek azonban alkotások, amelyeknél az egyéni szellem sajátos megnyilvánulása alig ismerhető fel az alkotás tárgyi jelentése mellett. Azonban az ily esetekben sem lehet teljesen eltekinteni tőle. Minden műalkotás hivatása valami egyetemes kifejezést az egyéni szellem erejével és fölfogása szerint. Ám ennek az individuális (szellemi) megnyi-

latkozásnak akkor van igazán értéke, ha az egyetemesnek alá tudja rendelni magát, vagyis ha olyan módon fejezi ki az egyetemeset, amely egyfelől nem esik ennek rovására, másfelől pedig mindenki lelkéhez megtalálja a maga útját. Bármennyire magán hordja tehát egy műalkotás alkotója szellemének vonásait, ennek nem szabad kiáltónak, föltűnőnek lennie. Az egyéni fölfogásnak mindig hozzá kell símulnia a tárgyi vonások objektivitásához, el kell merülnie, úgyszólván eltűnnie a kifejezendő igazság egyetemes értéke mögött. Az egyéniség akkor valóban értékes, ha nem ütközik ki lépten-nyomon, ha nem zavarja a harmóniát ott, ahol sokkal nagyobbak, sokkal hatalmasabbak a kifejezését van hivatva megalkotni, mint amilyen ő maga. Tökéletes művészi alkotás az, amelyben a tárgyi igazság és az egyéni kifejezési forma teljesen megtalálják egymást, vagyis amikor az alkotás a tartalomnak legbensőbb vonásait tükrözi vissza.

A legtöbb műalkotás megőríz valamit abból a szellemből, amely megalkotta, s ez színezi és gazdagítja individuálitását. Kevésbé fontos az individuálitásnak ez a szellemi oldala az olyan alkotásoknál, amelyek gyakorlati célok szolgálatára készültek s hasznosságuk és alkalmazhatóságuk kérdése egészen elhalványítja bennünk mindazt, ami őket tárgyi alkatuktól eltekintve „szellemileg“ is individuálissá tehetné. Technikai alkotásoknál, eszközöknél az individuálitásnak ez az oldala teljesen elvész.

A szellemi alkotások amaz összességét, amelyek az életet és az individuálitást túlélő s ezeknek felette álló formában tárgyasulnak, együttesen kultúrának mondjuk. A kultúra szellemi alkotás, azonban egy kultúrát vagy kultúrkört individuálisnak mondani, amint ezt pl. Freyer is teszi, nem lehet. Ha föl is ismerhetők a kultúra bizonyos területén a vezető eszmék és gondolatok, amelyek az egészet létrehozták, amelyek annak a kultúrának minden alkotásában visszatükröződnek, ez még nem teszi a kultúrát individuálissá. Egy kultúra lehet pl. „faji“, de nem individuális. Beszélhetünk egy fajnak a szelleméről, amely egy kultúrát létrehoz. Ez a szellem azonban nem individuális, bármennyire sajátos vonásokat mutat fel. Aquinói Tamás ugyan azt mondja, hogy a szellem világában az individuum és faj ugyanazt jelenti, mert ebben a világban nincs materia, ami az individuum fennállásának előfeltétele. A tény ezzel szemben az, hogy a szellemségre — in abstracto — nem alkalmazható sem az individuálitás, sem a fajiság kategóriája. Alkalmazható az individuálitás kategóriája akkor, ha — in concreto — megvalósulásának egyes formáit tekintjük. Ez azonban nem a materiától függ, hanem azon logikai előfeltételektől, amelyekről, mint mindennek, úgy a szellemnek individuálitása is függ.

A kisebbségek elismerése a nemzetközi jogban.

Irta: Dr. Balogh Arthur.

A vallási és nemzeti kisebbségek nemzetközi védelmét biztosítani célzó szerződéseknek, amint ezt az elmélet általában elismeri és amint ennek maguk a kisebbségek állandóan kifejezést adnak, egyik legfőbb hiánya az, hogy nem a kisebbségeknek, mint kollektivitásoknak, hanem csak a kisebbségekhez tartozó egyes polgároknak javára biztosítanak bizonyos jogokat, mégpedig általában oly jogokat, amelyek azt célozzák, hogy a kisebbségekhez tartozó állampolgárok „jogilag és ténylegesen ugyanazt a bánásmódot és ugyanazokat a biztosítékokat élvezzék, mint a többi (vagyis a többséghez tartozó) állampolgárok“ (így a román kisebbségi szerződés 9. cikke). Ezt a fő elvet már a Nemzetek Szövetsége alapokmánya Wilson-féle második tervezetének (1919. január 10) hatodik póthatározománya magában foglalta, amely szerint: „A Nemzetek Szövetsége követelni fogja, hogy az összes új államok, független és önálló állami létük elismerésének előfeltételeként, kötelezzék magukat arra, hogy az állami főhatalmuktól függő minden faji és nemzeti kisebbségüknek azt a bánásmódot és biztonságot adják meg, amelyet lakosságuk faji vagy nemzeti többségének megadnak.“

A kisebbségi szerződéseknek a közsegélyben való részesítésre vonatkozó cikke — a román kisebbségi szerződésben a 10. cikk — ugyan nem a kisebbségekhez tartozó „állampolgárok“, hanem a „kisebbségek“ kifejezést használja. Ez azonban magában, a szerződések általános terminológiájával és rendszerével szemben, nem nyújt elegendő jogi alapot annak elfogadására, hogy a szerződések alkotói általában a kisebbségek, mint egészek, kollektivitások javára akartak volna jogokat biztosítani. A Nemzetek Szövetsége Tanácsának 1920. október 22-i határozatával elfogadott Tittoni-féle jelentés szerint a szerződésbeli rendelkezések megsértésére „maguk a kisebbségek“ is felhívhatják a Nemzetek Szövetségének figyelmét.¹ A csehszlovák kormány 1923. április 5-én a Nemzetek Szövetségéhez intézett jegyzékében ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy ez a kitétel csak rövidítése ennek: „a faji, vallási, vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek.“² Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a kisebbség, mint egész, mint ösztiszemélyiség javára csak kivételesen vannak a szerződésekben bizonyos jogok biztosítva. Nevezetesen: a lengyelországi zsidó kisebbség javára iskolai ügyekben (a lengyel kisebbségi szerződés 10. cikke), az „erdélyi székelyek és szá-

¹ Journal Officiel de la Société des Nations 1920. No. 8, 8—9. 1.

² Journal Officiel 1923. No. 7, 717. 1.

szok közületei“ javára, amelyeknek vallási és iskolai ügyekben helyi önkormányzat van biztosítva (a román kisebbségi szerződés II. cikke), végül a görögországi pindusi „valach közületek“ javára, amelyeknek egyházi, jótékonyági és iskolai helyi önkormányzat van biztosítva (a görög kisebbségi szerződés II. cikke).

Ha már az illető államoknak arra való kötelezésével is csak kivételesen találkozunk a szerződésekben, hogy a kisebbséget, mint egészet, ruházzák fel bizonyos jogokkal, teljességgel hiányzik a szerződések rendszeréből akár a kisebbségekhez tartozó egyes személyeknek, akár a kisebbségnek, mint egésznek, nemzetközi jogi elismerése. A szerződések megalkotói nem tartották megengedhetőnek, hogy a kisebbségeket szembeállítsák államukkal az által, hogy megadják nekik a lehetőséget arra, hogy nemzetközi jogilag elismert felekként léphessenek fel ellene egy nemzetközi fórum előtt. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa által gyakorolt kisebbségvédelemnek alapelve, a szerződések rendelkezéseiből kifolyólag, az, hogy a kisebbség nem fél a Tanács előtti eljárásban. Panaszainak csak kérés, vagy tájékoztatás-jellege van;³ jogi hatással, amely a Tanács közbelépését vonja mag után, csak a Tanács tagjai hívhatják fel annak figyelmét valamely jogsérelemre. Hogy e rendszer mellett valódi, hatályos kisebbségvédelemről szó nem lehet, nem is kell bizonyítani. A kisebbségvédelemnek a Tanács mellett működő másik szerve a hágai Állandó Nemzetközi Biróság, elé pedig a kisebbségek egyáltalán nem járulhatnak panaszaiikkal.

A kisebbségeknek a nemzetközi jogban való el nem ismerésével szemben meg kell állapítani, hogy mind a kisebbségi szerződések, mind az Állandó Nemzetközi Biróság szabályzatának kidolgozása rendjén komoly kísérletek történtek az ellenkező irányban.

A kisebbségi szerződések közt elsőnek a lengyel kisebbségi szerződés tervezetét dolgozta ki az Új államok bizottsága, amelyre ruházta a Főtanács (Clémenceau, Wilson, Lloyd George) a szerződések kidolgozását.⁴ A lengyel kisebbségi szerződés első tervezetének 13. cikke a végleges szövegbe is felvett azt a rendelkezést tartalmazta, hogy a kisebbségek javára a szerződésben biztosított jogok a Nemzetek Szövetségének garanciája alá lesznek helyezve. Lord Robert Cecil azonban a bizottságnak 1919. május 29-i ülésében ehhez a cikkhez kiegészítést terjesztett elő, amely szerint a lengyel kormány azt is elismeri, hogy mihelyt az Állandó Nemzetközi Biróság fel lesz állítva és a szükséges eljárás szabályozva lesz, minden lengyel állampolgárnak joga lesz arra, hogy a kisebbségi szerződésben javára biztosított jogok megsértése esetében panaszával ehhez a bírósághoz forduljon. A bíróság olyan határozatokat hozhat és olyan utasításokat adhat, amelyek neki alkalmasnak fognak látszani. Határozata ellen fellebbezéssel élni nem lehet.

A javaslatot a bizottság tagjai kezdetben kedvezően fogadták. Később azonban Berthelot, a bizottság francia tagja, egy más javaslattal

³ L. a. f. i. Tittoni-féle jelentést.

⁴ A kisebbségi szerződések létrejöttét teljes részletességgel a bizottság észak-amerikai tagjának, D. M. Miller-nek *My Diary at the conference of Peace* c. munkája adja elő. L. különösen XIII. köt. 103. és köv. l.

állott elő. E javaslat szerint a kisebbségeknek elismerik azt a jogát, hogy mind egyénileg, mind kollektíve a Nemzetek Szövetsége Tanácsának tagjaival közölhetik sérelmeiket. A Tanács egyik tagja fogja megvizsgálni, hogy a panaszolt sérelem megérdemli-e, hogy a Tanács elé terjesztessék. Ha ezt a Tanács valamelyik tagja kívánja, a Tanács megvizsgálja a panaszt, és azt vagy visszautasítja, vagy a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság elé terjeszti. Utóbbi esetben ez a bíróság dönt aztán végérvényesen a panasz tárgyában.

Berthelotnak ez a javaslata abból indult ki, hogy azt az érdekelt államok is el fogják fogadni, mert a javaslat kizárja azt, hogy maguk a főhatalmak interveniáljanak a kisebbségekkel szemben az illető államok által követett eljárások miatt. Ez a feltevés azonban nagyon is téves volt, mert azzal már előre tisztában kellett lenni, hogy az érdekelt államok sokkal inkább beleegyeznek abba, hogy a nem bírói jellegű, csak a bepanaszolt állam és a kisebbség közt egyeztető szerepet játszó Tanács a saját belátása szerint intézze el a kisebbségi jogsérelemeket, mint abba a megoldásba, amely ezen sérelmek helyrehozását egy, a szerződések rendelkezései, tehát szigorúan a nemzetközi jog szerint eljáró nemzetközi bíróságra bízta. Ezt a megoldást annál kevésbé fogadták volna el, mert a bíróságnak minden rájuk nézve kedvezőtlen döntése a kisebbségekkel szemben követett eljárásuknak egy magas nemzetközi fórum egész tekintélyével való megbélyegzését jelentette volna.

A további tárgyalások folyamán a bizottság angol tagja csak az államoknak kívánta megadni a jogot, hogy amennyiben a szerződések rendelkezéseire vonatkozó jogi vagy ténykérdésekről a bepanaszolt kormány és a Nemzetek Szövetsége Tanácsának valamelyik tagja közt véleménykülönbség merül fel, minden ilyenű vitás kérdés, ha a másik fél kéri, az Állandó Nemzetközi Bíróság elé terjesztessék végérvényes döntés végett. Ezt a rendelkezést a szerződések végleges szövegébe fel is vették, így a román kisebbségi szerződésbe is a 12. cikk harmadik bekezdéseként. Az Egyesült Államok és Olaszország képviselője azt javasolták, hogy a kisebbségi panaszok felett az Állandó Nemzetközi Bíróság határozzon ama feltételek mellett és azon eljárási szabályok szerint, amelyeket ez a bíróság meg fog állapítani. Az Egyesült Államok és Olaszország képviselője mindvégig kitartottak ezen álláspontjuk mellett, de végleges szöveget nem voltak hajlandók elfogadni mindaddig, amíg az Állandó Nemzetközi Bíróság működése nincsen szabályozva. Azok a delegációk, főleg a franciák és a japánok, amelyek az ellen foglaltak állást, hogy a kisebbségek is felléphessenek panaszosokként az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt, azzal érveltek, hogy ennek megengetése gyöngíténé a kormányok tekintélyét.

Végül is a bizottság nem tudott megállapodni és erről jelentést tett a Főtanácsnak. Ez utóbbi azután úgy döntött, hogy csak az államok léphetnek fel felekként az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt. Így a kisebbségi szerződések utolsó cikkéből kimaradt mind a Lord Robert Cecil javaslata, mind az amerikai—olasz javaslat, és ez a cikk mai szövegését nyerte. A javaslatok valamelyikének elfogadása a mai népszö-

vetségi garanciánál sokkal értékesebb, teljes garanciát nyújtott volna a kisebbségek nemzetközi védelmére nézve, mert ezt a védelmet nem egy politikai jellegű testületre, a Nemzetek Szövetségének Tanácsára, bízta volna, hanem egy eljárásában politikai tekintetektől mentes, független nemzetközi bíróságra. Egyik javaslatban sincsen azonban határozottan kidomborítva a kisebbségek perképeségének elismerése, sőt az amerikai és olasz javaslat ennek a kérdésnek megoldását a felállítandó Állandó Nemzetközi Bíróság szabályzatára kívánta bízni.

A kérdés ismét aktuális lett az Állandó Nemzetközi Bíróság statutumának kidolgozásánál. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa által e végből kiküldött jogi bizottságnak 1920. június 25-i ülésében a bizottsági tagok túlnyomó része a mellett foglalt állást, hogy a bíróságot csak államok vehessék igénybe.⁵ Utalás történt arra, hogy már a kisebbségi szerződések kidolgozásánál tagadólágg intéztetett el az a kérdés, hogy a kisebbségek maguk közvetlenül fordulhatnak-e panaszaiikkal a bírósághoz. Lapradelle a kisebbségek védelmének fontos kérdését hangsúlyozva a bizottságban, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a kisebbségek, bár nem államok, a nemzetközi jognak alanyai.⁶ Oly javaslatot azonban nem tettek a bizottságban, amely maguknak a kisebbségeknek kívánta volna megadni a jogot, hogy a szerződésekben javukra biztosított jogoknak megsértése esetében panaszos felekként az Állandó Nemzetközi Bírósághoz fordulhatnak. A Root és Lord Phillimore által előterjesztett javaslat szerint is a bíróság csak az államok közötti jogvitákban dönt. De egy állam nemcsak a saját polgárai nevében érvényesíthet jogokat a bíróság előtt, hanem egy más állam polgárai nevében is, ha ezeket valamely nemzetközi szerződésnél fogva képviselheti. Ezt a javaslatot a szerkesztő bizottság, a kisebbségek egyenes megnevezésével, oda módosította, hogy egy állam nemcsak a saját alattvalóinak reklamációit terjesztheti a bíróság elé, hanem egy nemzeti kisebbségnek reklamációit is, amelynek védelmére nemzetközi szerződés által fel van jogosítva (a statutumtervezet 27. cikke). A kisebbségek tehát ezen javaslatok egyike szerint sem nyertek volna jogot arra, hogy panaszaiikkal az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt felléphessenek azon állam ellen, amelyhez tartoznak.

Annak elismerése, hogy a kisebbségekhez tartozó polgárok, vagy a kisebbség, mint egész, közvetlenül léphessenek fel nemzetközi fórumok (a Nemzetek Szövetségének Tanácsa és az Állandó Nemzetközi Bíróság) előtt panaszaiikkal, mindenesetre nagyon radikális megváltoztatását jelentené az e részben ma fennálló jogrendszernek. Feltéte-

⁵ L. Procès-verbaux des Séances du Comité consultatif de Juristes 204—216, 327, 566. l.

⁶ Lapradelle ugyanezen nézetének ad kifejezést a Fouques Duparc: *La protection des minorités* című munkájához írt előszavában. I. m. III. l. Ez azonban, mint Feinberg (*La juridiction de la Cour Permanente de Justice dans le système de la protection internationale des minorités*, 91. l.) helyesen megjegyzi, csak a jövőre vonatkozó anticipáció, a pozitív nemzetközi jog által nem igazolható.

lezné ez elsősorban a szerződések mai rendszerének gyökeres megváltoztatását. A szerződések mai rendszere szerint ugyanis a kisebbségek ezen szerződések rendelkezéseiből közvetlenül jogot nem nyernek, a kisebbségek nem alanyai, csak címzettjei a javukra biztosított jogoknak. A szerződések a főhatalmakkal szemben kötelezik az illető államokat, hogy bizonyos jogokat megadjanak a kisebbségeknek. Amennyiben ezek az államok e kötelezettségeknek valamelyikét nem teljesítik, csak a Nemzetek Szövetsége Tanácsának valamely tagja, amelyre a főhatalmak a kisebbségek nemzetközi védelmét átruházták, hívhatja fel jogi hatással, (vagyis a Tanács közbelépését maga után vonva), a Tanács figyelmét a kötelezettségek valamelyikének megsértésére vagy megsértésének veszélyére, amely esetben a Tanács oly módon járhat el és oly utasításokat adhat, amelyek az adott esetben alkalmasaknak és hathatósaknak mutatkoznak (a kisebbségi szerződések utolsó cikke, a román kisebbségi szerződésben a 12. cikk). A kisebbségi panaszoknak ily jogi hatása nincsen, panaszaik csak kérés vagy információ jellegével bírnak.⁷ A kisebbségek ezt csak akkor tehetnék, ha a szerződések nemesak javukra, mint ma, hanem közvetlenül nekik biztosítanának jogokat, vagyis őket tennék e jogok alanyaivá. Ez esetben egy nemzetközi szerződésből közvetlenül nyervén jogokat, amely jogok az állami belső jogszabályok felett állanak, nemzetközi jogiszemélyekké válnának. Ugyanez történe abban az esetben, ha az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt önállóan fellépő peres felekként elismertetnének.

Úgy az egyik, mint a másik kétségtelenül a távoli jövő kérdése. Természetes, hogy ily megoldások ellen a kisebbségvédelemre kötelezett államok részéről a leghevesebb ellenállásra lehetne számítani, hiszen köztudomású, hogy még minden olyan törekvés ellen is erélyesen tiltakoznak, amelyek a mai rendszer mellett kívánják a kisebbségek nemzetközi védelmét hatályosabbá tenni. De mint minden emberi, a jog — és így a nemzetközi jog is — fejlődik. Ez a fejlődés, ha csak az utóbbi időt tekintjük, már is jelentős, mert mindinkább rést tört a nemzetközi jognak azon a régi alapelvén, hogy annak alanyai csak államok lehetnek. Így a nemzetközi jog alanyává vált a Nemzetek Szövetsége is, bár nem állam. (Igaz, hogy az Apostoli Szentszék ilyenként már korábban el volt ismerve.) Elismerték a magánosoknak nemzetközi fórum előtti perképeségét.⁸ Nemzetközi jogi alanyisággal és perben állási képességgel bíró intézményként létesítették az u. n. Agráralapot.⁹ Már a nemzetközi jognak a világháború előtti fejlődése mutat arra példát, hogy az egyesek nemzetközi bíróság előtt peres felekként felléphettek valamely nemzetközi szerződésből folyó jognak érvényesítésére a saját államuk

⁷ L. a fentebb idézett Tittoni-féle jelentést.

⁸ Magánosok felléphetnek peres felekként egy más állam ellen a vegyes döntő bíróság előtt, így a magyar békeszerződés 250. cikke alapján.

⁹ Az 1930. ápr. 28-i párizsi egyezmény által, amely a magyar állampolgárok által Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia ellen a földreformokból kifolyólag a magyar békeszerződés 250. cikke alapján indított keresetek ügyét szabályozza.

ellen.¹⁰ Ha tehát a nemzetközi jog, a tett komoly kísérletek után sem jutott még eddig annyira, hogy az egyest vagy az egyesek bizonyos csoportjait nagyobb mértékben a nemzetközi jogok alanyaivá tegye, ebből épen nem következik, hogy az ily irányú fejlődést nem várhatnók, sőt az előzmények után épen ennek ellenkezőjére lehet számítani, amint ezt ma már az elmélet majdnem általánosan elismeri.

Amily mértékben mindinkább részt üt a nemzetközi jognak fejlődése, az állami szuverénitás régi felfogásának háttérbe szorításával, azon a régi elven, amely szerint a nemzetközi jognak alanyai csak államok lehetnek és befogadja az egyest vagy a nem állami jellegű kollektivitásokat is a maga birodalmába, vagyis nemcsak az államok közt állapít meg jogokat és köteleességeket, hanem az egyes vagy az egyesek bizonyos csoportjai és az állam között is, abban a mértékben lehet várni a kisebbségeknek nemzetközi jogi elismerését.

Azt lehet mondani, hogy a nemzetközi jognak a kisebbségek előnyére való ilyen fejlődése jogegyenlőtlenséget teremtene az állam polgárai közt, mert olyan joggal — nemzetközi fórum előtt való önálló fellépés jogával saját államával szemben — ruházná fel a kisebbséget, amivel a többséghez tartozó polgárok nem bírnak. Ha ez az ellenvetés helytálló lenne, akkor már a kisebbségi szerződések jogegyenlőtlenséget teremtettek, mert csak a kisebbségek tehetnek panaszt a Nemzetek Szövetségénél, a többséghez tartozó nem, bár a szerződések bizonyos jogokat az ő javukra is biztosítanak. A szerződések azonban nem privilégiumokat akarnak biztosítani a kisebbségeknek, hanem ellenkezőleg csak a jogegyenlőséget akarják biztosítani. A jogegyenlőség nevében tehát nem lehetne az ellen tiltakozni, ha a kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségek nemzetközi jogalanyiségének elismerésével hatályosabbá tétetné, mert ez csak a szerződések fő célját képező jogegyenlőségnek nagyobb biztosítását eredményezné.

A kisebbségek nemzetközi védelmének ily irányú fejlődése, amint mondtunk, mindenesetre igen nagy változást jelentene a nemzetközi jogban, oly változást, amely ma még sokak előtt forradalminak látszik. De végül is nem az emberek vannak a jogért, hanem a jog van az emberekért. Nem lehet kétségbevonnunk Wilson ama kijelentésének igazságát, amelyet a kisebbségi szerződések ellen tiltakozó államok képviselői előtt tett a békekonferencia 1919. május 31-i ülésében: „Semmi sem zavarja meg oly könnyen a világ békéjét, mint a kisebbségekkel való meg nem felelő bánásmód.“ Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor a kisebbségek védelme érdekében a nemzetközi jog bármily radikális változtatásától sem szabad visszariadni, ha ezzel a világbékének egy nagyon lényeges garanciáját lehet megteremtteni.

¹⁰ Öt középamerikai állam az 1907. dec. 20-i egyezményvel nemzetközi bíróságot létesített, amely előtt nemcsak államok, hanem magánosok is fel léphettek peres felekként saját államuk ellen valamely nemzetközi szerződésből folyó joguknak érvényesítésére. Az egyezményt tíz évre kötötték, de nem újították meg.

Erdélyi emlékirók.

Irta: **Kemény Katalin.**

(Első közlemény.)

I.

Műfaji megvilágítás.

A magyarországi emlékirás két főbb területhez kapcsolódik: a) Felvidékhez, b) Erdélyhez.

Kétségtelen, hogy a felvidéki emlékirás a műfajnak fejlettebb formáját képviseli. Ezt a fejlettséget nemcsak az magyarázza meg, hogy később bontakozott ki az erdélyinél, de a környezet is, amelynek sajátja volt. A felvidéki emlékiratok (diáriumok, naplók, vallomások, memorialék stb.) Thököly, majd Rákóczi udvarában sajtószerű udvari műfajt alkotnak. A két terület emlékirásai hatnak egymásra, azonban ez a hatás nem olyan nagy, hogy a két csoportot egymástól elkülönítve ne szemléltethetnők. Az erdélyi emlékirás időben megelőzi a felvidékit és az erdélyi szellemi életnek önálló részét alkotja; mindez megokolja, hogy ezt, a felvidéki emlékirodalom tárgyalását megelőzve és attól különállóan vizsgáljuk.

Az erdélyi emlékirásokban két szempontot igyekezünk megvilágítani: 1. Mely részét alkotják az emlékirások az erdélyi magyar irodalomnak? 2. Hogyan kapcsolódnak bele a nagy magyar irodalmi összességbe?

Írásunkhoz szükséges azonban az emlékirat fogalmának tisztázása. Legelső kérdés, ami itt felvetődik: önálló irodalmi műfaj-e az emlékirat? Erre a kérdésre a feleletet csak úgy kaphatjuk meg, ha kutatjuk: 1. azokat a lelki tényezőket, amelyek emlékirásra készítetnek; és 2. azokat a formákat, amelyekben a megírásra kész anyag megnyilvánulhat.

Minden írásműnek indítóoka a megörökítés, a közlés vágya. Az író valamely történést igyekszik megörökíteni. Ez lehet külső esemény vagy az író lelkében végbemenő élmény.

A megörökítés lehet praktikus szükség (naptár, oklevél, történelmi és családtörténeti adatok, jegyzőkönyvek, stb.). Céljuk csak az, hogy bizonyos események ne menjenek ki az emlékezetből. Így jön létre a történelmi feljegyzés, melynek előfeltétele és követelménye az *igaz*. A megörökítés vágya lehet lelki szükség, amely vagy egyszerűen abból a főrekvésből születik meg, hogy az író saját élményeit jobban és tovább tudja szemlélni, ha azokat megfogalmazott, végleges alakba rögzíti, vagy — és ez a leggyakoribb indítóok — önigazolás vágyából. Természetesen

ez a két indítóok összefügg, mert az író saját szerepének megvilágításában és az eseményeknek kapcsolatában igyekszik önmagát akár maga, akár olvasóközönsége előtt tisztázni. Az írói becsvágy, mint indítóok, csak később jelentkezik.

Az önmagába merülésnek következménye a lelkiismeretvizsgálat és ennek kifejezése a vallásosság.

A feljegyzések eredetének fenti vizsgálata arra a megállapításra vezet, hogy az emlékirások az irodalmiságnak legprimitívebb megnyilatkozásai és a legelső közlésre irányuló törekvések. Ezeknek az emlékirásoknak pedig két állandó tulajdonsága az igazra és vallásosságra való törekvés. Ezért, a műfajiságot kell keresnünk, az emlékirást olyan műfajnak tekinthetjük, amelyből minden más műfaj, mely írás által fejlődött, levezethető.

Ez a műfaji különválás az emlékirás különböző formáiból fejlődhet. Azonban a szerteágazó változatok mellett van olyan formája az emlékirásnak, amely századokon át külsőleg nem változik. Míg a legegyszerűbb írott emlékezésformából a tulajdonképeni emlékirat és az önéletrajz kifejlődik, addig önállóan megmaradnak ezek az egyszerű formák is, amelyek a fejlődéshez lépcsőt szolgáltattak.

Legkezdtelegesebb formája az emlékek feljegyzésének a naptárszerű jegyzet; ez csupán egyes eseményekre vonatkozik és azoknak emlékét akarja megörökíteni. Ilyenek a reformáció után tömegesen megjelenő családtörténeti feljegyzések. Rendszerint a családfő a kalendárium megfelelő helyére bejegyzi a születést, a halálozást, az esküvőt s más nevezetes eseményeket. Talán ennek a nyoma, hogy még ma is az úgynevezett „családi bibliák“ elején üres lapokat hagynak „esküvő“, „konfirmáció“, „keresztelő“, „születés“ stb. rovatokkal. A XVI. század protestáns közfelfogásában ezek a feljegyzések bizonyos vallásos jelleggel bírnak. Oka, hogy az írás a bibliával és más vallásos iratokkal válik közkinccsé. Ebből következik egyrészt, hogy minden írást vallásos jellegűnek fognak fel, másrészt legtöbb írás valóban vallásos tárgyú. Sokan nemcsak az ilyen nevezetes családi eseményeket jegyzik be a kalendárium lapjaiba, de a kisebb jelentőségűeket is, sőt hova-tovább mindennap kötelességének tartja az író, hogy a nap mellé valamit odajegyezzen, ha más nem akad, akkor az időjárást, vagy azt, hogy „ma semmi sem történt“. Találunk olyan változatot is, amelynek írója évenként vagy havonként utólag írja meg az eseményeket. Így fejlődik ki az egyes feljegyzésekből a napló. Tudjuk, hogy a napló is él, a napi feljegyzés formájában, nemcsak praktikus, de irodalmi használatban is.

Némely naplóíró, mielőtt elkezdené írni napi feljegyzéseit, megírja — lehetőleg teljesen — emlékezetből mindazt, ami eddigi életében történt vele és gyakran azt is, hogy ő, az író, milyennek látja magát külsőleg, s milyennek ismeri saját jellemét. Ennek a mindent kimeríteni akaró naplónak fejleménye (a naplóíró egész életét megírja esetleg nem napló alakban, de napi feljegyzések alapján) az önéletírás. Fontos szerepe van itt a mindent megírni akarásnak, a teljességre törekvésnek. A naplóírás nem a hivatásos író műfaja. Ez típusos dilettáns műfaj. A dilettáns keveset ír, rendszerint egész életében egy művet. S míg a

hivatásos író kiválasztja hol ezt, hol azt a tárgyat, a dilettáns egy művébe (ebben az esetben a naplóba) bele akarja tömöríteni egész lelki tartalmát, minden mondanivalóját, tekintet nélkül a tárgyi fontosságra vagy éppen érdektelenségre.

Ezen a ponton kapcsolódik bele az emlékirás fejlődésének mozzanataiba a közönség szerepe. Meglehet, hogy minden írásbeli megnyilatkozás mélyén ott lappang a másokkal való közlés vágya, mégis a naplóíró nem másnak ír, legfeljebb családjának. A középkorban és az újkor elején is még, mikor illett eltitkolni az írói becsvágyat, a tanító szándékkal mentik magukat az írók és igyekeznek igazolni, hogy gondolataikat vagy tapasztalataikat leírják. Az erdélyi önéletírók is, mint majd látni fogjuk, családjukat akarják oktatni. És mégha kimutathatóan meg is van bennük a vágy a nagyobb nyilvánosságra, ezt nem vallják be. Azon a határon, amelyen az író bevallja, hogy művét a nyilvánosságnak szánja, válik el minden más emlékirástól az emlékirat. Ez a másoknak szánt írói mű nem törekszik teljességre, de annál inkább egy kijelölt cél betöltésére. A kijelölt cél pedig legtöbbször az önvédelem vagy előzetes önigazolás. Ez tendenciózus mű, s mint ilyen, természetesen mindinkább eltér az igaztól, holott ez igyekszik legjobban igazolni igaz voltát. Az emlékiratra attól a pillanattól, amikor nyíltan bevallott, közönségnek szánt termék lett, két út vár. Egyik az, hogy megmarad önigazoló iratnak. Erre nagyobb politikai események után nyílik alkalom. Így a francia forradalom után seregestől jelennek meg az emlékiratok. Nálunk is 1848 után majdnem minden politikus megírja emlékezését önigazolási szándékkal. Másik útja a regény felé vezet. Ha az író az igazat nem szándékosan, de írás közben önkéntelenül megváltoztatja, nem egész életét, csak ennek egyes részét vagy egész életének regényes elemeit örökíti meg, mindjobban közeledik a modern értelemben vett irodalmisághoz s idővel beleolvad a különböző regényfajokba (Én-regény stb.). Még ma is kedvelt az ilyenforma cím: Életem, Életem regénye stb. Legtöbb nagy író valóban meg is írja élete történetét vagy abból részeket visz bele munkásságába.

Az igazra való törekvés annyira él az írói tudatban, hogy Rousseau, a modern művészi önéletírás megteremtője, Vallomásaiban büszkén bizonyítja, hogy igazat ír. Egészen az extázisig ragadtatja el magát az első lapokon, hol vallomásainak igaz voltát bizonyítja, s műve további folyamán is gyakran ismételteti, hogy igazat ír.¹⁻³

Az önigazolás és az elbeszélésben a szoros hitelességre való törekvése azt a látszatot keltik, mintha az önéletrajz Rousseaunál még tör-

¹⁻³ „Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature; et cet homme ce sera moi.“ „Que la trompette du jugement dernier sonne quand elle voudra, je viendrai, ce livre à la main me présenter devant le souverain juge. Je dirai hautement: Voilà ce que j'ai fait, ce que j'ai pensé, ce que je fus; j'ai dit le bien et le mal avec la même franchise. Je n'ai rien tu de mauvais, rien ajouté de bon.“ V. ö. *Les Confessions de J. J. Rousseau*. Paris, Garnier frères. 1. 1.

ténetírás és nem modern művészet lenne. Holott ez az áttolódás az ő művében megy először végbe. Tudjuk, hogy életét épen nem a történész igazságosságával írja le, és a hangsúly nem a külső történésen, az eseményeken, hanem a lelki élményen van.⁴

Goetheben válik tudatossá, hogy az önéletírás célja nem a hajszálpontos igazkeresés.⁵ A művészet feladata Goethe szerint valami magasabbrendű és nem közönséges igazság nyújtása.⁶ Önéletrajzának címe is, a *Dichtung und Wahrheit*, kifejezi, hogy ő ezzel a művel az önéletrajzot kiemeli a történetírás köréből.

A XVI., XVII. és XVIII. század erdélyi emlékirói nem törik át a falat, amely a történetirodalmat a modern értelemben vett irodalomtól, az egyén művészi alkotásától, elválasztja. Kivétel ezen a ponton Mikes volna, ha őt erdélyi emlékirónak számítanók, s ha művének az emlékiratok történetében szerepe lett volna. Műve csak akkor válik az irodalmi közösség sajátjává, amikor már nem tud a közvetlen utána következőkre hatni: 1791-ben jelenik meg az első kiadása Szombathelyen, s az is csak kis körben terjed el. Mégis jogosult az emlékiratok irodalmi jelentőségének tanulmányozása, mert már történetirodalmi formájukban benne rejtőzik sok későbbi irodalmi műfaj csirája, és ami ennél sokkal jelentősebb, fedik saját koruk irodalmi tudatát. Abban a korban, amelyben ezek az emlékiratok készültek, megfeleltek az irodalom fogalmának és azoknak a követelményeknek, amelyeket az irodalommal szemben felállítottak.

Ezen a helyen nem érdektelen megemlítenünk, hogy történészek és irodalomtörténészek egyaránt szeretik a naplót, az útinaplót, a mémoires-t és a rokon műfajokat a történelem kalapja alá foglalni. Beöthy Zsolt *A magyar irodalom történetében* Károlyi Sándor, Bethlen Miklós önéletrajzát, sőt Rákóczi *Vallomásait* is a történetíráshoz sorozta. Az a kevés számú tanulmány, amely a magyar mémoires-irodalommal foglalkozik, szintén együtt tárgyalja az összes emlékirás-formákat és csak történeti vagy erkölcsi jelentőséget tulajdonít nekik. Romanecz Mihály, ki elsőnek foglalkozik összefoglaló tanulmányban a magyar mémoires-irodalommal, így okolja meg munkájának létrejöttét: „... a tanuló ifjúság politikai, de főleg társadalmi multunk alapos, objektív ismeretére juthat, amire pedig nálunk ez idő szerint nagy szükség mutatkozik.”⁷ Kacziány Géza *A magyar memoire irodalom* c. cikkében a nélkül, hogy a műformák közt különbséget tenne, így ír: „Pulszky Ferenc egész életén át foglalkozott *naplóírással*”. „Már 1837-ben kiadta, Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn c. mű-

⁴ V. ö. Hans Glagau: *Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle.* 1903. 12. l.

⁵ Glagan i. m. 44. l.

⁶ *Goethe's Werke,* Stuttgart und Tübingen, 1829. *Dichtung und Wahrheit.* Dritter Theil 65. l.

⁷ Romanecz Mihály: *A magyar memoire s naplóirodalom 1711-től napjainkig.* A marosvásárhelyi m. k. áll. főreáliskola értesítője. 1879–80. tanévről.

vét.“⁸ Máté Károly látja be először a műfaji rendszerezés szükségét, de a rendszerezést ő sem viszi végbe.⁹

A németeknél Glagau marburgi egyetemi tanár türelmetlenül követeli a műfaji megkülönböztetést s nagyon is élesen elválasztja egymástól az önéletrajzot és az emlékiratot. Meghatározása azonban erőszakolt, mert csupán az a célja, hogy kimutathassa az önéletrajz regényes elemeit.¹⁰ Bauer megállapítása az emlékirás három kimagasló formájára vonatkozik: az önéletrajzra, a naplóra és emlékiratra. Különösen fontos, amit az önéletrajz és a történelem közt lévő viszonyról mond: „Die Autobiographie unterscheidet sich von der Geschichtsdarstellung (z. B. Biographie oder Zeitgeschichte) dadurch, dass sie sowohl nach ihrem Erfahrungsinhalt wie auch nach der zeitlichen und stofflichen Begrenzung niemals die Beziehung zum Erzähler aus dem Auge verliert. Die hauptsächliche Quelle, aus der die Autobiographie schöpft, ist das eigene Erlebnis beziehungsweise die Erinnerung an dieses.“¹¹ Ez a meghatározás nemcsak azért értékes, mert elválasztja a történettől az önéletrajzot, de azért is, mert a határvonalat az egyéni élményben jelöli meg.

Előbbi vizsgálódásainkat összevetve Bauer meghatározásával azt az eredményt kapjuk, hogy az *emlékirás gyökerében történetírás, de amint idővel több és több egyéni vonást visz bele az író, úgy tolódik át a történetírásból az irodalom körébe.*

II.

Az erdélyi emlékirodalom fejlődéstörténete.

1. Van-e külön erdélyi magyar irodalom?

Az erdélyi irodalom vizsgálatánál önkéntelenül felvetődik a kérdés, hogy van-e jogunk valamely műfaj vizsgálatánál kiválasztani a nagy magyar irodalmi egységből terület szerint egy csoportot s a kiválasztott kisebb részt önálló egységként tekinteni. Kétségtelen, hogy az irodalomtörténetben a földrajzi különállás csak akkor jöhet számításba, ha az egyszersmind szellemtörténeti különállást és önállóságot jelent. Kérdés tehát, hogy az erdélyi irodalomban megvannak-e ezek a feltételek?

Az uralomváltozás óta különösen sok szó esik erdélyi irodalomról, azonban ezen rendszerint csak az utolsó tíz év írásait értik. Vannak, akik szeretik azt, kissé talán gőgösen, értékben a magyarországi fölé helyezni. Vannak, akik elfogulatlanul csak a ténybeli különbséget állapítják meg. Fontosabb mindezeknél az az irány, amely szembehelyezkedik az erdélyi és magyarországi szellemi életet elkülönítő gondolattal. „Külön erdélyi magyar műveltség és így külön erdélyi magyar iroda-

⁸ Magyar Könyvszemle 1913–14.

⁹ Máthé Károly: *A magyar önéletrajz kezdetei*. Minerva 1926. 120. l.

¹⁰ Glagau i. m. 5. l.

¹¹ Dr. Wilhelm Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*. 1922. 289. l.

lom — képtelenség,“ jelenti ki kategorikusan Kristóf György.¹² „A németekről úgy érzem, — írja Szentimrei Jenő — hogy ők a legtökéletesebb erdélyi patrióták. Nekik van egyedül az erdélyi nemzetek közül nemzeti himnuszuk, a mely így kezdődik: Siebenbürgen, Land des Segen... . . . A magyar himnusz az egyetemes magyarságé... stb.“¹³

Ezzel szemben azt látjuk, hogy az erdélyi kultúrtörékvéseknek éppen ez az egyetemes magyarság után való vágya adja meg a legfontosabb elkülönítő jelleget. Erdély szellemi élete mindig azokban a korszakokban mutatott különös élénkséget (mint ma is), a mikor az anyaországtól külön állott. Erdélynek legnyugalmasabb idejében is küzdenie kellett magyarságáért, és ebből következik a látszólagos paradoxon, hogy az erdélyi magyar irodalom, bár több benne az általános európaiság, *magyarabb a magyarországinál*. Magyarországon, — eltekintve a reformkorszaktól, amikor a magyarság létkérdése forgott kockán, — sohasem volt meg az a lendület, mely az erdélyi szellemi életet jellemzi. A magyarországi író magyarsága sohasem volt olyan veszélyben, mint az erdélyié. Ez a védelem kovászul szolgál és közkincsévé válik az egész magyar irodalomnak. Apáczai Csere János, Bod Péter, majd Aranka György akadémikus törekvései végeredményben az egész magyar irodalom ügyét szolgálják, de csirájukban ott van a gondolat, mely Erdély kultúráját egy nagyobb kultúrális egységhez akarja kötni. Mert Erdély szellemi élete, bár tökéletesen bekapcsolódik a magyarországi, mégis attól különállóan is egészét alkot. Nem is lehet ez másképp, mert ami kultúrális törekvés kiindulópontja vagy alapja lehet, Erdély történelme is külön egészként, de hozzásimulva kapcsolódik bele Magyarország történelmébe. Hogy egyáltalában felmerülhetett a gondolata külön erdélyi irodalomtörténet írásának, már az is bizonyítja az önmagában is egészet alkotó erdélyi irodalom létezését.¹⁴

Az a korszak, amelybe az emlékiratok élete esik, éppen Erdély különállásával kezdődik. Ebben az időben van először nyoma az erdélyi és magyarországi magyar megkülönböztetésének. Emlékiróink is — erdélyi emberekről vagy dolgokról szólva — az erdélyit a magyarországitól élesen elválasztják. Sőt néha a két országrész érdekei annyira összeütköznek, hogy az „erdélyi“ és „magyar“ ellenségként áll egymással szemben. A naplóíró Vass György imájába nem Magyarország, de Erdély nevét foglalja be és Erdélyt nem érzi Magyarországgal közös hazának. Egyszer így nyilatkozik: „Minekutána nemes Erdélyország a mi édes hazánk, az fényes porta hűsége mellől elállván...“¹⁵ Ez összefügg nagy részben azzal, hogy a Habsburg uralom alatt lévő magyar részeket az erdélyiek a némethez tartozóknak érzik. A német pedig a különállás alatt, de még azután is sokáig, legalább annyira gyűlölt Erdélyben, mint a török. Az emlékirásokban nem igen van eset, hogy az

¹² *Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője*. 1924. 8. 1.

¹³ Erdélyi Helikon. 1930. 235. 1.

¹⁴ Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára*. Budapesti Szemle 1855—1859. III—VII. k.

¹⁵ *Czegei Vass György és Vass László naplói*. 1659—1739. Közli Nagy Gyula. Mon. Hung. Hist. Script. XXXV. k. 107. 1.

emlékiró a német neve mellé valami becsmérlő jelzöt ne tenne; az emlékiratokat pedig bátran tekinthetjük a legőszintébb irodalmi termékeknek. *Vass György* „diarium“-ában csak egyszer fakad káromkodásra, ez az egy is a némettel kapcsolatban történik. *Cserrei Mihály* ellenségként tekinti a magyarországiakat és minden erdélyi baj okozóinak tartja őket. Jellemzőek erre nézve azok az okok, amelyeket az öreg Teleki Mihály praktikáiról ír.¹⁶ Gyakran inti honfitársait: „Tanulj Erdély, tanulj, ne czimborálj többször Magyarországgal, mert sokszor égette meg a magyarországi kása a szájadat, mégis nem tudtál megtanolni.“¹⁷

A németellenesség sem tudja Erdélyt Magyarországgal egyesíteni. A kuruc mozgalom Erdélyből vagy csak lanyha vagy semmi támogatásban nem részesül. S ha az emlékirók nyilatkozatainak hitelt adunk, akkor azt kell hinnünk, hogy Magyarország is idegennek érezte magától Erdélyt, és hogy a kuruc vagy labanc egyformán ellenség Erdélyben. Érdekes, amit *Cserrei* ír *Rabutin* támadásáról.¹⁸ *Forgács Simon*ról írja *Cserrei*, hogy nem szerette az erdélyieket: „Mert magyarországi ember gyomorból gyűlölte mindenkor az erdélyi embert“.¹⁹

Természetesen az ilyen és számos ehhez hasonló nyilatkozat nem jelenti Erdély labancpártiságát. Az erdélyi közvéleményt a kuruc-labanc ügy annyiban érdekli, amennyiben neki bosszúságot okoz, „... mert soha nem tudja a föld népe, a kuruczról féljen-e vagy a magyar labanczoktól, mert egyik eb a másik kutya, ha mi egyikőtől elmarad, elprédálja a másik. Ha ebéden tolvaj jó rájok, vacsorára labancz érkezik...“²⁰ Hasonló elkeseredéssel nyilatkozik az emlékirók közül *Czegei Wass György*: „Az szőlőhegyekben — panaszolja — az szegény szőlőmunkás embereket s asszonyokat fogdosták, fosztották, vagdalták, verték, sartzoltatták, kik közül meg is holtak, már egynéhánynak fejét is vették a kurucz tolvajok...“²¹

Az erdélyi fejedelemség Budavár elfoglalása következtében keletkezik, annak visszafoglalásával önállósága megszűnik. Ezalatt két fontos dolgot figyelhetünk meg: az egyik, hogy míg Magyarország részint a török hódoltság, részint a Habsburg uralom alatt elszegényedik és kisebb nagyobb török csatározásoktól eltekintve tehetetlenül, majdnem bénán vergődik, — azalatt Erdély világpolitikai szerepre jut és megőrzi a magyar államiság, a magyar alkotmány, a nemzeti tradíciók épségét; a másik az, hogy a fejedelemség alatt önállóságához szokott Erdély *Apafi* halála után és a kancellária felállításával sem veti le önálló jellegét. Erdély hozzászokott, hogy a maga sorsát intézze. Mialatt Magyarország jobb sorsban van vagy balsorsát szenved, Erdély cselekvően vesz részt saját sorsának kovácsolásában. Az erdélyi ember nem várja a történelem fordulatait, de magát a történelem részesének érezve, történelmet

¹⁶ *Miklósvárszéki Nagyajtai Cserrei Mihály históriája 1661—1711-ig.* Kiadta *Kazinczy Gábor.* Újabb Nemzeti Könyvtár. Első folyam. 17. l.

¹⁷ Id. m. 358. l.

¹⁸ Id. m. 398. l.

¹⁹ Id. m. 347. l.

²⁰ Id. m. 399. l.

²¹ *Idősebb Czegei Wass György Naplója.* 1 Jan. 1704—3 okt. 1705. Történelmi Lapok. I. évf. 1—25. sz.

csinál. Az erdélyi embert még mai napig is jellemzi az élénk *történeti érdeklődés*. Több az érzeke a mult eseményei iránt és tekintete vizsgálódva irányul a jövő felé. Ez a vonás magyarázza meg nagy részben az erdélyi feljegyzések nagy számát és az emlékirodalomnak a magyarországinál korábbi kifejlődését. Érdekes ezzel szemben, hogy legkiválóbb történetíróink nem erdélyiek. A XVI. században sok már az erdélyi följegyzés, de a legjelentősebb történeti művet a magyarországi Istvánffy írja. A XVII. század erdélyi történetírói (Apor, Bethlen, Cserei, Szalárdi) közelebb állnak az emlékiráshoz, mint az oknyomozó és forráskutató történetíráshoz. A XVIII. században Pray és Katona a magyar történetírás legnagyobb képviselői.

Az erdélyi kultúra elemei tehát nem azonosak a magyarországiéval. Más külföldi hatások és a magyarországitól különböző hazai adottságok egyesültek benne. Azonban az erdélyi kultúra, a közös nyelv, közös nemzeti célok és az együvé tartozás törekvése által szerves tagjává válik a nagy magyar kultúregységnek. Ennek az erdélyi kultúrának terméke az erdélyi emlékirodalom is. Bár beleilleszkedik a magyar emlékirodalom egységébe, önmagában is kerek egészet alkot.

2. Az emlékirók.

Az emlékirodalom jelentőségének teljes megismeréséhez szükséges tudnunk, hogy kik írták azokat. Különösen fontos az emlékirók társadalmi osztálya, és az, hogy hivatásos írók voltak-e vagy sem.

Társadalmi osztályok szerint három századon keresztül nem tapasztalunk semmi változást. A XVI. században már általánosak a családi feljegyzések a nemesi házaknál. Haller István megkezdett családi feljegyzéseit fia, Gábor, folytatja. Az egyszerű naplóformát a fejedelmek is művelik. Természetes, hogy különösebb jelentőségű események alkalmával, még azok is, akik nem rendszeres naplóírók, készítenek feljegyzéseket. Ez az alapja az útinaplónak. A külföldi útra készülő tanuló megírja elindulásától kezdve visszatértéig élményeit. Az ilyen alkalmi feljegyzések írói rendszerint a teológusok (Szenczi Molnár Albert, Páriz Pápai Ferenc), de a külföldi egyetemeket látogató fűűri családok gyermekei is szorgalmas naplóírók (Gróf Teleki Sámuel), nemkülönben a fejedelmi követek. A konstantinápolyi követektől maradt fenn több napló, ezeknek célja azonban nemcsak a látottak megörökítése, de a fejedelemnek való pontos beszámolás is (Borsos Tamás utinaplója, Apáczai Tamás, stb.). A szorgalmas politikai s az ezzel együttjáró társadalmi élet az oka, hogy az erdélyi ember már a XVI. századtól kezdve nem közönyös a közügyek iránt. Ez az élénk részvétel a közéletben sok közérdekű feljegyzésnek eredetét magyarázza meg. Másrészt a sok fejedelemváltozás, pártharcok, törökhöz majd némethez pártolás a lelkekben bizalmatlanságot, ravaszkodást és végeredményben magabazárkózást eredményez. E magabazárkózást és az erdélyi író magáraltaltságát szemlélteti Bod Péter esete. 1760-ban az idegen neveket a „magyar nyelv folyása“ szerint szeretné előadni, és kifejezi azt a vá-

gyát, „ha előbb egynéhány értelmes emberekkel együtt érthettem volna ezen dolog iránt.“²²

Ebből érthető, hogy az erdélyi tudományos törekvésekben általában hiányzik az együttműködés. Azok többnyire egy-egy nagy egyéniség művei vagy vágyai. A zárkózottság és magárapautaltság természetesen kedveznek az emlékirásnak. Másik következménye ennek a magábazárkózottságnak az a gondolkodásmód, amelyre Tavaszy Sándor mutatott rá: „Minden tudományos kérdést az ismeretek lehetséges legnagyobb összefüggésében kell vizsgálni és megoldani.“ Tavaszy hivatkozik Erdély tudós férfiaira, akik egészen Brassai Sámuelig vezéreszméül tűzik maguk elé a „pansophia“-ra való törekvést. „Hogy mennyire hagyománnyá lett ez a gondolkodásmód Erdélyben, — folytatja — hadd hivatkozzunk az erdélyi magyar parochiákra, amelyeknek tanuló szobáit még a mult századokban is „múzeum“-nak nevezték, jeléül annak, hogy az valóban az összes tudományos ismeretek kincses kamarája, ahol még egyes muzeális tárgyak is készen állanak a tudományos demonstrálásra.“²³ Ez a mindent felölelni akarás jellemzi az emlékirókat, is kik aprólékos házi teendőiktől kezdve feljegyzik a politikai eseményeket, a külföldi híreket, olvasmányaik, gondolataikat, vallásos élményüket, recepteket, álmaikat úgyannyira, hogy egy-egy jegyzőkönyv is gyakran valóságos „múzeum“.

Azzal a kérdéssel, hogy hivatásos írók vagy csak dilettánsok írják-e az emlékiratokat, szoros összefüggésben van az írói tudat kifejlődése. Ha figyelemmel kísérjük időrendben az írói tudatosság, mondhatnók az írói becsvágy kialakulását, azt tapasztaljuk, hogy ez párhuzamos irányt mutat az emlékirások műformáinak fejlődésével, Máté Károly szerint a magyar mémoire-irodalom késői kezdetének oka „az individuális írói tudat hiánya“.²⁴ Kérdés, miről ismerhetjük fel az individuális írói tudat meglétét egy műben? Erre mutat: az író személyének megnevezése; az, hogy milyen tág körben szándékozik az író a művét ismertté tenni; és mennyire tartja sajátjának, amit ír.

A magánérdekű feljegyzések természete lehetetlenné teszi az író személyének kizárását a műből, mint ahogy ez a középkori általános érdekű kódexirodalom íróinál lehető volt. A XVI. században az „ártatlan“ Gálfi János váradai rabságában önéletrajzot kezd írni, hogy ezzel életét megmentse. Itt és hasonló természetű iratoknál nem szorul magyarázatra, hogy az író miért írja ki a nevét. Családi feljegyzéseknél meg épen fontos a leírt események igazolása szempontjából az író személye. Az emlékiró a naptár üres lapjára gyakran beír egy verset, egy-egy kis történetet, vallásos elmélkedést, ami nyilvánvalóan nem tőle származik. Természetesen kezdetben nem plágiumról van szó, mert az író nem akarja senkivel sem elhitetni, hogy az, amit ír, az az ő találmánya, és nem érzi magát megrövidítve, ha azt valaki az ő könyvecs-

²² Bod Péter: *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjainak históriája*. 1760. 9. l.

²³ Dr. Tavaszy Sándor: *Magyar tudományos törekvések Erdélyben*. Erdélyi Múzeum. 1930. 220. l.

²⁴ *A magyar önéletírás kezdetei (1585—1750)*. Minerva, 1926. 120. l.

kéjéből a magáéba átírja. A fontos csak az, hogy a följegyzésre érdemes történet vagy gondolat megmaradjon. Apáczai Csere János a *Magyar Enciklopédia* előszavában ezt írja: „Oly dolgokat, melyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem...“ Mennyire megváltozik azonban az írói tulajdonjog fogalma egy század alatt, amikor Mikes *Törökországi leveleiben* saját tapasztalataiként tünteti fel a Saussure emlékiratából lefordított részeket.

Az emlékirásoknál legbiztosabb mértéke az írói individuális tudatnak az, hogy mondanivalóit milyen széles olvasókörnek szánja írójuk. A művek elején az író rendszeren beszámol céljáról. Ebből a részből megkaphatjuk a feleletet erre a kérdésre is. Természetesen itt csak az egésznek és összefüggőnek szánt emlékirások célját kutatjuk, mert az egyes periódikus feljegyzéseknél ennek hiába keresnők nyomát.

Az írások bevallott célja vagy önvédelmi vagy tanító. Az öngazolási szándékot az író gyakran elhallgatja, de erre könnyen lehet következtetni. A tanító cél a reformáció irodalmában középkori irodalmi hagyaték. A tanító célnak lassanként felváltja az írói becsvágy. De még sokáig, mikor az indítók az író önkifejtése, ezt nem vallja be, hanem mindenáron be akarja bizonyítani oktató, azaz másoknak használni akaró szándékát. Az erdélyi emlékirók még a XVIII. században is megőrzik e színezetet. Az öngazoló és tanító célnak gyakran egyesül. Sokszor már a címben kifejezi az emlékiró oktató célzatát.²⁵

Bethlen Kata nem is takargatja, hogy a nyilvánosság számára írja művét. Ez ritka, különösen főúri körökben. Cserei, Szalárdi vagy más hasonló állásban lévő fejedelmi titkárok, kik részben az íródeák szerepét is betöltik, nem titkolják oly mértékben írói becsvágyukat, mint a magasabb körök mémoire-írói. Bethlen Kata nem ír mentséget, nem védekezik. Amit ír, őszintén, de az író tudatosságával közönségnek írja. Ugyannyira, hogy az olyan tárgyú emlékiratok közt, melyek az író magánéletére és nem közérdekű politikai eseményekre vonatkoznak, ez az első, melyet írója nyíltan közönségnek szánt.

Az emlékirások szerzői tehát a főnemesi, nemesi és „tudós“ csalá-

²⁵ Lásd erre vonatkozólag a következő helyeket: Sepsi Lackó Máté naplójának címe, Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkeszti és kiadja gróf Mikó Imre. Kolozsvárt MDCCCLV. 3. k. II. l.

Borsos Tamás krónikája: *Vita vel potius peregrinatio totius vitae etc.* Kiadta gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erdélyország történeti tára. II. k. 20. l.

Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc közös krónikája.

Mikó id. kiadás. I. k. 4. l.; 21. l.; 37. l.; 41. l.; 50. l., 95. l.

Szalárdi János: *Siralmas krónikája kilenc könyvei.* Kiadta Kemény Zsigmond. Pest, MDCCCLIII. Újabb Nemzeti Könyvtár. Második folyam, II. l.

Miklósvaraljai Nagyajtai Cserei Mihály históriája 1661–1711-ig. Kiadta Kazinczy Gábor az Újabb N. K. Első folyamán a bevezető vers; 5. l.; 82. l.

Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1856. Az önéletrajz részletes címe.

Bethlen Miklós Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest. 1858. 8. l.

Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. Kiadja Grill. Bp. MCMXXII. I. k. 523. l.

dokból kerültek ki. Azoknál, kik a mozgalmas történelmi események részesei, valamint azoknál, kik annak csak tanúi (városi polgárok, író-deákok), egyaránt családi hagyomány a följegyzések írása. Följegyezni-
valójuk akad a külföldön tanuló deákoknak (többnyire teológusok), a fejedelmi udvarban szolgáló s nagyobb szerepet vivő titkároknak és követeknek. A följegyzések nagy részét íróik csak szokásból készítik, emlékezetül „maradváik” számára; vannak azonban kerek egészet alkotó, előre megtervezett emlékirások, melyekben felleljük az individuális írói tudatot. Különösen a legfelsőbb körök írói igyekeznek elrejtteni a „hiúság”-ot, mely műveiket a nyilvánosságnak szánja. Idővel azonban ez az álszemérem mindjobban eltűnik és Bethlen Kata önéletírásában már nincs nyoma a szokott „mentség”-nek, amellyel az emlékirók igazolni szokták, hogy csak családjuknak és annak is csak okulásáért írnak.

3. Az emlékirások.

a) Az emlékirások megjelenési formái.

Ahhoz, hogy a XVI., XVII. és XVIII. század erdélyi emlékirásainak szellemét és az ebből következő stílusbeli sajátságokat megérthessük, szükséges látnunk azokat a konvencionális emlékirásformákat, melyekben azok megjelennek.

Az emlékirás formájára elhatározó jelentőségű keletkezésének módja. Keletkezési módjait figyelembe véve, már eleve két nagy csoportot különböztethetünk meg: 1) a részletekben-, 2) az egyszerre írt emlékirást. A kettő közt, mint látni fogjuk, lényeges műfaji eltolódás van, azonban a kisebb-nagyobb időközökben írt jegyzetek gyakran lehettek a teljes egészet, egyetlen művet alkotó emlékirás gyökerei. Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy a nagyobb szabású emlékirások gyökere mindég az egyszerű feljegyzésekben keresendő, mert pl. a XVI. században ugyanakkor találunk összefüggő emlékiratot, amikor kicsinyes családi feljegyzéseket. Ha az egykorú elnevezéseket figyelembe vesszük, úgy már az emlékirások keletkezésének idejében megtaláljuk ennek a felosztásnak nyomát: diariumnak nevezik őket is a napról-napra vagy hetenként, hónaponként írt naptárt vagy könyvecskét; memorialé-nak az összefüggő emlékirást, amelyen csak egy, legfeljebb két keletkezés van, a kezdeté és az írás bevégezésének idejéé. Másik egykorú elnevezés a registrum: ez olyan könyvre vonatkozik, amelybe tulajdonosa minden pontos dátumot és eseményt beleír.

Az összefüggő emlékirásokban jobban kidomborodik az író önvédelmi, oktató, vagy irodalmi célja, mert az egységes emlékirás célja a széteső feljegyzésekkel szemben mindig határozott és tudatos. Az emlékirat tartalma gyakran csak az író életének egy részére vagy csak egyetlen eseményre, eseménysorozatra, esetleg egy meghatározott korra vonatkozik.

Tárgyalhatja az író egész életét külső és belső mozzanataiban. Ebben az esetben keletkezik az önéletírás. Ha több az önéletírásban az

író lelki életére, mint külső életére vonatkozó rész, az önéletrajz vallo-mássá válik.

Az összefüggő emlékirás formái közé tartozik, — különösen ezekben a századokban, — a végrendelet.

Az önvédelmi, tanító és irodalmi cél valamilyen mértékben az emlékirat minden fajtájú megjelenésében benne van; amelyekben azonban az önvédelmi cél szinte kizárólagos, azok — ragaszkodva az egykorú elnevezésekhez — mentségek.

Az önéletírók, bár műveik tartalmilag összefüggő egészet alkotnak, gyakran évek szerint osztják be írásukat. Az ilyen, évek szerint tagolt önéletírások általában az évkönyv nevet viselik.

b) *Periódikus emlékirások.*

A legegyszerűbb feljegyzéseknek nyelve latin és magyar, gyakran a kettő keverve. (Figyelmen kívül hagyjuk e dolgozatban az erdélyi szász városok német nyelvű emlékeit.) Stílusuk kevés egyéni színt mutat, ennek oka a tartalmi színtelenség. Legtöbbször száraz adatszerűséggel sorolja fel az író az említésre érdemes dolgokat. A teljesség kedvéért belekerülnek számlák, statisztikai adatok, az azon évben meghaltak vagy újszülöttek névsora, a hivatalos személyek névjegyzéke, stb. Ezek a jegyzőkönyvek gyakran többet nyújtanak a történet, mint az irodalomtörténet számára. A periódikus feljegyzések lehetnek mindennaposak. Van olyan emlékiró, aki a hónap végén összefoglalja az eseményeket, beszámol az időjárásról, mások meg évvégén írnak bővebben.

A legjellegzetesebb periódikus emlékirásokat, melyeket a jelen keretek közt nincs alkalmunk külön-külön vizsgálat alá venni, a következők írták:

Szenczi Molnár Albert, Gyulafi Lestár, Haller Gábor és István, I. Rákóczi György, Nagy Szabó Ferenc, Cserei Mihály (a historia író), Szaniszló Zsigmond, Apáczai Tamás, Köleséri Sámuel, Bánfi György, Kálnoki István, Páriz Pápai Ferenc, Pálóczy Horváth család, Czerei Wass György és fia, László, s ennek felesége, Kemény Kata, Anner Márton, Brózer Péter, Borsos Tamás, Segesvári Bálint, Szamosközy István, I. és II. Apafi Mihály naplója, Haller Gábor, Bvdskuti Boldizsár, Halmágyi István, Cserei György, Rozsnyai Dávid, báró Bánffy Györgyné.

A periódikus emlékirásokhoz soroljuk a hivatalos naplókat, melyek kétséggel kivül befolvasolták az egyéni naplókat is. Ilyenek: Halmágyinak a Hóra lázadásáról írott naplója, gróf Teleki Mihály és Pápai János nádorfejeárvári követségnek dáriuma, és az Erdély déli határainak kijárásáról írt napló.

c) *Terveyszerű emlékiratok.*

A periódikus emlékirásoknak és az összefüggő emlékiratoknak sok rokon jellemvonása van. Ezt a rokonságot az magyarázza meg, hogy mindkettő a tapasztalt dolgokat, a saját élményt igyekszik megőro-

kíteni, — az emlékirók szavaival élve — a „lőtt dolgokat“. A napló-írók és az összefüggő emlékiratok szerzői egyaránt bizonyos teljességre törekednek és jegyzeteikbe sokszor, mint látjuk, nemcsak az átélt dolgokat, de az itt-ott hallott híreket is beírják. Ez különösen a periódikus feljegyzések íróit jellemzi. Az így hozzáírt részek idegen testet alkotnak az emlékirásokban, nem egyeznek annak élményi alapfeltételeivel, s mint ilyenek, az emlékirás teljesebb formájából, a tervszerű emlékiratból, eltűnnek. Ha azonban az emlékiró már nemcsak a hallott dolgokat írja meg emlékiratában, de forrásul idegen írókat használ, akkor kilép az emlékirat keretéből — és történetíróvá lesz. Pl. Szalárdi János saját korának történetét írja meg, mégis néha eltávolodik az emlékirástól: az északmagyarországi dolgokat nem tapasztalatból írja, máshol meg Istvánffyra hivatkozik. Viszont más vonásai a *Siralmas krónikát* nagyon is az emlékiratokhoz kapcsolják. Ilyen természetű Cserei históriája is. Vannak olyan emlékiratok, amelyek már túlnőnek a műfaj határán, mégis ide kell őket csatolni, mert több szál köti őket az emlékiráshoz, mint egyéb műfajokhoz.

Az emlékiratok tárgyát több válogatottság jellemzi, mint az összefüggéstelen naplókét. Míg az utóbbiakban fontos és jelentéktelen esemény minden megkülönböztetés nélkül összeolvad, addig az egységes művet alkotó író már nem is emlékszik annyira az apró részletekre. Itt is találunk néha kicsinyes részleteket, de általában a „méltó“ dolgok megörökítésére törekednek az emlékirók. Rettegi György pl. Károlyi Ferenc gróf temetéséről megemlékezvén, így ír: „Mint hogy sok confusio volt a ceremoniában, majd *nem tartottam volna illendőnek leírni s nem is írtam; látszik, hogy nem volt erdélyi a gazda, mert nem lett volna legkisebb confusio is...*“ etc.²⁶

Amint látjuk, nem akar olyat írni, ami nem illendő; ez az olvasó érdeklődésének állandó figyelembevételét is jelenti.

d) A történeti elem szerepe az emlékiratban.

Az emlékiratok írásának egyik fő indító oka a *történetek megörökítése*. A tanító és önigazolási szándéknál is erősebb vágy az emberben, hogy legalább emléke maradjon meg személyének és az általa átélt eseményeknek. Ez a vágy, mely a mult dolgokat mintegy az emlékezetben vissza akarja tartani, sok emlékiratnak megteremtője. A történet vagy csak az író személyére, vagy a közre vonatkozik. A kettő, különösen a politikában résztvevő személyeknél, gyakran együttjár. Ezek a politikai vagy történeti emlékiratok (vagy: önéletrajzok, ha az írók egész élettörténetét is magukban foglalják).

Ilyen történeti emlékiratot ír a XVI. században *Mindszenthí Gábor*, János király hű szolgája. Ez a befejezett emlékirat, mely csak egy meghatározott esemény történetét foglalja magában (Szapolyai János utolsó napjait és halálát), egyike a történeti emlékiratok legszebbiké-

²⁶ *Rettegi György emlékiratai 1718—1767-ig*. Kiadta Torma Károly. Hazánk. 1884. 293. l.

nek. Mindszenthí írásmódját épen ez az emlékezetnek való írás, a történetiség, határozza meg. Bár stílusa a biblia és kora vallásos irodalma hatásától nem mentes, nála, mivel célja sem vallásos irányú, nincs még nyoma a bibliáskodásnak, a siránkozásnak és a magáról elfeledkezett író hosszadalmasságának. Eseményeket akar az olvasóval szemléltetni s ezt a szemléltetést sikerül is elérnie: drámai mozgalmassággal mutatja be a közlendő eseményeket. Ez a drámai mozgalmasság fontos Mindszenthinél; a következő két század gazdagabb mémoire-irodalmában is alig találunk hasonló, élénk előadást. János király halálát nem száraz tényként állítja élénk, hanem mint a részletesen megrajzolt előzmények szomorú következményét. Kora babonáit ügyesen, mondhatnók talán, írói tudatossággal használja fel arra, hogy a főesemények fátumszerűségét misztikus kísérő jelenségekkel emelje ki: „Őfelsége már ki akarna indulni — írja — maga is a templomból, a gyertyák csak egyszerre maguktól kialuvának anélkül, hogy valami szél fútt volna vagy pedig valaki hozzá járult volna;“ ... „hallám is vala hátam megett mondani: bizony vége nekünk. De a sok nép szeméit a királyra függesztvén, nem látja vala az oltáron történt esodát, mert szeretik vala nagyok, kicsinyek mind a királyt urunk ő felségét és sajnálják vala nyavalyás voltát...“²⁷

Valamely eseménynek sohasem az eredményét írja meg, hanem mintegy a szereplő személyekkel játszátja el a történeteket. Leírja pl., hogy Izabella miként hagyja el a templomot, „és a sok nép látná királyné asszonyunkat jöni, nagy örömháng lön és kiáltás, mondván: „Adja isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar királyfia; ne szoruljon más nemzetre és ne haljon ki magyar vér!“²⁸ Gyakran élénkítí idézetekkel előadását. Egy alkalommal urának szavait idézi és így jeleníti meg olvasója előtt az utolsó napjait élő uralkodót: „Ezt mondván mintegy elfáradtan leül vala ő felsége az öreg székre és hosszasan nem szól vala; akkor láttuk leg szembetűnőleg ő felsége gyengülését, és midőn karját a székről lebocsátaná, szinte elveszté öreg arany gyűrűjét, kit György barát felfogván és visszaadván, mondá neki ő felsége: „Drága ez a gvűrű minékiünk, de még drágább kincsel bizzuk meg majd te kegyelmedet: és ezzel elbocsáta minket ő felsége...“ Mintha a szék „öreg“ jelzője is kiemelné a király fáradtságát. Kiváló stilisztára vall, hogy az elmondottaktól meghatódott író semmi magyarázatot nem fűz a jelenetkez. Általában nem bőbeszédű és nem cikornyás. Hasonló módon mutatja be azt a jelenetet, amelyben János Zsigmond nagylelkűen megbocsát az áruló Balassának, de utána csak ennyit jegyez meg: „Igy bocsátá el a jámbor király megtért szolgáját.“²⁹

Egész könyvecskéjét áthatja „a jámbor és istenfélő urához“ való ragaszkodás s mégsem sopánkodik még a halála után sem. Egy-egy szóban érezteti fájalmát, a többit rábízza az olvasóra. Hatásos a befejezése, amelyben az olvasót előbb megindítja, majd hirtelen fordulattal

²⁷ *Mindszenthí Gábor Naplója*. Kiadták Gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erdélyország Történeti Tára. I. köt. Kolozsvár. 1837. 8. l.

²⁸ Id. kiad. 8. l.

²⁹ Id. kiad. 11. l.

rátér a való élet prózaiságára: „Ez lön vége jámbor magyar királyunknak, kit minden népek siratnak. Mü pedig még az nap az urak rendeléséből — jámbor szegény urunk többszöri ígéretei szerint — az levelekkel Budára indultunk ez szomorú gyász hír megvitelére.”³⁰ Jellemzései is fejlettebb írói készségre vallanak, mint amilyennel az emlékirók még később is írnak. Martinuzzit, kit nem szeret, nem úgy jellemzi, hogy maga ír róla minden rosszat, hanem megírja, hogy mi róla a mások véleménye: „Nem is szeretik vala az király cselédi az barátot, miért, hogy már azelőtt nem sokkal, sok dologba mártotta vala az barát kalánját.”³¹

Hogy jobban tudjuk értékelni Mindszenti stílusát, összehasonlítjuk az ugyancsak e korban író *Gálfi János*éval. Gálfi mentségében így jellemzi János Zsigmondot: „János király természet szerint való fejedelmünk, mikor ez világból kimult volna (I. 2, 3, 4, 5.), ki az magyar nemzetnek nagy kár lön: mert jó és dicséretes fejedelmök vala, igazságban és törvény szerént való dolgokban gyönyörködik vala; hadakozik vala, abban mindenkor szerencsés volt; sok jámborokat más országból béhoz vala; valakinek vitézségét, jó hírét hallja vala, azokat akarja vala, hogy mind országában legyenek...”³²

Még hosszan tart az élettelen egyhangú felsorolás, melynek, akár milyen becsületes szándékkal írták, semmi meggyőző ereje nincs. Mind a Mindszenti élénk, mind Gálfi egyhangú stílusa annak a történeti műfajnak az eredménye, melynek — tudjuk — főcélja az olvasó közönséggel a leírt dolgok *igaz* voltának elhitetése.

Nagy Szabó Ferenc memorialját az 1580. évben kezdi írni. Amikor eljut saját koráig, évkönyv alakban folytatja az eseményeket. Bő mederben induló életrajz. Nagy Szabó nem sajnálja a neveket, csak-hogy ki ne maradjon valami a történetekből: „... én amit lehet, ide írok — mondja — s igazán is írom: némelyet a Kalendariumban is megnézek, hogy jobban legyen a dolog.”³³ Elég élénken írja le élményeit. Különösen ügyesen tudja az emlékirásokat sokszor unalmassá tevő részletezéseket és személyének bevonását a jelenetek élénkítésére kihasználni.

Az események előadásában gondot fordít nemcsak az időbeli, hanem a tartalmi összefüggésekre is. Rendszeres előadásra törekszik s e rendszerességet szolgálja az is, hogy egy-egy történet elmondása után hozzáteszi: „Igy lett dolga Raduly vajdának.” Vagy: „E lön Báthori Sigmund sorsának kimenetele.” A rövid összefoglalással az elbeszélés befejezettségét hangsúlyozza.

Nem tartozik ennek a dolgozatnak körébe annak megállapítása, hogy Szabó Ferenc személyes érdekből, tendenciózusan jellemzi-e Báttát más egykoruaktól eltérőleg jóakarattal, vagy pedig egy alsóbb társadalmi osztálynak véleményét látjuk itt megnyilatkozni, azon népréte-

³⁰ Id. kiad. 19. l.

³¹ Id. kiad. 13. l.

³² Id. kiad. 78. l.

³³ Mikó id. kiad. I. k. 41. l.

gét, amelyikben minden változás félelmet kelt, mert az számára prédát és szenvedést jelent.

Míg a többi emlékiró vagy Habsburg-, vagy törökpárti, ő azt a véleményét képviseli, amelynek mindegy, hogy Básta uralkodik-e Erdélyben, vagy Bocskai fejedelem, csak megadja kérésüket. Azt a látszatot kelti, mintha a nép kedvelte volna Bástát, mikor ilyen szavakat ad szájába: „Mikor császár velem együtt elbocsáta, hogy eljőjjünk és ebet is ne hagyjunk elevenségben. Én azt eszembe vévén, vajda gonosz akaratját az országhoz, sőt látván, hogy az országot kedvem ellen, tanácsom nélkül pusztítottatja és égetteti, megszánam szívemben az ártatlan népet, — nem bocsátám a dologban tovább és a hajdukát visszahívtam, akik a ti tulajdon nemzetetek voltanak, nem németek.“ Tovább így folytatja: „Menten ment a sok panaszló Kolozsvárra és egyebüvé is, de csak azt kérdezte a nagy jámbor: „Magyar-é, aki ezt művelte?“ s azt mondták neki: „Magyar nagyságos uram.“ Arra azt mondtotta: „Oh uram Istenem! Vagyon-é a világon ennél gonoszabb nemzetség? Ego puto illos esse incarnatos diabolos.“ Mondotta szegény panaszló: „Mikor német jö, az mégis csak hágy valamit, de a magyar semmit sem hágy, mind elviszi.“ Ezen sirt a szegény, panaszló ember és véle Básta is sirt, mert ő eleibe egy koldus is bemehetett, egyébbel nem bocsátotta el, hanem csak azt mondta: „...hogyha bolond vagy német volna, bizony birnék avval s megbüntetném, de magyarral nem tudok birni“ stb.³⁴

Nemcsak jellemzésében ügyes, hanem a köztörténetbe is kedves intimítással lopja be egyéni emlékeit. 1604-ben nősül: „A ház pedig, akibe vittem (t. i. feleségét) fenn vagyon, ahol a diákok laktak vala kamarákban“ — és itt alkalmat talál arra, hogy e házzal kapcsolatban gyermekkori emlékeit elmondja.³⁵

A főúri emlékiratokban, amelyekben több az ünnepélyesség, nem találunk annyi apró anekdotát vagy legalább is nem ilyeneket, mint amilyenekkel Nagy Szabó Ferenc élénkíti emlékiratait. A főúri köröktől messze lévő ember örömeivel jegyzi fel az onnan kiszivárgó pletykákat: „Hallottam, — írja — hogy ott Enyeden egy halat árultak volt a piacon és Bethlen Gáborné is kéri volt pénzen és egy enyedi embernek felesége is kéri volt; és a hal nem jutott volt Bethlen Gábornénak, hanem az enyedi ember feleségének. Melyen akkor Bethlen Gáborné Károli Susánna asszony úgy megharagudott volt, hogy azután, mikor az ura Bethlen Gábor békült az országba, megparancsolta néki és hogy fejedelemségre választották, igen nagy romlást cselekedett volt azon az enyedi emberen a hal mián a fejedelem.“³⁶ Sikerült jelenetben mutatja be Bethlen Gábort. Még ha a szavak, amelyeket idéz tőle, valóban Bethlen Gábortól származnak is, akkor is Szabó Ferenc érdeme a jelenet élethű megörökítése. Bethlen, mikor kevesen látják, felteszi a koronát és palástot, és így szól: „Immár legyen hála Istennek! Ezt kerestem,

³⁴ Id. kiad. 85—87. l.

³⁵ Id. kiad. 92. l.

³⁶ Id. kiad. III. l.

megleltem és nem mondhatom, hogy a magyar királyi korona fejemen nem volt.“ S esmét mondott: „Bizony mondom urak, hogy ez majd csak mintegy fársángos dolognak látszik nékem.“ És ezt mondván, levetkezett belőle.³⁷

Enyedi Lakatos Márton művének különösen jellemző a címe, amely az összes emlékiratok közt legjobban fejezi ki, hogy valóban az „Emlékezetnek Könyve“-i.³⁸ Ismertetője, Konecz József, ezt írja róla: „Úgy látszik Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc s mások régi krónikáit, naplóit és kalendáriumokba feljegyzett adatokat olvasgatta, mint azt Nagy Szabó Ferenc is tette, azok példáit követni akarta. Erre látszik mutatni, hogy feljegyzéseit ott kezdi, ahol Nagy Szabó Ferenc végzi 1658-on stb.“ Művét évkönyvalakban írja, de sok évre alig esik bejegyzés. Sok névsort közöl, általában adatszerűség jellemzi.

A naplóíró *Borsos Tamás* összefüggő emlékiratot is ír 1614-ben konstantinápolyi követsége alatt. A politikai eseményeket saját élete folyásával vegyest mondja el, de nem száraz adatszerűséggel, hanem véleményt is fűz hozzá. Erős szubjektivitással áll a szereplők pártjára vagy azok ellen. Így: „1595-ben szent György napi gyűlésben Fejérvárott végeznek egy articulust az szegény sabbatariausok ellen.“³⁹ Még mielőtt pártjukat fogná, a „szegény“ jelző elárulja érzelmeit. Különösen élénken írja le a havasalföldi vajda, Mihály, hadjáratát, rövid erdélyi dicsőségét, hanyatlását és menekülését. Úgyes stílusfordulattal fejezi be: „Básta György Erdélyben marad és az hadát mind kiküldé, az kin eléggé örüle Erdély és ada hálákat az Istennek, de csak borral.“⁴⁰ De nemcsak élcelődés formájában mond véleményt kora embereiről, hanem sokszor erőteljes képekkel jellemzi őket. Bástat már nem tünteti föl oly rokonszenvesnek, mint Nagy Szabó. Alattomoságát így fejezi ki: „1602-ben látván Básta, hogy az farkas elment, ő is kijöve az lyukból vadászni, nyulászni — mint egy túrós lovat szinte úgy kezdette volt nyavalyás cserélni berélni Erdélyt.“⁴¹

Kemény János fejedelem önéletírását 1657-ben krimi fogságában „Kaloda nevű Sidó vár“-ban írja. Malártsik Lajos hivatásos írónak látja Keményt, ki „írói szükségletét még a fogságban is igyekszik kielégíteni.“⁴² Önéletrajzával Deák Farkas foglalkozik;⁴³ szemére hányja, hogy célzatos politikai mű; szerinte a rajzolt egyéneknek, jellemeknek nincs egy igaz vonásuk; olyan beszédeket komponál bele, amelyek el nem hangozhattak és a legjobb színben tünteti fel magát. Ez bizonyára mind igaz a történész szempontjából, de minket a jellemek megrajzolása akkor is érdekel, ha azok nem fedik a történeti valóságot. Ami pe-

³⁷ Id. kiad. III. l.

³⁸ *Enyedi Lakatos Márton Emlékezetnek könyve*. Erdélyi Múzeum. 1901. Konecz József közli. 447. és 520. l.

³⁹ Gr. Kemény és Nagyajtai id. kiad. II. k. 17. l.

⁴⁰ Id. kiad. 27. l.

⁴¹ Id. kiad. 130. l.

⁴² *Kemény János „Gileád Balsamuma“*. 1911. 37. l.

⁴³ *Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról*. Értekezések a történettud. köréből. 1886.

dig önmagának jó színben való feltüntetését illeti, ez bizonyos mértékben minden emlékiróban megvan. Ő maga önéletírása címében azt írja, hogy „kedves atyjafiainak és gyermekeinek emlékezetül hagyásra írja”, „melyben jünek be némely én értem, avagy időm előtt történt, de valószínűsági relatiókból tanult holmi dolgok is.”⁴⁴ Önéletírása befejezetlen mű, de ameddig írja, rendszeresség és a történet logikus vezetése jellemzi. A fejezetek vége összefoglalja az elmondottakat és kijelöli a következő részt. Saját személyének a középpontba állítása, még ha tendenciózus is, az írói műnek csak hasznára van, mert ez a politikai műnek összefoglaló keretet ad és ezt élénkíti melenghangú részletekkel. Önmagának kiemelése talán nem is mindég a célzatosság műve, hanem ő is, mint minden idők minden emlékirója, rózsaszínből látja az elmúltakat és saját életének elmúlt részében is szívesebben sorolja fel szerencsésjét, mint rossz sorsát. „Inas” korára visszaemlékezve nem az apró kellemetlenségekre, de saját személyének fontosságára helyezi a fősúlyt: „Én, noha új inasa voltam, mindazonáltal continue szekere ablakjában voltam s legyeztem...” (t. i. a fejedelmet.)⁴⁶ Máskor valami mosolyt ébresztő Hári Jánoskodás van abban, ahogy szerepét kiemeli, pl. abban a részben, ahol a császárral való intim viszonyát akarja bemutatni: „Bejűvén Vay Péter, császár kezét nyujta, de amaz többször nem forogván olyan dologban, confundáltatott vala; hanem ott én magam szólítám magyarul, hogy menne oda kezét fogni; az meglévén esmét supplicatioját, hogy előkeresné és adná oda; mind magamnak kellett tanítanom s beszélnem neki: kívánt válasza is lőn az jámbor császártól.”⁴⁶

Nemcsak saját szerepének jelentőségét, de jó tulajdonságait is feltünteti. Kiemeli jóságát, hálás természetét, de olyan kedves, természetes hangon, hogy az olvasónak nem terhére, hanem szórakoztatására szolgál. „Úgy vagyok — írja Kemény János — mind atyám, anyám jámbor, tiszta életű, keresztény, kegyes természetű emberek valának, dajkám mindazonáltal leány volt, ha szabad így mondani, de talán inkább leányasszony, leány annyiba, hogy ura nem volt, asszony, mert fia volt s teje volt jó bőven; marosszéki székely asszony, jó énekes, jó hajdútáncos, katonasszony volt, kinek sok jóval voltam azután, mert midőn házas, gyermekes ember voltam is, élt sokáig és gyakran megkeresett; fiát is, kivel egy tejet szoptam, darabont lévén, kétszer haláltól mentettem meg, s azonkívül is sok jóval voltam neki.” Leírásai a részletezésben és kényelmességben mind hasonlítanak az utóbbihoz. „Udvarhoz állását” megírva kiemeli, hogy: „...mindazáltal ezt is el nem felejthetem, hogy első intrádában Váradon ellopták általvetőmet minden fehér ruhámmal...” etc. Egy lepedővásznon történetét hosszadalmasan beszéli el, melyet „Nemes Tamás, ki akkor főkonyhamester vala, kívána tőlem pénzen s ajándékon adám, mert barátságára szükségem

⁴⁴ Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Közétette Szalay László. Pest. 1856.

⁴⁵ Id. kiad. 45. l.

⁴⁶ Id. kiad. 178. l.

vala...“ etc. Ez a kicsinyesség majdnem minden emlékirónál megvan; egyik sem mulasztja el megírni, ha valami ajándékot kap vagy ha valamit elloptak tőle. Nemcsak politikai szerepét emeli ki, amit célzatosan elvezethetünk, hanem gyerekes hősködéseit, csinyeit is, amelyekkel valószínűleg nem tört politikai babérokra. Írás közben eszébe jutnak a pajzán emlékek és leírja, hogy újra élvezze őket. Ilyen az a rész pl., amelyben elmondja, hogy lengyel földön miként öntötte le vízzel az asztalához tolaikodó lengyeleket és zsidókat.

Stílusában Malártsik József kifogásolja, hogy tele van latinizmussal. Olyan művel szemben, mely nemsokára háromszáz éves lesz, nem helyezkedhetünk ilyen természetű kritikai álláspontra. Csak saját korába beállítva és kortársaival összehasonlítva ítéelhetjük meg. Igaz, hogy bőven akad Kemény János nyelvében accusativus cum infinitivo-s szerkezet („kit maga is vétkesnek lenni megismert“⁴⁷) és sok más latinizmus is, de ez egyáltalában nem feltűnő abban a korban, amikor az irodalmi nyelv nagyrésztben latin, s mikor a magyar művek nagy része is latinból való fordítás. Ami feltűnő Kemény Önéletrajzában, az épen egyszerű, világos kifejező módja. A világosság kedvéért néha kissé hosszadalmassá is válik.

Az egész önéletrajzon érzik, hogy írója nem magára erőszakolt kötelességből, de kedvtelésből ír; még akkor is, ha emlékirásával gyakorlati célokat szolgál, maga az írás önkielégülést okoz neki. Jóleső kényelmesség árad el stílusán, mely nem annak az írónak hosszadalmassága, ki nem tudja magát rövidebben kifejezni, de azé, ki a leírt dolgokat írás közben újra átéli és örül nekik vagy búsul miattuk. Ebből az újra átélésből következik stílusának természetes közvetlensége olyankor, mikor családi vagy más intim élményre emlékezik. Meghalt testvéréről megemlékezve szeretetteljes hangon szól s bensőséges sorait így zárja be: „...egyébiránt az is mostan talán velem együtt raboskodnék.“⁴⁸ Ilyen elérzékenyülést nem egyszer találhatunk emlékirásában, de sohasem pesszimista elkeseredést vagy épen jajgatást, mint annyi kortársánál; csak egy helyen van a sötét világnézetnek nyoma, a mű címében, mely így kezdődik: „Ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak, abban töltött nyomorúságos életemnek és annak nehéz folyása alatt forgott némely nevezetes dolgoknak...“ etc. Ez azonban nála nem meggyőződés, hanem csak üres formáság. Majdnem minden emlékirat ilyen kesergő bevezetéssel kezdődik, természetes, hogy ezután konvencionális formává válik. Egyébként az ilyen magántermészetű elbeszéléseiben több a derű, mint az elérzékenyülés. Ilyen pl. az a rész, melyben a boritalról ír: „Mert, hogy igazán megírjam, az atyám igen jámbor, tökéletes, de barátságos és víg természetű nyájas ember vala s az magyari roszt szokás szerént, miholt barátit s idegen embereket kaphatott, igen elidogált velek, noha mindenkor a borital után betegeskedett.“ Megírja, hogy ő reá is ragadt e természet: „...bezzeg én is minden borital után megkornyadoztam és ha ma dánom dá-

⁴⁷ Id. kiad. 139. l.

⁴⁸ Id. k. 13. l.

nom, holnap valóban bánom bánom volt.⁴⁹ Jókedve néha mások rovására pajzansággá válik. Így ír pl. egy vén leány rokonáról: „Ez másik Péter mondatott Nagy Kemény Péternek, kinek voltak két leányi, Kátát nagy főrendek vötték, hetedik honn aggván, pápistává és apácává lött nyavalyás (hihető nem igen képes személy lehetett és desperatio fecit monialem).⁵⁰

Szereti a példákat, ezeket pedig nem mindég a bibliából meríti, mint ahogy ebben az időben legtöbb stilsztának egyetlen forrása a biblia, hanem erdélyies észjárással maga találja ki őket. Egy veszedelem idején azt mondja Bethlen Gábornak: „Hallottam, némely nyughatatlan elmék azt vizsgálják, hogy helyesen lött volna, ha Isten az embereket úgy formálta volna, hogy lábainknak ikrái szárainkon lettek volna, mert nem mást, hanem szarát szokta az ember megütni, melyet lába ikrája fölvevén, ily ártalmas nem lött vona: viszont hogy az embereknek szívek iránt tükörök teremtettek volna, láthatták volna egymás szívét: de bölcs az Isten minden cselekedetiben és az teremtésben. Kérdé az fejedelem: azt mire említeném? Mondám: mert ha nagyszógod az táboriaknak szíveket mostan látná, egy óráig sem merészelné nagyszógod közöttük maradni.⁵¹

Személyeit néhány szóval úgy jellemzi, hogy olvasója teljes képet kap róluk. Horvát Istvánról pl. csak két tulajdonságot mond, mégis elének varázsolja: „Azonban Érsekújvárat Buquoy generálisászár armádjával megszállotta, melynek segítségére előljáróban Horvát István részeges, de igen vitéz embert, messzi hadainak generálisát bocsátván.⁵² Kétségtelen, hogy jellemzése néha elfogultak különösen a katolikus emberekkel szemben. Sógoráról nyilatkozik ilyen protestáns efogultsággal: „Basa István sógoromnak Basa Tamásnak bátyja volt, de later, másik bátyja hasonló áruló ember vala, Basa Péter, mindenik pápista ember, de elfajultak; mert mind atyjok jámbor böcsületes ember volt, mind öcsök az említett Tamás evangélikus jámbor ember.⁵³ Serédi Istvánról hasonló okból nyilatkozik rosszakarattal: „ki nekem jóakaróm vala ugyan színnel, de realiter senkihez sem sincerus, nem is volt világon oly barátja, kit mindjárt lerágalmazni kész nem lett volna, nem hogy egyebeket, de fejedelmeket, maga háza népét s az mi nagyobb, maga religioját leszólotta.⁵⁴ Bethlen Gábort egész élete folyamán mint eszményképét tünteti fel. Kritikát azonban róla is mond. Egy vesztett csata után így jellemzi a fejedelmet: „Itt az fejedelem ily alkalmatlanul cselekedék (az minthogy nem is vala hadakozáshoz született ember semmi természetiben); hogy nyilvánvalóvá tevén az hadak közt, hogy ő az ellenséggel szemben való harcot nem akarna tenni...⁵⁵

⁴⁹ Id. k. 15–16.

⁵⁰ Id. k. 5. l.

⁵¹ Id. k. 325.

⁵² Id. k. 39. l.

⁵³ Id. k. 25. l.

⁵⁴ Id. k. 289. l. —

⁵⁵ Id. k. 324. l.

Kemény János nemcsak jó katona és író, de államférfi is volt. Mint ilyen részt vesz az államügyekben, szónokokat hall, maga is szónokol s nézsese annak az erdélyi politikai életnek, amelyet egyrészt a kis emberek intrikái, aljas árulásai és érdekhajhászásai töltenek be, másrészt pedig nagy egyéniségek, nagy koncepciójú államférfiak irányítanak. Erdély történetében párhuzamosan halad ez a rosszakaratú és önemésztő kicsinyesség a nagyvonalúsággal. Ez a kettősség magyarázza talán, hogy míg Erdélyben indul a legtöbb nagy magyar pálya, addig épen Erdélyben okozzák ezek a kicsinyességek a legtöbb letörést. Ennek a nagyratörésnek külső megnyilatkozása a pátosz. Mai napig is jellemzi az erdélyi embereket valami aprólékosság és a mellett hirtelen lendülettel feltörő pátosz. Mikó Imre gróf bevezetése, melyet az Erdélyi Történelmi Adatok kiadásához ír, iskolapéldája az erdélyi köz- és magánéletet, irodalmat és minden szellemi megnyilatkozást kísérő pátosznak. „Nem dicsőségre vágyom, — írja — használni akarok. Nem babér után kapkodom — lelkem örömét nemzetem történeteiben keresem. Nem a jelentől fordulok el, — a multhoz vonzatom kegyeletes tisztelettel. Időmet kívánom bétölteni, munkásságomat hasznossá tenni a hazának, melytől mindenemet vevém s melynek minde-nemmel tartozom.“ „... Tízszer essünk el s míg történeteink állnak, újra fölkelhetünk. Omoljanak össze a nemzet multjának tisztes boltozatai s mi romjai alá temettetünk...“⁵⁶ Nem hamis pátosz ez, de élő valóság, amelyet részben a történeti események mozgalmassága termelt ki, s mely ha előtör, a multhoz, a történethez fordul s onnan merít táplálékot. Hatása a stílus emelkedettségében mutatkozik. Ez a pátosz magyarázza meg az emlékirásokban is a sok szónoki elemet. Kemény János is szívesen idéz nevezetes párbeszédet. Ilyenkor a legnyugodtabb hangból hirtelen lendülettel egészen más hangnembe csap át. Ez magyarázatul szolgálhat részben talán arra a vádra is, amelyet Deák Farkas vetett fel és be is bizonyított, hogy szereplői szájába el nem hangzott beszédek ad; Deák Farkas többek között Pázmánnyal folytatott beszélgetését tartja meg nem történtnek. Nem lehetetlen, hogy a pátosz, mely történeti jelentőségű pillanatokra való emlékezőskor elragadja, saját érzelmeit és lelkesedését a szóban forgó személyre viszi át. Idézzünk erre vonatkozóan egy jelenetet, melynek leírásában valószínűleg szintén több a pátosz és ékesszólás, mint ahogy ez a valóságban lehetett: „Seregéből kijűvén az Alaj bék párducz bőrsön, deli katona szerszámban és öltöztetett jó lován kérdi: Hol vagyon s melyik az az úr, ki én helyettem zálog leszen? úgy monda. Én is seregemből kirugaszkodván megfelelek, hogy én vagyok, s egymással kezét csapván, azután a többi is, egymás mellett elmenének, ni amoda, azok ide.“ ... „Másodnapon pedig az táborra kivivének audientiára és az vezér elsöben is azt kérdé: Hány fejetek nektek arra, hogy ti hatalmas császár ellen fegyverrel jöttetek, hatalmas császár földét megfúrtátok?“ ... „Kire én is felelek: Nem hatalmas császár ellen, hanem az ki régi császároktól adatott athname ellen mi reánk

⁵⁶ Mikó id. kiad. I. k. II. III. 1.

fegyverrel jött, szabadságunk, törvényünk ellen magát erővel fejedelemmé csinálni akarta, az ellen szabadosok vagyunk magunkat oltalmazni, mert mi fegyvereinkkel szolgáló hivei vagyunk hatalmas császárnak...“⁵⁷ Egy-egy tárgyilagosan elmondott részt szónokias lendülettel zár be. Pl. Bethlen Gábor jellemzése után így kiált fel: „Óh vajha avagy ne született avagy örökké élt volna!“⁵⁸

A szónokiasság kedvelése magyarázza azt is, hogy az emlékiratokban sok az idézés s ebből következnek az ügyesebb stilisztáknál, kik a kísérő mozzanatokat is megírják, a mozgalmas drámai jelentek.

Rozsnyai Dávid önéletírása címen adja ki Nagy Iván⁵⁹ annak a néhány évnek történetét, amely tulajdonképen eredetileg nem készült önéletrajznak. Külön közli az 1664-iki évkönyvet „Abafi Mihály Érsek-újjvár alatt“ címen. Nem lehetetlen, hogy az „önéletírásból“ hiányzó 1664—5—6—7—8. évekből ez az 1664-i. Ugyanis miért tekintsük hiányszónak azt az évet, amelyről írt, és miért írta volna kétszer is meg ennek az évnek történetét?

Életének csak bizonyos meghatározott részét szándékozik elbeszélni, amelyiknek különös jelentőséget tulajdonít. Erre világosan utal a kezdet: „Le akarván írnom török deákságomnak alkalmatosságával való bujdosásimat s azokon bokros nyomoruságimat — — —“ etc. A török deák tiszte az ő korában nem elsőrangú diplomáciai megbízatás; Rozsnyai is a nagy politikai eseményeknek csak külsőségeit írja le. Hosszasan sorolja fel a törököknek vitt és azoktól kapott ajándékokat. Szubjektivitást is csak annyiban kölesönöz művének, amennyiben a leganyagibb természetű sorsfordulásait megírja: „És így nekem megmarada ötven aranyaeska, mellyel lón negyedfél száz tallérom, de amíg portán mulatánk, Isten ötszázra is kitölté nem öröme azoknak, kik itthon sok kárvallásomon igen örültek, kiért Isten áldassék.“⁶⁰

Színes képbén mutatja be I. Apafi Mihály fogadtatását a török fővezér által. Rozsnyai annyira benne él a diplomáciai formásokban, hogy azoknak nagy fontosságot tulajdonít s élénken írja le az idegen udvarban szerzett élményeket: „Küldte itt urunk ő nagysága is ajándékot a fővezérnek, készpénzt kétezer aranyat, id est aur 2000, hat szürke festett farku lovakkal és azokhoz illendő igen szép hámokkal, igen szépen Erdélyben, Brassóban készült törökforma hintón feljül angliai posztóval borítva, belől penig matériával béelve, ezüstös szegekkel és arany prémekkel czikornyázva. Item hat paripákat is... Az paripák egyik öltöztetve, az másik csak pokrőczczal vala.“⁶¹ Festőien szemlélteti Apafi Mihály megjelenését: „Mikor urunk ő nagysága az fővezérrel szemben lón, királyszín köntös vala ő nagyságán rövid mentében nuszttal hosszún régi forma gallérossal, és oldalra kötött karddal vala az szembelétel.“⁶²

⁵⁷ Kemény János id. kiad. 281. l.

⁵⁸ Id. k. 145.

⁵⁹ Mon. Hung. Hist. II. VIII. Nagy Iván: *Rozsnyai Dávid történeti maradványai*.

⁶⁰ Id. k. 355. l.

⁶¹ Id. k. 365.

⁶² Id. k. 365.

1664-i emlékiratában több a szubjektivitás, több a keresetlenség s ennek tulajdonítható, hogy egy-egy odavetett megjegyzéssel egész kis jellemképet rajzol. Gazdájával, Haller Gáborral, szállást keres, végre helyet találnak: „Itt megszállánk egy *dér-dur* gazdánál, de felesége részéről emberséges gazdasszonymál.”⁶³

Különálló rész, de ennek az évnek leírásában a legfőbb részt foglalja el, a naplóíró Haller Gábor megöletésének története. A hűség szolja mély fájdalomával írja le Haller főkövetnek tragikus végét. Fájdalma meglágyítja darabos stílusát, s amit különben soha nem tesz meg, éles kritikával igyekszik bemutatni, hogy I. Apafi Mihály tudtával, sőt annak akaratából s nem pusztán a török miatt kellett Hallernek életét vesztenie. Nagy óvatossága ugyan nem engedi meg, hogy egyenesen vádoljon, de bizonyítékai befejeztével így ír: „Ezekből concludáljon, akinek kell, Erdélyben halt-e meg Haller Gábor vagy Törökországban?”⁶⁴ Természetesen ez a titokzatos befejezés még inkább növeli a tragédia leírásának drámai hatását. Ő is, mint a XVI. századbeli Mindszenth, a tragikus véget misztikus előjátékokkal készíti elő. Gonddal színezi ki a jelenetet, amelyben Haller efogatását megelőző napon Rozsnyai bemegy reggel urához és elmondja rossz álmát. Hallerrel folytatott párbeszéde akkor is biztossá tenné előttünk a nap gyászos kimenetelét, ha különben nem tudnók, hogy Haller Gábort valóban orvul veszítették el. Mikor Haller útra készül, azon töprenkedik, „hogyan szolgál elállottak mellőle, rövid, de hosszú misteriummal azt felelő az aga, hogy nem kell igen sok, elég szolga fogna ottlenni, ahova hívják, mely szón, mint praevius, nagy ember, annál inkább commoveálódik és nyugtalankodik.”⁶⁵ A végső kimenetelt sem úgy adja tudtunkra, hogy egyszerűen megmondja panaszos szavakban a halálhírt, hanem megjátssza a jelenetet, amint az neki tudomására jutott: „Én térülék s nézék be a sátorba s há látom, hogy egy turba fel vagy on metélve s körülötte egy falka levél öszve roncólva, tépve áll rakásban és noha hozzá nyulnom nem vala szabad; mindazáltal távolrul is megismervén, hogy keresztény levelek és írások, mindjárt megdöbbszék s vöm eszembe, hogy egyáltalában nincsen jó dolga az urnak; mert azok a levelek övéi voltanak s nem volnának in ea forma, ha az urnak nyavalyája nem volna.” Majd a főtölmácshoz megy érdeklődni: „Kérdelem, ha tudna-e az úr Haller Gábor felől valamit? monda: nem tudok; Mondék: fejét vették; szeméből könnye kicsordulván monda: ma néki, holnap nékem, egy emberetek vala Erdélyben, azt is elvesztétek.”

Láthatóan meghatja Rozsnyait ennek a jelenetnek emlékezetbe idézése s mégis nem sokkal kevesebb fájdalommal mondja el, hogy: „Több között az szegény úr, még az fejedelemmel együtt háló szállásán főzetett volt egy öreg konder káposztás húst az útra, azt megadván,

⁶³ Id. k. 367. l.

⁶⁴ Id. k. 382. l.

⁶⁵ Id. k. 375.

az sok török melegítetlen hapsolni s hordani kezdék; arra minthogy mi is tél-tul én is vágyok vala, minthogy olyat régen nem ettem vala azt gondolván, hogy nekünk vetik, benne disznóhúst lenni inték... stb.⁶⁶ Azonban, bárhogy furfangoskodik, nem lesz övé az óhajtott káposzta.

Dékány István fontos jelentőséget tulajdonít az emlékiratoknak, mint forrásmunkáknak. Kiemeli, hogy azok gyakran individuális álláspontot jeleznek a világ nagy eseményeivel szemben^{66*}. Az ilyen természetű emlékiratokat képviseli nálunk Apor *Metamorphosisa* és Rettegi emlékiratának egy része. A világgal való szembehelyezkedés — amint arra Horváth János Apor művével kapcsolatban rámutatott⁶⁷ — a *hagyománymentésben* nyilvánul meg.

Altörjai báró Apor Péter Metamorphosis Transylvaniae c. műve⁶⁸ (1738) azok közé az emlékiratok közé tartozik, amelyek csak egy bizonyos tárgykörre s nem az író egész életére vonatkoznak. Apor e művét már öreg korában írja. Ez a mű valóban az emlékezés irodalmába tartozik: öreges elfogultság mindennel szemben, ami új, és kedves visszaemlékezés az elmúltakra. Különös, hogy a mindig Habsburg-támogató Apor-család egyik tagja épen abban az időben kel ki a „náj-módi“ ellen, amikor Erdély utolsó fejedelme, II. Apafi Mihály, Bécsben már meghalt és a Habsburg-uralom Erdélyben megerősödik. Az emlékirat lényegét híven fejezi ki címe: az emlékezetből való merítést, a vásvat, amely a multat erőszakkal is vissza akarja tartani, ha más-kép nem lehet, az emlékezetben megrögzítve, és a határozott oktató célt: „*Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek régi, együgyű, alázatos idejében való gazdaságából e mostani kevély, cifra, felfordult állapotjában koldusságra való változása. Melyen amint életében sohasem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyűségében holtig megmaradt, úgy a következő maradvainak örökös emlékezeteire irt le hazája felfordult állapotján szánakozó új haza-fia és gyökeres székely Báró Altörjai...“ stb.⁶⁹

Tartalom szerint osztja fel művét cikkelyekre. Az első címe: „Oka ezen írásnak.“ Ez az egész mű tartalmát, hangulatát és irányát, mely mind a hagyománykultuszt célozza, magában foglalja: „Kedves maradvaink! — írja Apor — ezen régi erdélyi módot és szokást sokat gondolkodtam, ha deákul írjam-e le vagy magyarul? Végtére, hogy tisztában és értelmesebben az dolgokat kitehessem és a maradvaink is jobban megérthessék, eltökélém magamban, hogy magyarul írjam. Oka pedig ezen írásomnak az, hogy mivel ab anno 1687, az mely esztendőben az német legelsőbbben bejőve, azoltától fogva látom minden esztendőben új mód, avagy amint a német mondja *náj módi* vagyon, úgy hogy mentül inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább, paszamántos köntösökre vágyunk és már az atyáink szokott eledelit

⁶⁶ Id. k. 376—7.

^{66*} Dékány István: *A történettudomány módszertana*. 1925. 27—28. l.

⁶⁷ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. 1925. 13. l.

⁶⁸ 1739-ben versben is megírja ugyanezt a művét.

⁶⁹ Kiadta Kazinczy Gábor 1863-ban. Mon. Hung. Hist. II.

meg sem ehetjük, ha csak német szakácsunk nincsen és különbnél különb drága étkeket nem főz...“ Részletesen írja le fejezetenként az öltözködést, az étkezést és más régi és magakorabeli szokásokat. Aranyos színben látja a „régii“ világ erkölceit s a régi „igaz módi“ megmutatására elbeszélésébe apró történetkéket iktat be. Ezek a kitérések, ha nem is hitetik el az olvasóval, hogy I. Apafi Mihály idejében volt az aranykor, de az emlékirat olvasását érdekessé teszik. Petki Farkasról írja: „...ifjú legénységében szekérben lovakat fogatott, egy-néhány csicsai asszonyokat, leányokat egyben gyűjtött, felületi az szekérben őket, maga lesz a kocsis, hogy Szeredában vigye az sokadalomban őket, ezt pedig nem bujaságból cselekedte, mert akkor időben jámborabb volt mind férfi mind asszony, leány mint most; hanem csak tisztességes tréfából s maga mulatságából.“ „Kivált az Székelységen, mikor valamely nemes urfi vagy nemes ifjú legény vígan volt s táncolni akart, leküldött az faluban, az falusi leányokat esszegyűjtette, az házhoz felvitette, viradtig is tisztességesen eltáncoltanak; még hogy legkisebb bujaság esett volna is, soha hire helye sem volt.“⁷⁰

Az ő familiájában esett meg, hogy vendégségben egy bocskoros, zekés embert asztalhoz ültettek: „Azt látván Petki István magában csak törődik, miért kellett asztalhoz, kivált olyan elé ültetni az bocskoros, zekés embert; igen vígan vadnak ugyan asztalnál, de mikor felköltek asztaltól, nem álhatja Petki István, hanem félen hívja Apor Lázárt és kérdé tőle: Bátyám uram, miért kelle az hitetlen számár, zekés, bocskoros embert asztalhoz ültetni, kivált oly elé? Felele Apor Lázár: Azt öcsém uram azért, hogy én bocskorban, zekében is megszoktam becsülni az nemes embert; az ha megszegényedett, bocskorban, zekében van is, igaz, ő s nemes ember, szép, értelmes ember; az kik utána ültenek, azok ki tegnapi, ki tegnapelőtti nemesemberek. Akkor mond Petki István: Tanolék ma bátyám uramtól (Apor Lázártól), sőt teljes életében mások előtt emlegette, Petki István, mit tanolt volt Apor Lázár bátyjától; s nem is emlegette pedig csak, hanem meg is tartotta. Adná Isten, hogy ma is vigyáznának a szegény, érdemes, régi familiákra, de mint vagyon dolga az régi familiáknak, kérlek, keservesen observáld.“⁷¹

Különös élénkség, lendület, drámaiság még ezekben a közbeékelt történetekben sincs, nem is arra igyekszik Apor. Lassú tempójú, öreges elmerengés a régmulton, mely még ha érdekességével el is szórakoztat bennünket, célja nem a szórakoztatás: „Gondolom — így fejezi ezt ki Apor — ezen utolsó két három históriácska nevetésre való; de bizony nem nevetésre; hanem nagy oktatásodra vagyon kedves olvasóm...“⁷²

⁷⁰ Id. kiad. 419—20. l.

⁷¹ Id. kiad. 420. l.

⁷² Id. kiad. 420—21. l.

Az angolok Indiában.

Irta: Horváth József.

(Második, befejező közlemény.)

A kormány és a bennszülött fejedelmek által hathatósan támogatott mérsékelt és lojális angol-barátok vezették az indiai belpolitikát a világháború kitörésekor is. Ezek a politikusok nyugodt lelkiismerettel siettek Anglia segítségére, mert felelős államférfiak ünnepélyes kijelentéseiből, a politikusok szónoklataiból, a bőven ömlő plakát-áradatból és az egész angol sajtó magatartásából arról győződhetek meg, hogy Anglia most a világbirodalom legkritikusabb óráiban magába száll és komolyan hozzálát Új-India felépítéséhez. Maga a nemzetgyűlés is Anglia pártjára állott és határozottságával nagy mértékben befolyásolta India közvéleményét. Megtette a hatást a hosszas sajtóelőkészítés is, mely nemcsak angol, hanem a hindu tömegek nyelvén is úgy állította be Angliát, mint a kultúra és becsület védelmezőjét a militarizmus és barbárság ellen.

India megmozdulása London érdekében azonban korántsem volt olyan egységes, mint ahogy azt a hivatalos Anglia feltüntette. A hindu nacionalizmus jelentékeny sikereket ért el már addig is, különösen Bengáliában és a maratha területeken, ahol a szuronyok védelme alatt szónokló angol-barátokat megdobálta és szidalmazta a tömeg. Annál szívesebben hallgatta *Tilákot* és tanítványait, akik rámutattak arra, hogy Indiának semmi köze sincs az európai eseményekhez és jóvátehetetlen bűn volna segítségére sietni az ősi ellenségnek. Ezeknek a szónokoknak az igazság és becsület belső dinamikája adott erőt és lendületet, és azok, akik ezeket a beszédeket hallgatták, lelkük gyökeréig érezhették, hogy az angol-barátok agyafurt rabulisztikájával szemben ezeknek a szónokoknak van igazuk. De Anglia gondoskodott arról, hogy ünneprontók ne zavarhassák túlságosan a hadba vonuló India lelkesedését és a csapatok harctérre vonulásával egyidőben zsúfolásig töltötték meg India börtöneit a hindu nép igazi érdekeiért aggódók tízezrei. Ezek a nemkívánatos elemek gyorsan eltűntek a tömegek szemei elől. A hatóságok példátlan terrorja és az angol arany bekapcsolhatta India erejét a világpolitika titáni mérkőzésébe.

A hindu hozzájárulás a maga impozáns méreteivel és komoly teljesítményeivel egyik legfontosabb tényezője lett az angol harci erőnek. (W. B. L. Bhargawa: *India' service in the War*, London, 1930). Ma, 14 év távlatából és a rendelkezésre álló hivatalos és nem hivatalos

statisztikákból könnyen meggyőződhetünk arról, hogy India óriási áldozatokat hozott Angliáért. Több mint 1,100.000 embert állított ki, ebből közel 700.000 frontszolgálatra és több mint 400.000 hadimunkákra a Perzsa-öböltől és Suezről Verdunig és Dunkerque-ig. Maguk a harc-vonalcsapatok nemcsak az ázsiai harcerekre küldöttek, ahol jelenlétüket — egy kis szemfényvesztéssel — talán jobban lehetett volna indokolni, hanem a francia front poklában is, ahol gyilkos ágyútüzekben hasztalan törhette fejét a szegény hindu katona, hogy voltaképpen hogy is került ilyen irtatlan messzeségbe a sóvárgott otthontól, hogy idegen értékeket és vadidegen embereket védelmezzen.

De nemcsak katonát áldozott India, hanem pénzt is, 305,000.000 fontsterlinget. Ez kb. 24 milliárd lejnek felel meg. Akik annak idején készséggel ajánlották fel India különben is gyenge szervezetének erő-tartalékait az „empire“ védelmére, azoknak ma, a nagy csalódás után, mély keserőséggel kell arra gondolniok, hogy mi mindent lehetett volna alkotni ezzel a rettentő pénzüsszeggel India érdekében.

A hindu csapatok megjelenése és bátor magatartása az ázsiai és európai harcerekre még más szempontokból is erősítette Anglia helyzetét. Mert azokkal a főleg német és francia forrásból származó hírekkel szemben, hogy Anglia nem mindenütt tudja fékentartani alattvalóinak százmillióit, India felvonulása a birodalom zászlaja alatt bizonyosságot tehetett arról, hogy London valóban ura ennek a hatalmas mechanizmusnak és akarata parancs a birodalom minden pontján. Meggyőző cáfolata volt ez minden olyan híresztelésnek, hogy Anglia a gyarmatok belső bajai miatt képtelen lesz végigverekedni az európai háborút.

De Anglia végigverekedte azt és az angol-szász szolidaritás és a birodalom kimeríthetetlen erő-tartalékainak segítségével győztesen került ki belőle. Drámai pillanatokon ment át, nagy kockázatokat vállalt, de nem csatlakozott a birodalom teherbírásában és nem vallott szégyent a politikában és a diplomáciában sem. A nagy veszély pillanatában tárgyalni kényszerült India politikusaival, és gyors és kielégítő reformokat ígért a mellette küzdő segítő társnak. Most, a veszedelem elmúltával azonban, megint nyugodtan tekintette át a helyzetet és nem vette komolyan a szorultságában tett ígéreteit. Az indiai államtitkár, lord Montagu, és az alkirály, lord Chelmsford, akiket a parlament az alkotmánytervezet kidolgozásával bízott meg, kényelmesen végezték munkájukat, azt senki sem siettette az angolok részéről.

Annál hangosabban követelték az ígérek teljesítését az indiai politikusok, politikai pártállásra és vallásra való tekintet nélkül. Különösen érintette ez a gyanus lassúság azokat, akik 1914-ben Anglia védelmére siettek és harcra biztatták India népét. Szégyenkezve kellett belátniok, hogy a fajvédő Tilak híveinek volt igazuk, akik jóelőre figyelmeztették a hindukat arra, hogy Angliától semmi jót sem várhatnak. Ez az angolellesenes párt az angol politika magatartásából új erőt merített a küzdelemre, haladéktalanul munkához látott és megindította az izgatást Anglia ellen az egész Indiában. Anglia röviden és határozottan vála-

szolt: alkotmányrevízió helyett a „Rowlatt bill“ néven ismert rendtörvényt hozta, amely energikusan üldözőbe vett minden öntudatos politikai magatartást és lehetővé tette most már törvényekkel is, hogy bárkit bármennyi időre börtönbe vethessenek, kihallgatás, tárgyalás és ítélet nélkül. Szigorú cenzurát léptetett életbe ez a törvény, és míg Nyugat-Európa győzelmi mámorban úszott és mindenki szíve szerint kibeszélhette magát, addig Indiában megtiltották a gyülekezést és a jogos panaszköz szöszölői börtönbe kerültek. Anglia igénybe vette India erejét, de mihelyt elmúlt a veszély, baráti köszönő kézszorítás helyett öklöt mutatott a mellette hűségesen küzdő bajtársnak.

Ez a rendtörvény aztán a végsőig fokozta az elkeseredést és Indián példátlan izgalom vett erőt. Nemesak az intelligencia és az egyetemi ifjúság fordult szembe Londonnal, hanem a városok és falvak öntudatos lakossága is, mert az európai frontokról visszaözönlő katonaság olyan eszméket és elveket terjesztett el közöttük, amelyek az angol kormányzat szempontjából csak kényelmetlenek és veszedelmesek lehettek. Nem is lett teljes hatása ennek a törvénynek, mert az ir és orosz példákön kitanult vezetők jól értettek ahhoz, hogy illegálisan is elvégezzék a nagy munkát, amelyre India érdekében vállalkoztak. A várt eredmények gyorsan mutatkoztak és a felizgatott tömegek és a karhatalom összecsapásától hangosak lettek India országai. A tüntető tömegeket szét lehetett verni, a keserű szavú szónokokat el lehetett hallgattatni, de nem lehetett ellenőrizni a lelkeket és a gondolatközlés rejtett útjait. Az angolok helyzete egyre kényelmetlenebbé vált, és ha eddig gondtalanul csatangolhattak a nyüzsgő hindu milliók között, most már nem volt tanácsos magányosan kimerészkedniök a karhatalom védvonalain kívül. Ezer veszélyt rejtett a hindu éjtszaka és gyűlölettől égő szemek kísérték minden mozdulatukat. Még az acélidegzetű angol katonát is kihozta sodrából ez a feszült helyzet. Ez a lelkiállapot vezetett aztán az Amritsar-i mézsárláshoz is, ahol 1919. április 13-án Dyer tábornok gépfegyverrel lövetett a hangtalanul tüntető fegyvertelen tömegek közé: 379 halott és 1200 sebesült maradt a helyszínen.

Az Amritsar-i mézsárlás dátuma fordulópontot jelent az indiai szabadságmozgalmak történetében. Mert azok a politikai irányzatok, amelyek eddig az Angliával való kooperáció álláspontján állottak és a világbirodalom keretei közt angol irányítás alatt óhajtottak közreműködni India tervszerű fejlesztésében, most elvesztették vezető befolyásukat, nemesak a nagyközönség előtt, hanem magában a Nemzetgyűlésben is és helyüket forradalmi elemek foglalták el. Az 1920-i kalkuttai nemzetgyűlésnek már *Ghandi* a vezető egyénisége és India vezérei itt tagadják meg először az együttműködést Angliával. Itt veszi kezébe Mahatma Ghandi, India legeredetibb és igazán történelmi egyénisége, a hindu százmilliók sorsának vezetését.

Ghandi már régi harcosa a hindu szabadságnak és egy hosszú élet küzdelmeiben és egy nagy lélek drámai erejű töprengései után jut el mai világnézetéhez és gyakorlati politikai programjához.

Mint előkelő és vagyonos hindu Angliában tanul, majd Dél-Afrikában ügyvédeskedik. Itt kerül először szembe azokkal a problémákkal, amelyeknek később egész életét szentelte. Lakóhelye, a délafrikai Natal, ugyanis a hindu expanzió egyik legfontosabb iránya és már évtizedek óta sűrű rajokban özönlik el honfitársai, akik az anyaország szerény keretei közt nem tudtak boldogulni. Anglia azonban angolnak és fehérnek szeretné látni ezeket a nagyjövőjű területeket és nem titkolt idegenkedéssel figyeli a sárga inváziót. És ezek a hindu telepések szorgalmuk, tehetségük és főleg rendkívüli igénytelenségük folytán veszedelmes versenytársak, akikkel szemben a dédelgetett és elkényeztetett európaiak alig védekezhetnek. Mint földművesek és kézművesek sohasem lankadó buzgalommal végzik munkájukat és anyagi erejük megdöbbenést vált ki az ország fehér uraiban. Az Unió egyéb államaiban hozott törvények mintájára Natalban is erőteljes támadás indul meg ellenük és a kormány bőséges adóztatással és a kellemetlen közigazgatási intézkedések hosszú sorával próbálja megfosztani őket munkájuk eredményeitől.

Mahatma Ghandi itt kapcsolódik bele a napi politikába és öntudatosan vállalja a sorsközösséget Afrikába szakadt honfitársaival. Egész anyagi és szellemi erejét a hindu nemzeti célok szolgálatába állítja és a londoni életszínvonal magasságaiból örvendező lélekkel száll alá szegény fajtestvéreinek primitíven egyszerű életviszonyai közé. Jólmenő ügyvédi irodájából élénken figyeli a hajszát, amelyet az európaiak indítottak sárga állampolgáraik ellen, és pénzzel és tanáccsal áll rendelkezésre mindenkinek, aki panaszával hozzá fordul. Van ideje eltűnődni a nagy különbségről, amelyet az angol liberálizmus és annak gyarmati értelmezése és alkalmazása közt tapasztalt, különösen mióta őt magát is sokszor földig alázták és vérig sértették, csak azért, mert színes. Naponta kisebb és nagyobb jelentőségű kérdésekből kifolyólag, személyi és elvi okokból szívós küzdelmet folytat nemcsak a hatóságokkal, hanem a helytelen úton járó honfitársakkal is. Általános tisztelet veszi körül, még az otthoniak figyelme is ráterelődik. Bármennyi keserűség is éri, még mindig nagy tiszteletet érez az angol faj és az angol uralom iránt. Lojáliságáról a búr háborúban tanúsított szolgálatkész és önfeláldozó magatartása tanuskodik. Itt bontakozik ki szervező-képessége is és agitációja nyomán jól szervezett csatarendbe tömörülnek össze a hindu tömegek. Ő indítja meg az egyesületi életet is és tanácsai szerint formálódnak félelmes tőkeerővé a hindu szorgalom eredmény-fillérei. Ő alapítja a „Natal Indian Congress“-t, és „Indian opinion“ (hindu vélemény) címen heti folyóiratot ad ki, amelynek lapjain időszzerű dél-afrikai hindu gazdasági és kulturális kérdésekkel foglalkozik. A sérelmek ellen a legélesebben tiltakozik, küldöttségeket vezet, emlékiratokat szerkeszt és terjeszt fel Londonba, és semmit sem mulaszt el, hogy munkáját teljes siker koronázza. Kétszer is börtönbe kerül, de félelem nélkül halad tovább ezen a nehezen járható úton és kikényszeríti a sikert a szívós angol ellenállással szemben is. 1914-ben

visszavonják a hinduellenes törvényeket és megnyílnak a haladás útjai a hindu szorgalom és tehetség előtt.

Délafrikai feladatainak sikeres elvégzése után Indiába ment és ott érte a világháború kitörése. Még akkor is lojális polgára az angol uralomnak és az első hívó szóra kötelességének tartotta, hogy felajánlja szolgálatait. Mint Dél-Afrikában, most is egészségügyi csapatot szervezett és biztatta honfitársait, vegyenek részt a háborúban. Komolyan vette a népek önrendelkezéséről szóló jóhangzó jeligét, amellyel az európai nagypolitika kártvakeverői tüntették el a háború igazi okait és igazi céljait a könnyen hívó naivitás elől. Úgy érezte, hogy e nemes célokért vívandó harcban Indiának is részt kell vennie. Még mindig hitt Anglia jószándékaiiban, különösen mióta királyi szó biztosította arról, hogy az indiai katonák a győzelem legszebb tróféáját, India függetlenségét, fogják hazavinni a jutalmazás ünnepéről.

De Amritsar, a rendtörvény, a hatóságok és a karhatalom tobzódó haragja a védtelen lakossággal szemben meggyőzték arról, hogy eddig helytelen úton járt az egész politikáját új alapokra kell helyezni. Talán senki sem csalódott Angliában nálánál jobban, de bizonyára senki sem vont le e megrendítő esalódásból oly átütő erejű és történelmi jelentőségű következményeket, mint ő.

Ha Anglia nem hajlandó szabadságjogokat adni Indiának és ünnepeyes ígéretei ellenére a legvadabb megfélemlítéssel hallgattat el mindenkit, aki sürgeti az ígéretek teljesítését, akkor keresni kell és meg kell találni a módját annak, hogy India az angol birodalom sorvasztó öleléséből kiszabadítsa magát és életével maga rendelkezék. Indiának el kell szakadnia Angliától és saját lábára kell állania. De hiába próbálna küzdelembe indulni fegyverrel a kézben, mert a birodalom ropant ereje és a modern harci technika perdöntő fölnye kilátástalanná tesz minden ilyen vállalkozást. De vannak a harenak sokkal hatásosabb, békés eszközei is. Nyilvánvaló, hogy Angliával a történetek után nem lehet többet együttműködni, mert minden kétséget kizáró módon bebizonyította, hogy ellensége Indiának. Az ellenséggel pedig meg kell szüntetni minden érintkezést, nemcsak a polgári életben, hanem az államgépezet érintkező pontjain is. Vissza kell vonulni tehát minden közhivatalból, mert becsületes hindu nem állhat rendelkezésére a bennük uralgó ellenséges szellemnek. A „noncooperation“, az együttműködés megtagadása, elemi kötelessége minden hindunak. A további lépés a „civil desobeince“, a polgári engedelmesség megtagadása. Mert nem elég megtagadni az együttműködést, hanem azt is meg kell akadályozni, hogy idegen eredetű és ellenséges akarat érvényesüljön Indiában. Harcba kell szállni a sérelmes rendeletekkel, mégpedig elsősorban azokkal, amelyek India anyagi erejével akarnak rendelkezni. Meg kell tagadni az adók fizetését és egyéb közszolgáltatások teljesítését, mert Anglia sohasem lehet hűséges sáfárja India vagyonának. De tartozkodni kell minden erőszaktól, mert az módot nyújtana Angliának arra, hogy mozgásba hozza haderejének pokoli gépezetét. Jól átgondolt és pontosan

megszervezett passzív ellenállásra van szükség, vakmerő vezérekre, engedelmes és áldozatkész tömegekre, akiknek határozottságán és bátorságán félelmes fegyverre edződjenek ezek az elgondolások.

A békés ellenállás egyik legfontosabb és gyors hatású módja az angol áruk bojkottja. Angliának szüksége van a hindu piacokra, a bojkotttal tehát arra lehet kényszeríteni az angol termelést, hogy súlyos szavával közbenjárjon a kormánynál a hindu kívánságok érdekében. Sok más gyarmaton is az a helyzet, hogy a kormányzás fontos irányelveket volt kénytelen feláldozni a rentabilitásért sok mindenre képes nagytőke érdekében. Most Indiában is arra kell törekedni, hogy a nagy felvevő-képességű hindu piacok csalétkével befolyásos angol barátokat szerezzenek a hindu igényeknek. Veszedelmes fegyver a bojkott India kezében és pótolhatatlan a veszteség, amely általa az angol ipart érné. Ezért arra biztatja honfitársait, hogy életszükségleteikben a legnagyobb egyszerűségekre törekedjenek és elégedjenek meg mindenben azzal, amit India nyújthat. Szokjanak hozzá az egyszerű élethez, mert minden modern kényelem és fényűzés csak az angol behozatal érdekeit szolgálja. Maga is jó példával jár elől, büszkén szövi és viseli a háziszótttest, mint az újjáébredő hindu háziipar jelképét.

Ezek a szép tervek azonban csak akkor valósíthatók meg, ha mögöttük áll egész India. Egyeseket el lehet hallgattatni és be lehet börtönözni, de tehetetlenné lesz a legnagyobb erő is, ha India százmilliói egyöntetűen és határozottan vesznek részt a nagy nemzeti ellenállásban. Egetően szükséges tehát, hogy megszűnjenek azok a társadalmi és vallási ellentétek, amelyek eddig is leghűségesebb szövetségesei voltak az angol uralomnak. Ghandi propagandájának köszönheti India, hogy ma már a mohamedánság, amely eddig a döntő pillanatokban rendesen Anglia segítségére sietett, maga is arra az álláspontra helyezkedett, hogy India fejlődésének legfontosabb feltétele a függetlenség. Ebben a szellemben nő fel az új nemzedék és ezt az irányzatot csak megerősítheti Anglia és a mohamedánság viszonyának alakulása a világháború után. Ghandi száll síkra India páriáinak, az érinthetetlenek érdekében is és ma már a hindu élet első vonalaiban sokat veszített jelentőségéből a hindu társadalom e legnehezebb kérdése. Szívének egész melegével a szegény hindu tömegek felé fordul és nem fél az összeesapástól a hatalmasokkal és gazdagokkal.

Európában kezdetben nem tulajdonítottak nagy fontosságot Ghandi szereplésének, mert az európai felfogás szerint kevés győzelmi esélye van annak, aki harebavonuláskor leteszi fegyvereit és száműz lelkéből minden haragot és gyűlöletet. Úgy képzelték el, hogy ő is a nagy álmodozók sorsára fog jutni, akik a gondolat és érzelem szárnyain mindinkább eltávolodnak a valóságtól, míg végleg elvesztik kapcsolataikat a való élet tényeivel. Ártalmatlan légvár-építőt láttak benne, akit érdekes és érdekes szemmel tartani, de európaihoz méltatlan volna azt hinni róla, hogy valaha új gondolatokkal és új akarásokkal tudná megterhesíteni India letárgikus tömegeit. Annál nagyobb lett a csodálkozás,

amikor olyan hírek jutottak el hozzánk, hogy e nagy álmadozó hatása kezd prófétai arányúvá teljesedni és India népe benne látja a hindu szabadság új Messiását. Európának szükségkép tévednie kellett Ghandi megítélésében, mert európai ítélkezése kategóriákkal közeledett hozzá, ehhez az ízig-vérig hindu lélekhez.

De Ghandi nem Európához beszél, hanem Indiához, és lelki közösségüknél fogva megtalálja azokat a hangokat, amelyek gazdagon és erőteljesen zengenek utána a hindu lélek húrozásán. Nem a teoretikus katedrai bőbeszédűségével közeledik népéhez, nem is rakja magára a szabadsághős csillogó fegyverzetét, hanem a szegénység saruját ölti fel és a hit palástját teríti vállára. Nem a maharadzsaák fényes termeit keresi, hanem a szegényes viskók látogatója, ahol nélkülözés és gond tanyázik már ősidők óta. Nem tér ki a szegénység problémájának nehézségei elől, és módját keresi annak, hogy a társadalom erejét az élet e fájó pontjára elvezesse. De mindig és mindenütt istenfélelmet és szeretetet tanít, mert a haragot és hitelenséget képtelennek tartja komoly és tűzálló alkotó munkára. Ismeri a hindu lelket és jól tudja, hogy a hit szavaival lehet legközelebb férközni hozzá, mert prófétát vár és nem agitátort. Új élet után vágyakozik, de batyujában szeretettel viszi magával az istenfélelem, a hagyománytiszteletet és az emberszeretet nagy értékeit is. Ezért kell a próféták hangján szólani hozzá és az új gondolatokat az ősi szent helyek oltáraitól hirdetni neki. A hindu ma is ég felé fordított arccal éli le életét, és aki hatni akar rá, legyen méltó utódja a hindu apostoloknak és beszéljen az ő nyelvükön. És Ghandi méltó utód, szent ember, akit csodálattal vesz körül egész India és mindig megtalálja azt a hangot, mely a hindu lélekben zsolozsmákat varázsol elő. Pedig az apostoli talár alatt forradalmár lappang, aki nemcsak az angol impérium monumentális építményét támadja, hanem a hindu élet és hindu társadalom sok ősi pillérét is, melyek idő folyamán a fejlődés útjába kerültek. De hiába keresünk szavaiban haragot és panaszt, amikor ezekről az ősi hindu intézményekről beszél, mert mindent a magyarázó és megnyugtató történelmi szemlélet nézőpontjaiból vizsgál, és valamint embertársaival szemben, úgy a történelemmel szemben is óvakodik minden igazságtalanságtól. Ugy látja, hogy ezek az intézmények annak idején nagy feladatokat végeztek és fontos történelmi érdekeket szolgáltak. Nem lombtárba való dolgok tehát, hanem relikviák, melyeket még akkor is megkülönböztetett tisztelet illet meg, ha a ma szempontjából hasznavehetetlenné, sőt károsakká váltak. Nem viharral akarja szétromboltatni azokat, hanem új és a megváltozott viszonyoknak megfelelő pilléreket akar építeni az új társadalom boltívei alá. Különös gyöngédséggel tekint a régiségekre és irtózik attól a frivol hangtól, melyet a nyugati forradalmárok használnak, valahányszor egykor erőteljes, de ma már kiöregedett történelmi tényezők bírálatáról van szó.

India népeit nagyszabású politikai koncepcióban, az egységes modern Indiában, akarja összefoglalni, mely a sokfélekep beszélő és kor-

mányzatilag is száz és száz apró egységre bomló nagy geopolitikai egységet politikailag is egységessé tenné. Ez a politikai egység — nevezzük Indiai Egyesült Államoknak — lehetne az angol impérium és a bennszülött fejedelemségek örököse, melyben a legmesszebb menő nyelvi és vallási szabadságok védelme alatt nagyraihivatott hatalmas szervezetté tömörülhetnének össze az ott élő népek. Ez a jövő fejlődés iránya és arra való a nép hivatott tanítói, hogy ez a gondolat a legrövidebb idő alatt egész India eszményévé váljék.

Ezekhez a politikai elgondolásokhoz zárkoznak fel a hindu népek kultúrális fejlesztésére vonatkozó tervei is. Amilyen határozottan akar védekezni az európai árubehozattal szemben, époly elszántan tiltakozik az európai szellem beözönlése ellen is. Talán még Tiláknál is szigorúbban bírálja meg Európát, és bár szelidebb hangon, époly ridegen ítélik róla. Fennen hirdeti, hogy a hindu haladásnak hazai gyökérből kell táplálkoznia, mert a hindu tehetség és energia bőségesen termeli a haladás lendületeit. Nincs szükség arra, hogy idegen tápanyagokkal tegyék termékenyvé a hindu szellemi élet humuszát. Indiának hindunak és ázsziainak kell maradnia és az élén állóknak kötelességük gondosan őrködni a szellem tiszta tenyészetén. Nem mintha teljesen el akarna zárkózni Nyugat örök értékei elöl, sőt a legnagyobb gonddal megkeresi és biztos látással szemlél minden nagy teljesítményt. Lelkes hámulója Jézusnak, és tanítványainak a *Hegyi Beszéd* örökké igaz sorait ajánlja. Ismeri és magyarázza Európa titánjait és nagy érdeklődéssel figyeli a nemes törekvéseket, amelyek a jólét és megelégedés védvonalai közé akarják elvezetni a szenvedő tömegeket. De az európai szellem importja nemcsak az igazi értékeket hozná el Indiába, hanem azok nyomán útat főrnének maguknak az európai felfogás olyan sajátosságai is, melyek otthontalanná teszik a nyugati élet zsivajában magukat Európa képviselőit is. Az ott élő idegenek révén már így is elég veszedelem fenyegeti az idegen víruszok nélkül is beteg hindu életet. Mennyivel veszedelmesebbé válna a helyzet, ha India maga tartaná tárva-nyitva ajtaját-ablakát a nem kívánatos európai levegő előtt. Nem fényes palotákra vágyik, amelyek melegágyai az élvezethajhászó mondainség kényelemberoskadásának, börzékre sines szüksége, melyekből a lelkiek és szellemiek rovására leküzdhetetlenül árad szét az élettelenségek szövevényei közé az anyagiasság és profit-szellem, nagy gyárvárosokról sem álmodozik, mert a vidék egészséges szabadságából a városi élet gyökértelen rabszolgaságába süllyesztí az embert. Nincs becsületük előtte a komplikált gépeknek; annál többre tartja a háziipart és a házi-szöttessel nemcsak az angol árubehozatal, hanem az európaias élet ellen is tiltakozik. Ezért mondják róla Európában, hogy ellensége a kultúrának, és benne is, mint Rousseauban, a természetes élet primitív egyszerűsége utáni ősi emberi vágyakozás kísért. De gondolkozásra késztetnek fejtegetései, melyekben az európai életet az igazi kultúra, a lelkiség és szellem szempontjából veszi szemügyre és megállapítja, hogv Indiának nem tanácsos azokon az útakon haladnia, amelyeken ma Európa jár,

hanem újakat kell keresnie magának. Ghandi nem ellensége a kultúrának, de nincs bizalma az európai kultúrában.

Az európai kritika érhetőleg sokat foglalkozott Ghandival és Roman Rolland nagyszerű könyvének lelkes hangjától kezdve a cinikusok gúnyos esipkelődéséig sokféle hangnemben tartott véleményeket olvashattunk róla. Bármennyire is hivatott a kritikában nagy gyakorlattal rendelkező Európa arra, hogy idegen és sajátjától lényegesen eltérő érzelm- és gondolatvilág ismeretlenségeihez is elmerészkedjék és heterogén világnézetek és kultúrtörékvések bírálatára is vállalkozzék, mégis végeredményében az a helyzet, hogy Ghandi legfőbb kritikusa és jogerősen ítélkező bírója csak India lehet, mert India van hivatva dönteni arról, vajjon a hindu politikai történelem legnagyobb hőségé és a hindu kultúra legnagyobb megújítójává avatja-e, vagy pedig csak a hatátnélküliségre kárhoztatott szellem szerény szerepét juttatja neki? Az események arra engednek következtetni, hogy India e kérdésben már kimondta az utolsó szót, mögötte áll, és akik hiányzanak kíséretéből, csak növelik világraszóló tekintélyét.

Az az izgalom, amely a világháború befejezése után az alkotmányreformok és egyéb sérelmek miatt ért India népén, időszerűvé tette a Montagu-Chelmsford javaslat gyors letárgyalását és törvényerőre emelését. Belátták az angolok, hogy a kedélyek megnyugtatóra valamit tenniük kell. Így történt aztán, hogy a reformjavaslatot 1919. végén, de 1921. januári hatállyal elfogadta a parlament.

A törvény azon az alapon épül fel, hogy Anglia lassanként és fokozatosan akarja önkormányzatra nevelni Indiát, míg végre hozzáérik ahhoz, hogy sorsával minden külső erőtől függetlenül, szuverén módon rendelkezzen. Kívánatos azonban Anglia és India érdekében egyaránt, hogy az átmenet zökkenés nélkül történjék meg. E végből elhatározza a parlament, hogy ezt az 1919-i „India Government Bill“-t tíz év múlva új alkotmánytörvénnyel fogja felcserélni, hogy abban újabb tíz esztendő tapasztalatai is érvényesülhessenek. A kormányzásban jártas nemzedék nevelése érdekében arról is gondoskodik, hogy a törvényhozás házaiban fokozatosan növekedő túlsúlyhoz jusson a hindu elem. Fokozatosan bővülő teret enged a hindu faj érvényesülésének a polgári és katonai hatóságokban is. Ezeket az alapelveket a mostani és tíz év múlva esedékessé váló újabb alkotmánytörvény lesz hivatva megvalósítani és Ofelsége kormánya mindig szem előtt fogja tartani India érdekeit.

A törvény Anglia területeit az eddigi gyakorlat alapján kilenc tartományra osztja. Ezek: Madras, Bombay, Bengália, az Egyesült Tartomány, Pandzsáb, Bihar és Orissa, Központi Tartomány, Assam és Burma.

Ezekben a tartományokban „Provincial legislative council“-t, tartományi törvényhozó tanácsokat, állít fel és a tanácsstagok számát a lakosság számaránya szerint állapítja meg. A tagok nagy többsége rendkívül korlátozott választójog alapján jut mandátumhoz és ezekhez a tagokhoz néhány kinevezett hivatalnok és kinevezett nem-hivatalnok csat-

lakozik. Madras tartományban például 132 tanácstagot ír elő a törvény; ebből 98-at választanak, 11 hivatalnokot, és 23 nem-hivatalnokot pedig kineveznek. A tartományi tanácsokban tehát megvolna a lehetősége annak, hogy a hindu igények megfelelő képviselőhöz jussanak, de a törvény arról is gondoskodik, hogy igazán fontos hatalmi kérdésekbe ne legyen beleszólásuk. A központi tartomány ugyanis fenntartja magának a kormányzat legfontosabb ügyköreit és csak azokat engedi át a tartományi tanácsoknak, amelyek semmi veszélyt nem jelentenek a birodalmi érdekek szempontjából. A tartományi tanácsok hatáskörébe a következő ártatlanabb tennivalók tartoznak: közegészségügy, közoktatásügy (amennyire csak hindukról van szó), közmunkák, utak (kivéve a vasutat és a belföldi víziútakat, melyek a központi kormány hatáskörébe tartoznak), erdészet, halászat, szövetkezetek, iparfejlesztés, technikai oktatás etc. Ezzel szemben a központi kormányzat részére fenntartott ügykörök a következők: pénzügy, igazságügy, rendőrség, újságok és nyomtatványok ellenőrzése, börtönök, javítóintézetek, bankok, ügynökségek, biztosítások. A tartományi tanácsok tehát nem foglalkozhatnak lényegesebb kérdésekkel.

A tartományok élén kinevezett kormányzó áll, aki a tartományi tanács tagjai közül minisztereket választ maga mellé. Ezeknek osztja ki a tartományok hatáskörébe utalt ügyköröket és fenntartja magának azokat, amelyekkel a tanács nem foglalkozhatik. A kormányzókat az indiai hivatalnoki kar olyan kipróbált erői közül nevezik ki, akiknek hosszas gyarmati tapasztalatuk van és jól ismerik magát a tartományt is. A tartományi tanácsokkal szemben függetlenek és felelősséggel csak az alkirálynak, illetve az államtitkárság útján az angol parlamenttel szemben tartoznak.

A tartományi tanácsok felett a két kamarás központi törvényhozó testület áll; ebben a tartományok meghatározott számú kiküldöttei foglalnak helyet. Ez a két kamara a következő:

1. „Council of stat“ (államtanács), amely — mutatis mutandis — a lordok házában felelne meg és rendkívül szigorú és korlátozott választójogi rendszer alapján ül össze. 60 tagja van, ebből 49 a tartományok képviselőjében és 11 a központi kormány részéről.

2. „Legislative Assembly“ (törvényhozó gyűlés), melynek 145 tagja van, köztük 19 a központi kormány részéről, a többiek pedig a tartományok képviselőjében.

A törvényjavaslatok mindkét ház előtt megvitatásra kerülnek, és ha a két ház különböző álláspontra helyezkednék, akkor a törvény közös bizottságok kiküldését és közös tanácskozásokat ír elő, amelyek aztán végleg döntenek a javaslat sorsáról. Ha még így sem tudnának megegyezni, vagy pedig ha az alkirály a törvényhozó tanács két házával szemben is törvényt akarna alkotni, akkor elegendő az ő aláírása, hogy a javaslatból törvény legyen.

A központi kormány élén az alkirály áll, aki megbízását a kamarától nyeri. Hatáskörébe tartoznak az Indiával szomszédos államok-

kal és néptörzsekkel, valamint a bennszülött fejedelemségekkel kapcsolatos ügyek. A miniszterek számáról a törvény nem intézkedik. Jelenleg 7 van a következő tárcákkal: hadügy-, belügy-, pénz- és igazságügy, kereskedelem-, közoktatás-, ipar- és közmunkaügy. Sem az alkirály, sem a miniszterek nem felelősek a törvényhozás szerveivel szemben. Javaslataik leszavazása semmiféle változást nem idézhet elő a kormány összetételében. Mind az alkirály, mind a miniszterek a kormányzás irányelveit az indiai államtitkárságtól kapják; ez az összekötő kapocs India és az angol parlament között.

Az indiai ügyek legfőbb európai hatósága a „Council of India“ (Indiai-tanács), amelyet az 1858-i törvény léptetett életbe és a Pitt-féle 1784-i törvény „Board of Control“ (Ellenőrző bizottság) örökölte. Elnöke a „Secretary of State for India“ (indiai államtitkár), aki 8–12 munkatársát maga jelöli ki. A megbízatás 5 évre szól és a tanács tagjainak felét hosszú gyarmati szolgálattal rendelkező szakemberek közül kell választani. Ezekből a tanácstagoktól 5 év letelte előtt csak a király vonhatja meg a megbízatást, de ő is csak akkor, ha az angol parlament mindkét háza erre hivatalosan felkéri. Ma 10 tagja van, 6 nyugalmazott magasrangú indiai hivatalnok, egy bankigazgató, a kalkuttai kereskedelmi kamara egyik volt tagja, és két tekintélyes angol-barát hindu politikus.

A törvény különös gondossággal intézkedik az alkirály és az indiai fejedelemségek viszonyáról is. Elismeri, hogy az indiai fejedelemségek szuverén államok és Angol-Indiának normális körülmények között nincs joga beavatkozni azok belügyeibe. Mégis India nyugalma és zavartalan fejlődésének biztosítása megköveteli Angliától, hogy határozottan közbelépjen, valahányszor a fejedelemségek belső állapotában olyan változások állanak be, amelyek veszélyeztetnék az angol tartományok helyzetét. Belső zavargások esetében, vagy pedig ha a fejedelemségek külpolitikai kapcsolataikban nem volnának kellő tekintettel a birodalom érdekeire, kötelessége az alkirálynak, hogy erélyes közbelépésével érvényt szerezzen az angol kormányzat irányelveinek. Az alkirály elnökelete alatt évente összeülő „Chamber of Princes“ (India fejedelmi tanács) van hivatva arra, hogy megelőzzön és szükségtelemné tegyen minden ilyen beavatkozást az angol hatalom részéről.

Ez az 1919-i alkotmánytörvény nem volt alkalmas arra, hogy lecsillapítsa India felizgatott tömegeit, sőt csak újabb táplálékot adott a hindu nacionalisták elkeseredésének. Komoly engedményeket vártak a világháborúban tett szolgálataik után és most olvasniok kellett a törvény szövegéből, hogy Anglia a hindu önrendelkezésre való átmenetet hosszas folyamatnak képzelel el, amelyet addig nyújthat, ameddig neki tetszik. Semmi pozitívumot, semmi dátumra kötelező ígéretet sem láttak arra vonatkozólag, hogy India kormányzása valaha csakugyan hindu kezekbe kerüljön. Az 1920-i kalkuttai nemzetgyűlésen ádáz támadások érték ezt a törvényt, amely végeredményében csak játékalkotmányt adott a kiskorunak ítélt Indiának. A hindu elem térfoglalása

a tartományi tanácsokban és a központi kormányzat szerveiben semmi biztatást sem jelent a jövőre nézve, mert egyfelől a komoly hatalmi érdekeket szolgáló ügyköröket (pl. pénzügy, hadügy) kizárólag angol ellenőrzés alá helyezte, másfelől pedig a tartományok kormányzóit és a központi kormányt teljesen függetlenítette a törvény a törvényhozó testületektől és csak Londonnal és az alkirályal szemben tette felelőssé őket. Ehhez járult az alkirály minden alkotmányosságot kigúnyoló hatalma, hogy terveit és elgondolásait törvényé teheti egyszerű aláírásával a törvényhozás ellenkezésének, sőt tiltakozásának ellenére is. Maga a választójog pedig, melynek alapján a tartományi tanácsok és a központi törvényhozás házai összeülnek, mindenre alkalmas, csak arra nem, hogy a hindu nép nagy tömegei befolyást szerezhessenek az államügyek intézésébe. Különösen felháborította India közvéleményét az, hogy Anglia az India egységesítésére vonatkozó hindu alapelvekkel szemben tüntetőleg figyelembe vett minden olyan szempontot, mely a nagy geopolitikai egység felaprozódását megrögzítené. A tartományi tanácsok felállítása, a „backward tracts“ néven védelmi és adminisztratív okokból külön elbánás alá rendelt területek kikerekítése, a bennszüött fejedelmek szuverénitásának túlságos hangsúlyozása és a vallási ellentétek kiélezése az érdekképviselet kérdéseiben mind arra mutattak, hogy Anglia a hindu elgondolásokkal szemben következetesen igénybe veszi a „divide et impera“ segédeszközeit és nem elősegíti — mint ahogy a törvény állítja — a hindu fejlődést, hanem hátráltatja, sőt lehetetlenné teszi azt.

Indiának nagy csalódást okozott ez a törvény. A sérelmekkel már úgy is elkésérett hindu nacionalizmust csak megerősítette abban a meggyőződésében, hogy Anglia ellen most már határozottan és elszántan kell fellépnie. Ez a néphangulat magyarázza meg, hogy az 1920. szeptemberében tartott rendkívüli nemzetgyűlés a mindig éber angol hatóságok mesterkedéseinek ellenére elfogadta Ghandi programját és kimondta, hogy:

1. visszautasítanak minden kitüntetést és tiszteletbeli címet;
2. távol maradnak audienciáktól, fogadtatásokról és minden olyan ünnepélyes alkalomtól, melyet a kormány tiszteletére rendeznek;
3. lassanként kivonja az ifjúságot a kormány által fenntartott iskolákból és gondoskodik arról, hogy nemzeti iskolákban, nemzeti szeltemben nevelkedhessenek;
4. fokozatosan bojkottálják az angol bíróságokat és ügyvédi kart. Peres ügyeik elintézésére saját bíróságokat állítanak fel;
5. visszautasítják a közreműködést Mezopotámia megszállásában és felhívják a katonaságot, a munkásságot, valamint az ide kirendelt papságot is, hogy tagadja meg az engedelmességet;
6. nem vesz részt a választásokban és a parlamentekben;
7. bojkottál minden idegen árut és gondoskodik a belföldi ipari termelés megerősítéséről (Fenner Brockway: *India*, 1930).

Az 1920-i kalkuttai határozat az első komoly hadizenet Anglia el-

len. E mögött India legfontosabb politikai alakulata, a nemzetgyűlés áll. Magában a nemzetgyűlésben eddig az angol-barát mérsékelt elemek küzdöttek a Tilak elveit valló agresszív angol-ellenesekkel. Most Tilak halála után India új vezért keresett magának és a tömegek bizalma Ghandi felé fordult, aki a haza eddigi módszereivel ellentétben a passzív és erőszak nélküli ellenállás gondolatával jött. De ellenzéke is akadt Ghandinak: egyfelől angol-tisztelők, akik nem gondoltak arra, hogy Angliával minden összeköttetést megszakítsanak, másfelől pedig olyan elégedetlenek, akik a passzív ellenállás módszerétől semmi jót sem vártak és annál szívesebben harcoltak volna a nyugati harci technika eszközeivel. Ezek ki is vonultak a nemzetgyűlésből, a nélkül azonban, hogy Ghandi nagy tekintélyével szemben egyelőre komoly sikerekre számíthattak volna.

1921. januárjában aztán hatályba lépett az új alkotmány és februárban megindultak a választási harcok a tartományi tanácsok és a központi kamarák mandátumaiért. Ghandi pártja a hozott határozat értelmében távol tartotta magát a küzdelemtől és így disszidensek és olyan elemek kerültek a parlamentbe, akiknek minél kevesebb közük volt a nemzetgyűléshez. Ez magyarázza meg aztán, hogy az új alkotmány életbeléptetése általában minden komolyabb ellenállás nélkül történt meg és csak a nemzeti gondolat főfészkében és legenergikusabb védelmezőjében, Bengáliában, vált szükségessé annak felfüggesztése.

Bár Ghandi és pártja kiszorult a politika fórumairól, mégis nagy erővel indult meg az izgatás a passzív ellenállás érdekében, nemcsak az angol tartományokban, hanem a hindu államokban is. Oly gyorsan erősödött e mozgalom India minden részében, hogy a propaganda-útra menő Ghandit mindenütt lelkes szimpátia-tüntetések fogadták.

Ghandi sikereivel szemben az angolok azzal akartak hatni a közvéleményre, hogy az új alkotmány utasításai szerint kezdték megnyitni az érvényesülés útjait a hindu elem előtt, nemcsak a közigazgatásban, hanem a hadseregben is. Az új alkotmány a közhivatalok 33%-át nyitja meg a hinduk részére és most a kormány alkalmazni kezdte ezt a rendelkezést. A tömeges kinevezések jó hatást tettek, különösen mióta a tartományi kormányokba hindukat is neveztek ki, akik a tartományi tanácsok hatáskörébe utalt tárcák ügyeit intézték. Megkezdődött a hadsereg indiánizálása is, noha egyelőre csak a gyalogságnál, mert a tüzérségnél, műszaki csapatoknál és a repülőknél nem alkalmaztak hindu tiszteteket.

Ghandi ezalatt a mohamedánokkal keresett kapcsolatokat, mert jól tudta, hogy a 70 milliót képviselő legerősebb kisebbség támogatása nélkül nem valósíthatja meg programját. A legalkalmasabb időt választotta a közeledésre, amikor India mohamedánjait a Sèvres-i béke, Törökország és az újonnan alakult arab államok sorsa keserítette el. Anglia a mohamedán világgal is szembe került a világháború befejezése után és ez a csatlódás most Ghandi felé terelte a mohamedán politika vezéreit. Az alapelvekben gyorsan megegyeztek és megállapították,

hogy India teljes felszabadításáért együtt kell küzdeniök. Az „India Moslim Liga“, a mohamedánság leghatalmasabb szervezete, jóváhagyásával erősítette meg a vezérek tárgyalásának eredményeit. Ezek a megállapodások azonban korántsem jelentik a kérdés végleges rendezését, mert a hindu és mohamedán antagonizmus ma is nagyon erős és a vezérek békés együttműködése nem jelenti a tömegek kiengesztelődését is. Még az a tény sem enyhíti a nehézségeket, hogy a mohamedánok túlnyomó többségben maguk is hinduk, mert Indiában a vallási kérdéseknek döntő jelentőségük van. Ezek a megállapodások inkább csak elvi jelentőségűek és India felszabadulását csak távolabbi időpontban tételezik fel. De új és sok nehézséget mutató elrendezésre szorulnak a hindu-mohamedán kapcsolatok, míhelyt India függetlensége a legközelebbi jövőben esedékessé válhatik. Sok nyugalomra és bölcseségre van szükség mindkét résziöl, hogy ezek a tárgyalások annak idején valóban India érdekeit szolgálják.

A hindu-mohamedán megállapodásokkal a passzív ellenállás mozgalma lényegesen megerősödött. Olyan egységesen álltak a tömegek Ghandi mögött, hogy a walesi herceg 1921-i látogatása már szinte botrányba fullt, mert a lakosság elzárkózott előle és lelkesen tüntető tömegek helyett csak üres utcák fogadták mindenütt, ahol megfordult. Csak a pársik vonultak ki fogadtatására, de ezeket is Ghandi tekintélyének kellett megvédenie a távolmaradásukkal tüntetni akarók dühe elől. Az alkirály, lord Reading, nagy izgalommal figyelte a fejleményeket; Ghandit letartoztatni nem merte egýelőre, mert ez a lépés a sztrájkolóok felháborodását vonta volna maga után. Minthogy azonban Ghandi az alkirály többszöri figyelmeztetése után sem szűnt meg izgatni Anglia ellen, végül is 1922. márciusában letartoztatta. A bíróság pedig lázítás miatt 6 évi börtönre ítélte India legnagyobb fiát.

Büntetéséből csak 2 évet töltött ki és 1924. februárjában betegség címén szabadlábra helyezték. Távolléte alatt gyökeres változások történtek a hindu szabadságmozgalmak irányításában. Akik már eleve nem értettek egyet a passzív ellenállás politikájával, és a helyett a legérélyesebb támadó haremódot tartották célravezetőnek, most elérkezettnek látták az időt arra, hogy a nemzetgyűlésben keresztülvigyék akarataukat. A hiányzó Ghandit, azt a személyes varázst, amely eddig mindig megtette a hatást a hindu tömegek között, senki sem tudta pótolni. A nyáj pásztor nélkül maradt és az ellenzék temperamentumos szónokai, Motilal Nehru és Chitta Ranjan Das, könnyen magukhoz ragadhatták a vezetést. Izgatásukra az 1920-as határozatokkal szemben most arra az álláspontra helyezkedett a nemzetgyűlés, hogy az 1924-i választásokon résztvesz, a legkomolyabb küzdelmek árán is minél több mandátumot szerez magának és megkezdí a parlamenti obstrukciót az alkotmány és az angol uralom ellen. Megmozdulásukat nagy siker koronázta; a tartományi tanácsokban elért eredményeiken kívül a központi törvényhozó tanácsban is 90 mandátumból 41 az övék lett. Mikor Ghandi kiszabadult a fogságból, látnia kellett, hogy a vezetés idegen

kezekbe került. Ezzel nem a Ghandi-ellenes áramlat jutott a nemzetgyűlés élére, mert Nehru és Das egyaránt tanítványai és lelkes tisztelői Ghandinak, de szükségesnek látta a többség, hogy az ellenállás e módját is kipróbálja. Ez az úgynevezett „Parlamentari svarazspárt“ aztán nagy lendülettel támadta az angol uralmat és különösen a pénzügyi kérdések tárgyalásánál követett el mindent, hogy kellemetlenné tegye magát. Ghandi ezalatt csak látszólag tétlenkedett, de annál értékesebb munkát végzett a nemzeti egység érdekében. Most az érinthetlennel foglalkozott különös gonddal és példájára olyan sűrű érintkezés indult meg ezekkel a szerencsétlenekkel, amilyenre ezelőtt csak néhány esztendővel gondolni sem lehetett volna. Egész Indiára kiterjedő nagy propagandát indított meg a házi szöttek érdekében és az angol textil-vállalatok nagy rémületére olyan sikereket ért el, hogy egész vidékek bojkottálták az angol szöveteket. Csak a parlamenti politikától vonult vissza, mert tántoríthatatlanul hitt abban, hogy India szabadságát csak az együtt nem-működés módszerével lehet kivívni.

Időközben elérkezett az 1919-i alkotmánytörvény revíziójának ideje is. Az angol kormány 1927-ben parlamenti bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására. Kötelességévé tette, hogy szálljon ki Indiába és ott a helyszínen keresse az összeköttetést nemcsak a hivatalos Indiával, hanem a politikai pártokkal és érdekeltségekkel is és tapasztalatai alapján tegyen jelentést és javaslatokat. A kormány azonban elkövette azt a megbocsáthatatlan hibát, hogy ebbe a bizottságba, amelyet elnökéről Simon-komisszióknak szoktak nevezni, egyetlen hindut sem nevezett ki, ellenben 2—2 taggal képviseltette az angol parlament három pártját, a konzervatív, liberális és munkás pártot. India sorsáról megint úgy akartak dönteni, hogy az érdekelt el se mondhatta véleményét. Egész India tiltakozott ez ellen a méltatlan bánásmód ellen, és amikor a bizottság India földjére lépett, csak a hirtelen teljes erővel kitörő zivatar mentette meg őket a szégyenteljes macskazenétől. Az angol kormány felhívására pedig, hogy a Simon-komissziót parlamenti bizottságokkal támogassák, azzal feleltek, hogy a legtöbb tartományban egyenesen megtagadták az együttműködést, úgyhogy a komisszió csak a hivatalos Indiára támaszkodhatott.

Az angol bizottság aztán időszerűvé tette, hogy az európai állásponttal szemben India is kifejezést adjon véleményének az alkotmánykérdésben. A nemzetgyűlés az összes pártokat felszólította, hogy gyűljenek össze pártközi konferenciára és foglaljanak állást ebben az egész Indiát érdeklő kérdésben. A megbízottak nagy többsége úgy határozott, hogy követelik Indiának a „dominium“ jellegét, hogy India Kanadával, Délafrikával és Ausztriával egyenrangú tényezője legyen a birodalomnak. Az átmenetet erre az állapotra azonnal követelik és csak olyan ügyköröknél hajlandók hosszabb várakozásra, amelyek — mint a hadügy és külügy — nagyobb körültekintést igényelnek. A szélsőbal ajánlatát, hogy az új alkotmány az orosz szovjetet utánozza, elvetették. Amennyiben pedig Anglia záros határidőn belül nem volna hajlandó a

kérdést a hindu igények figyelembevételével megoldani, akkor India újból megindítja a passzív ellenállást és a legerősebb harcot kezdi meg a teljes függetlenségért.

A pártközi konferencia határozata újból kiélezte az ellentéteket. Lord Irwin, az új alkirály, kényesnek látva a helyzetet, 1929. őszén Londonba sietett, hogy személyesen tárgyaljon az illetékes körökkel. A megbeszélések eredményeként aztán felhívta az indiai pártok vezéreit, hogy a Simon-komisszió megjelenése után nyomban összehívandó „Round table“ konferenciára küldjék el delegátusaikat, hogy ezen a gyűlésen a hindu szempontok is kellőleg képviselve legyenek. A hindu pártok késznek mutatkoztak, hogy részt vegyenek ezen a konferencián, de — a multakon okulva — feltételekhez kötötték megjelenésüket. Azt követelték ugyanis, hogy ezen a tárgyaláson India dominium-jellege legyen a kiindulási pont. A kormányon levő munkáspárt nem fogadhatta el ezt az álláspontot, mert a konzervatív és liberális pártvezérek és szakemberek, valamint az egész angol sajtó a legelitesebben viselkedett ezekkel a hindu követelésekkel szemben. A kormány végül is úgy válaszolt, hogy elismeri India dominium jellegét a beindítandó tárgyalások végcéljaként, de semmi körülmények közt sem ismerheti el kiindulási pontul. A lahorei 1921-i nemzetgyűlést megelőzőleg Ghandi a legkiválóbb politikai vezéralakok közül választott delegáció élén megjelent Lord Irwin előtt, hogy az angol kormány álláspontjáról, amelyről különben volt már alkalma értesülni a hindu-ellenes angol hírlapi kampányból is, most már hivatalosan is tudomást szerezzen. A legkultúráltabb külső formák közt szívélyes hangon végbemenő, de drámai erejű megbeszélés aztán meggyőzhette a hindu delegáció tagjait arról, hogy Angliával megegyezniök lehetetlen. A nemzetgyűlés nagy többsége Ghandi véleményét tette magáévá és felhatalmazta, hogy mint teljhatalmu diktátor indítsa meg a passzív ellenállást a legalkalmasabbnak vélt időben.

Ghandi 1930. március 2-án írt levelében értesíti lord Irwint az ellenállás megkezdéséről. E levél egyike a legérdekesebb történelmi dokumentumoknak és az angol-hindu kapcsolatok megértésére alapvető okmányul fog szolgálni a történetírásnak. Egy nagy lélek vergődése tükröződik benne vissza, akit a viszonyok most arra kényszerítnek, hogy neki vezesse fajtestvéreit az angol uralom erődítményeinek. De nem a tömegeket küldi előre, hanem maga indul el elsőnek az ellenállás útján: gyalog, mint a zarándokok, akik ünnepi ruhában és ujjongó lélekkel keresik fel vallásuk szent helyeit. Ilyen szent hely neki a tenger és szent a cél is, amely odavezeti: hogy sőt pároljon vízből és megszegje a kegyetlen törvényt, amely az élet e legfontosabb kellékét csak a monópólium uzsoráján juttatja el a néphez és szigorúan megtiltja, hogy azt a bőven adakozó természet kezéből vegyék át India nyomorultjai.

Kíséretében csak néhány meghitt emberét látjuk, a passzív ellenállás leglelkesebb rajongóit, akiket nem parancs, hanem a Mester elragadó egyénisége gyűjtött össze és büszkének arra, hogy a forradalom e

legfontosabb hadműveletében részt vehetnek. Jól tudják, hogy mire vállalkoztak, és készek arra, hogy magukkal vigyék az erőszaknélküliség nehéz keresztjét is. És hosszú az út, 300 mérföldre van a tenger és nemcsak a lakosság lelkesen érző tömegei alkotnak sorfalat a felvonulók mellett, hanem az ellenség, az angol hatóságok is. 170 falu esik útba, 170 diadalmas állomása a nagy felvonulásnak és minden falu Ghandi szájából hallhatja a forradalom tanításait. Tőle magától hallhatja mindenki, hogy bojkottálnia kell az alkoholt és minden idegen árut, hogy ne fizessen adót, hogy ne vegye igénybe az angol bíróságokat és ügyvédi kart, és hogy vonuljon vissza minden hindu a közhivataloktól, mert szégyen szolgálni az ellenséget.

Végre a tengerhez ér a tömeg és Ghandi napfelkeltekor sötét szeptember 12-én a partról. Ezzel a jelképes tettel a polgári engedetlenség útjára lép. Ő az első, aki megszegi a törvényt és példáját százezrek követik. Rendőrök jönnek és gummibotokkal verik a tömeget; bátran verhetik, mert senki sem gondol arra, hogy visszaüssön. Így parancsolta Ghandi! Százakat fognak össze, de ezek folytatják a munkát és a karhatalom tehetetlen ennyi fanatizmussal szemben. Európában eleinte csak gúnyolódtak az ázsiai ceremónián, de rövidesen be kellett látniuk, hogy komoly és rendkívül veszedelmes mozgalomról van szó, amely még sok gondot fog okozni az angol politikának. Ghandi pedig tovább folytatta útját és a nép mindenütt a legnagyobb lelkesedéssel csatlakozott hozzá.

A hatóságoknak ezek után elég okuk volt Ghandi eltüntetésére. Ugy képzelték, hogyha ő hiányzik, hamarosan megszűnik a nagy nemzeti felbuzdulás. De ép ellenkezőleg történt. Mihelyt köztudomásúvá lett, hogy Ghandi a Ieravada-i fogház lakója, megmozdult az egész India s még azok az elemek is csatlakoztak az ellenálláshoz, akik eddig közömbösen figyelték az eseményeket. Madras és Bombay tartományokban, Bengália, Hindosztán és Pándzsáb városaiban, olyan helyeken is, ahol Ghandit sohasem látták, tüntető tömegek járták be az utcákat, az üzletek, bankok zárva maradtak és a gyári munkások letették szerszámaikat. Csatlakoztak a tüntetőkhöz a mohamedánok, a pársik és az érinthetetlenek is és Anglia fegyvertárs nélkül maradt a forrongó Indiával szemben. Megtorló intézkedésekben nem volt hiány; minden valamire való közéleti személy börtönbe került, köztük Ghandi három fia is. A bíróságok óriási pénzbüntetéseket róttak ki, a tömegeket pedig összerokadásig verték a karhatalom közegei. De senkit sem félemlített meg a hatósági terror, mert Ghandi arra tanította India népét, hogy türelmesen viseljen el minden megpróbáltatást, mert érdemes szenvedni a független Indiáért. Ijesztő arányokban erősödött az idegen áruk bojkottja is és önkéntesek ügyeltek arra, hogy senki se tegye be lábát olyan boltokba, amelyek még mindig nem mondtak le idegen portékák árusításáról. Ha másképp nem értek célt, kirabolták és felgyújtották az ilyen üzleteket, és mire a rendőrség megérkezett, már rég elnyelte a hindu tenger a tetteseket. A sajtó egyöntetűleg pártjára állt a felkelőknek, annyira, hogy a hatóságoknak drákói rendeletekkel kel-

lett az eseményekbe avatkozniok. A legszigorubb cenzurát lépésben életbe, mely meg a magánlevelezést és a táviratforgalmat sem kímélte. Európa vajmi keveset hallott az Indiában történekről, csak utólag, szemtanuk elbeszéléséből értesülünk arról, milyen általános elkeseredést váltott ki Ghandi letartoztatása. A sok zivatart látott angol hatóságok bámulatraméltó nyugalommal álltak ebben a viharban és nem is a tömegek dühe hozta ki őket sodrúkból, hanem az indiai bevétel rohamos csökkenését mutató statisztikák. Ezek az adatok pedig számban kifejezhető, súlyban lemérhető, reális és az angol észjáráshoz is egészen közelfekvő módon figyelmeztették Angliat arra, hogyha eddig fegyverekkel csinált politikát Indiában, most sürgösen módszert kell változtatnia.

Idöközben megjelent a Simon-komisszió jelentése is, amelyet nemcsak az érdekelt Anglia és India, hanem az eseményeket érthető kíváncsisággal figyelő Európa is nagy érdeklődéssel várt. Maguk a hinduk nem sok jót reméltek tőle, mert Lord Birkenhead, az új államtitkár, intézkedése, hogy a bizottságba csak angolokat nevezett ki, már eleve bizalmatlanná tette őket. A lord mentegetőzése, hogy 2 hindu tag kinevezésével csak súlyos sértődéseket idézett volna elő a sokféleképen tagolt hindu érdekeltségek között, nem nyugtatta meg India népét, különösen mióta az ajánlott alkotmánymódosításokból világosan láthatta, hogy Anglia a hindu népet ma is alsóbbrendű emberfajnak tekinti és még mindig természetesnek látja, hogy néhány ezer angol hivatalnok kormányozzon százmilliókat.

A jelentés első kötete (Survey) rámutat azokra a népesedési, történelmi és politikai ellentétekre, amelyek India egységes kormányzását megnehezítik és decentralizációt tesznek szükségessé. Ismerteti a nyelvi és gazdasági különbségeket, valamint a társadalom egyéb olyan problémáit is, amelyek komoly ellentéteket idéznek elő az egymás mellett élő népek között. E szempontok előtérbe helyezésével nyilván arra törekszik a jelentés, hogy megértesse az olvasóval azokat a nehézségeket, amelyek az egységes India gondolatával szemben ma is fennállanak és amelyek bizonyos mértékig alkalmasak arra, hogy indokoltá tegyék az angol uralmat. Kiterjeszkedik India kultúrális életére is és nem kerdözi azokat a hibákat, amelyekért az angol uralom felelős: a tömegek hihetetlen elmaradottságát, az iskoláztatás hiányát és azt a bünös nemtörődömséget, amellyel a hatóságok a hindu kultúrmizériákat szemlélték. Foglalkozik továbbá a megélhetés kérdésével és őszintén bevallja, hogy India nem a jólét és bőség országa, mint ahogy az európai képzelet előtt él, hanem kétségbeejtően szegény terület, ahol a kiválasztottak ragyogó élete annál égbekiáltóbb igazságtalansággá bélyegzi a nagy tömegek kétségbeejtő nyomorúságát. Elismeri, hogy ezeken az állapotokon Anglia nem tudott változtatni és nem követi az olyan angol hozzászólók módszerét, akik az indiai kérdés lényegét, a szegénység problémáját elsikkasztják, csak azért, mert megvitatásuk kellemetlen, fárasztó és elesüggesztő. Úgy hat a jelentés az olvasóra, mint valami

őszinte vallomás és nem tagadhatjuk meg a szerzőktől rokonszenvünket.

A továbbiakban az 1919-i alkotmány alapján beindított politikai életet ismerteti. Leírja a tartományi tanácsok és központi kamarák működését és nem titkolja, hogy ezeket a parlamenti szerveket állandó heves támadások érik a hinduk részéről s csak a központi kormány és az alkirály minden ellenállást elsöprő hatalma tudja biztosítani a nyugalmat. Az elmondottakból meglevenedik előttünk az egész politikai élet és működni látjuk ezt a különös mechanizmust, amelyet eddig csak a többé-kevésbé célzatos leírások bizonytalan konturjaiból ismertünk. Hosszasabban foglalkozik a választójog kérdésével is. Erőtlenül próbálja mentegezni a törvényt, amely a lakosságnak csak 15%-át engedi az urnákhoz, de senkit sem tart távol tőle, akitől biztosan elvárhatja az angol hatalmi szempontok támogatását. Noha eddig sem próbálta szépitni a hindu tömegek származás gazdasági és kulturális helyzetét, most a választójog kérdésével kapcsolatosan fenéig világítja meg a hindu élet mélységeit. Különösen érdekes az a fejezet, amelyben a hindu politika fejlődését és a Ghandi-féle mozgalom erősödését írja le 1920 óta. Nem ért egyet az angol optimistákkal, akik mégis csak az angol fegyvereket tartják a legfontosabb érvnek és nem tulajdonítanak döntő fontosságot annak a közéleti szellemnek, amely Ghandi működése nyomán ma már mind aggasztóbb arányokban helyezkedik szembe Angliával. Úgy látja, hogy ez a mozgalom az indiai történelem lényegévé vált és Angliát itt fenyegeti a legnagyobb veszély. Mert India népeit könnyen lehet fanatizálni s Ghandi és társai jól értenek ahhoz, hogy szavaikat és tetteiket a hindu lélek igényeihez alkalmazzák. Szól a sajtóról is és megállapítja, hogy az angol érdekeket szolgáló és angol nyelvű újságoknak kevés hatásuk van, mert azokat csak az angolul beszélő hindu intelligencia olvassa, amely azonban öntudatosan politizál és rég túl van már azon, hogy angol szempontoktól befolyásoltatni engedné magát. Ha olvassa is, inkább csak azért, hogy ismerje az ellenfél észjárását és annál hatásosabban érveljen vele szemben. A közvélemény igazi formálói az indiai tőkéből fentartott és indiai nyelveken megjelenő újságok. Ezek mindenben lépést tartanak az eseményekkel és ép oly fürge és temperamentumos szószólói a hindu álláspontnak az angol sajtóval szemben, mint ahogy az európai újságok képviselik a mögöttük álló érdekeltségeket. Az újságírói kar a társadalom legértékesebb rétegeiből kerül ki és az újságírás ma is nagy általánosságban nobile officiumnak számít. Különösen erőteljes a fejlődés 1920 óta, amióta az indiai események komoly lendületet vettek. Kockázattól vissza nem riadó, tiszteletreméltó bátorsággal szállnak szembe Angliával és hangjuk erejét nem mulják felül a legtámadóbb szellemű európai újságok sem. A példányszám szempontjából távol vannak még az európai és amerikai nagy lapoktól, de teljesen elhibázott kísérlet volna, ha számukból akarnánk megállapítani hatásukat. Indiában t. i. az a helyzet, hogy újságot nem sok ember vesz és olvas, de annál többen hallgatják. Nemcsak az írástudóknak szánták azokat, mert hiszen a nagy tömeg ma

is analfabéta, hanem az írástudatlanoknak is. Ezek az esti órákban sűrű sorokban ülnek körül a szerencsés halandókat, akiket vagyonuk és tudományuk képesít arra, hogy a hindu szellem e bővizű forrásaiból táplálkozzanak. Nagy áhitattal hallgatják a felolvasásokat és India vezérei gondoskodnak arról, hogy minél több ilyen tolmács álljon az írástudatlan nép rendelkezésére. Mert Indiában sokkal nagyobb az érdeklődés a politika iránt, mint ahogy itt Európában elképzeljük. Ma már mindenki érzi, hogy történelmi idők tanujává lett és mélységes együttérzéssel figyeli a vezérek minden lépését. A tömegek ébredésének ideje következett el Indiában és a sajtó erőteljes döngéssel veri fel álmukból a későn ébredőket. Jellemző a sajtó magatartására, hogy azonnal megszűnik a belső villongás, mihelyt Londont és a kormányt kell támadniok. Ebben minden politikai párt és minden világnézet egyetért. Ez az első nagy gondolat, melyben az egész India egységesnek mutatkozik.

A jelentős igazi nehézségei a II. kötetben (Recommandations) következnek, ahol a bizottság arra vállalkozik, hogy az 1919-i törvény utasításai szerint most újabb alkotmánymódosításokat ajánljon a parlamentnek. Ezeknek a módosításoknak az volna a rendeltetésük, hogy önmegrendelkezés felé haladó szellemükkel lecsillapítsák a forrongó Indiát, a nélkül azonban, hogy veszélyeztetnék a birodalom hatalmi érdekeit. A bizottság tagjai itt találják szemben magukat azokkal a nehézségekkel, amelyek tragikus következetességgel állják útját az angol és hindu törekvések kiegyensúlyozódásának. Mert áthidalhatatlan és évről-évre mélyülő szakadék tátong Anglia és India között, amelyen át sem a militarizmus, sem a jövőbe néző demokrácia nem fog járható utakat építhetni mindaddig, míg újakkal nem cserélik fel a mai politikai elgondolásokat és módszereket. Összebékíthetetlen történelmi tendenciák különböző irányba lendítik a két népet: Angliát az Indiai Óceán birtoklása és az egész világbirodalom kérlelhetetlen és vitát nem tűrő szempontjai fatális fellebbezhetlenséggel rögzítik oda az eddigi gondolatmenethez, Indiát pedig egy öntudatra ébredő hatalmas nép fékezhetetlen dinamikája hajtja előre komoly és lelkesítő történelmi víziók felé. Nagy erők küzdenek itten, történelmi erők, amelyeket hiába próbálnak együttműködésre kényszeríteni, akár fegyverekkel, akár alkotmánytörvényekkel. Az angol bizottság az ajánlott alkotmánymódosításokat az angol érdekekhez mérte és nem is tehetett másképp. Nemcsak azért, mert a megbízók részéről olyan utasításokat kapott, hanem azért is, mert tagjai maguk is angolok, akik nem tehetik túl magukat a faji együttérzés és a gazdasági érdekek félreérthetetlen parancsain. A hindu-barát angol kritikusaiknak könnyű a helyzetük, mikor bírálják a Simon-komisszió jelentését. De bizonyára más hangon beszélnének, ha maguk is tagjai lennének a bizottságnak és a problémák teljes súlyukkal nehezednének lelkiismeretükre.

Ezért van az, hogy az ajánlott módosítások a multhoz képest semmi lényegbeli változást nem jelentenek. A kormányzás legfontosabb ügy-

köreibe, mint a pénzügy, hadügy, igazságügy, eddig nem volt semmi beleszólásuk a parlamenteknek; a tartományi kormányzók és a központi kormány diktatúrával intézték az ide tartozó ügyeket. Az alkotmánymódosító jelentés most már megszüntetésre ajánlja ezt a helyzetet és minden ügyet a parlament hatáskörébe utal. Ezt a látszólag demokratikus irányban haladó intézkedést azonban illuzóriussá teszi az a körülmény, hogy az alkirály jogköre csorbíthatlan marad, a parlamentekkel szemben törvényt hozhat és a parlamentnek egyhangú ajánlásával szemben is megtagadhatja bármely javaslat törvényerőre emelését. A diktatúra tehát továbbra is megmarad, sőt hatáskörében kiszélesedik, mert vétőjától függenek most már azok az ügykörök is, amelyek eddig a parlamentnek hatásköréhez tartoztak. Végeredményében továbbra is változatlanul marad az a szegényteljes helyzet, hogy ezekben a gyermekparlamentekben céltalanul és haszontalanul öröklődnek fel India legnemesebb erői, mert hiányzanak az erőtvitel olyan eszközei, amelyek ezeket a sóvárgott energiákat a hindu társadalomba, India élő szervezetébe kapcsolhatnák.

Új alapokon rendezi a jelentés a választójog kérdését, de még így is a lakosságnak csak 20%-a nyerne szavazati jogot. A bizottság védekezése, hogy a nagy tömegek urnához eresztése a nagy távolságok és kezdetleges közlekedési viszonyok miatt leküzdhetetlen nehézségeket támasztana, csak az adminisztráció elégtelenségét bizonyítja, de nem indokolja megnyugtató módon azt a rég sérelmezett állapotot, hogy a komoly adófizetők milliói még mindig csak honpolgári kötelességeket ismernek, de honpolgári jogokat nem. A községi választásokkal kapcsolatban elköveti a bizottság azt a nagy hibát, hogy a vallási szempontokat a számarányon messze túlmenőleg veszi figyelembe és ezzel beviszi a vallási ellentéteket olyan pontokra is, ahol eddig ismeretlenek voltak.

A tartományi tanácsokban és a központi törvényhozó tanácsban most is nagy számmal látunk kinevezett tagokat, akiknek az a szerepük, hogy kormányhű nyilatkozataikkal védelmezzék a hivatalos álláspontot a megválasztott képviselők támadásaival szemben. Feltűnően sok kinevezett tagot ajánl a jelentés az államtanácsban és az európai szemlélettel tapasztalattal rendelkező, polgári vagy katonai szolgálatukban nagy eredményeket felmutató egyéneket tüntessenek ki, akik a régi állapotokat védelmeznék és az öregekre jellemző gyanakodással tekinténeek a mind hangosabban és lármásabban követelőző fiatalokra.

Nem intézkedik a jelentés arra vonatkozólag sem, hogy a közhivatalok nagyobb arányban nyiljanak meg a hinduk előtt, annak ellenére, hogy a hindu egyetemek évről-évre nagy számmal bocsátanak ki jól képzett hindu ifjakat. Ezek Anglia legádázabb ellenségei és a vezérek parancsának engedelmes és elszánt végrehajtói.

Nincs haladás a hadseregnél sem. Akik azt remélték, hogy legalább az alsóbb parancsnokságig sikerül indiánizálni a haderőt, azoknak ma

látniok kell, hogy Anglia a hatalom legfőbb biztosítékát göresös szorítással tartja kezei között.

Már ebből a rövid és csak a leglényegesebb pontokra kiterjeszkedő ismertetésből is érthetővé válik előttünk az az elkeseredés, amellyel a hindu közvélemény az alkotmánymódosító javaslatokat fogadta. Anglia figyelembe sem vette a hindu követeléseket, mintha Indiában mi sem történt volna és még mindig csak engedelmes és megriadt tömegekkel állna szemben. Sértőbb lekicsinylést és semmibevevést el sem lehet képzelni, mint mikor Anglia ilyen ásatag, rég idejét múlt alkotmányt kínál a nagyszerű lendülettel szabadság felé törtető Indiának. Hiába álltak körül ágyát a leghíresebb professzorok, mégis halva született ez a reformjavaslat, mert a fanatikusan ellenálló Indiában hiányzanak számára az élet feltételei.

India közvéleményének egységes tiltakozására a Simon-komisszió javaslataival szemben nem érte váratlanul Angliát, sőt számított rá. Ezért már jóelőre, még a jelentés nyilvánosságra hozása előtt, módját kereste annak, hogy a döntést újabb megbeszélések beiktatásával hajogathassa. Így vetődött fel az úgynevezett „Round table“-konferencia gondolata, amelynek az lett volna a rendeltetése, hogy ehhez a kerek asztalhoz India társadalmi rétegeinek delegátusai is hozzáférhessenek. De elkövette London azt a nagy hibát, hogy a delegátusok kijelölését nem a hindu politikai pártokra bízta, hanem az alkirály által nevezett ki őket, tehát olyan hindu politikusokat, akiknek lojalitásában és nyugalomban megbízhatott. A konferencia így nem India közvéleményét képviselte, hanem a hajdan vezető szerepet vívó angol-barát mérsékelt jobb szárnyát, amelyet azóta rég felmorzszoltak a háborút követő események. Hindu delegátusokkal, de India igazi képviselői nélkül és azoknak tiltakozásával nyílt meg a konferencia 1930. november 12-én.

Ez a konferencia nem is azért érdekes, ami azon az angol-hindu kapcsolatok szempontjából történt, mert az ottani kétes értékű felszólításokon túl ma is a legridegebb határozottsággal állnak szemben egymással az ellenségek. Anglia ma is csak végecélként ismeri el India dominium-jellegét, az igazi India pedig, amely ma börtönben senyved, elszántabban és konokabban követeli a függetlenséget, mint valaha. De annál érdekesebbek és megszívlelendők azok a tárgyalások, amelyek — Anglia intencióinak ellenére — a leglelkesebb hindu politikai gondolatokkal, az egységes Indiával, foglalkoztak. Szóba kerültek a hindu-mohamedán ellentétek és a tárgyalásokról szóló jelentések megállapítják, hogy a még mindig fennálló nehézségek ellenére minden remény megvan arra, hogy ez a legtöbb gondot okozó probléma kielégítő megoldást nyerjen. Sor került az indiai fejedelemségekre is és a fejedelmek felszólalásából nagy általánosságban az tűnik ki, hogy az angol tartományok és a fejedelemségek föderatív összefoglalása, adott esetben, nem találna komoly ellenzésre. Angliának más céljai voltak ezzel a konferenciával és nem titkolt idegességgel állapította meg, hogy a megbeszélések az igazi indiai problémákhoz vezettek el.

Ez a sorsa a további konferenciáknak is. Minél inkább jut képvi-selethez az igazi India ezekben a delegációkban, annál határozottabban fog érvényesülni Ghandi szelleme és annál kevesebb reménye marad Angliának arra, hogy továbbra is zavartalanul táplálkozzék India élet-erejéből. Egyelőre a birtokon-belülség vigasztaló, de nem végkép meg-nyugtató helyzetét élvezzi; haderejével és hivatalnoki karával még min-dig csendre kényszerítheti az erőszak nélkül forrongó Indiát. De el-szántan fogja védelmezni akkor is, ha a küzdelem nagyobb kockázattal fog járni, mert nagy teherbírású és központi helyzetű oszlopa a biroda-lomnak, amelynek összeomlása magával rántaná az egész büszke épít-ményt. India elvesztése az egész ázsiai angol politika felgöngyölését jelentené, az arab mandátumoktól Szingapurig, és Indiai- és Csendes-Oceán angol-szászai kénytelenek volnának kétes kilátású védelmi harcra rendezkedni be a vérszegény Ausztráliában. Halálos csapás érné a túlméretezett angol gazdasági életet is, mert az indiai és ázsiai piacok nélkül megbénulna az angol termelés és elkerülhetetlenné válna az ál-talános elszegényedés. Megszűnne tömérdek kereseti lehetőség, amely ma méltán irigyelt jóléthez segíti az angolok százazreit az ázsiai bir-tokok katonai és polgári kormányzásában, és vége volna a paradicsomi állapotnak, hogy a fejedelmi fizetésekén kívül csak nyugdíjakban ha-vonta fantasztikus összegek ömlenek be Angliába olyan gyarmatokról, amelyeken a lakosság a legnyomorultabb viszonyok közt tengeti életét. India elvesztése kirobbantaná azokat a tüzeket is, amelyeknek füstjét mindenütt érezzük, ahol angol ezrek sárga és fekete milliókkal állanak szemben. A világ urai, akiket ma a hatalomnak és gazdagságnak kijáró megkülönböztetett tisztelet fogad a földkerekség minden pontján, búj-dosókká lennének és a századok folyamán felgyűlt harag elől az európai vizekre kellene visszamenekülniök. Ítéletidő következne el Angliára és apokaliptikus erők gázolnának át az angol tudás és akarat minden tel-jesítményén.

Ezek azok a szempontok, amelyek Indiát a világbirodalom legér-tékesebb pontjává teszik. Annál nagyobb tehát a veszély, hogy ma An-gliát ép ezen a ponton érik a legkomolyabb támadások. Kétségtelen, hogy a gyarmatpolitika kérdéseiben London ma döntő elhatározások előtt áll és szakembereinek imponáló tudásán és a minden veszélyben is érintetlenül bölcs nyugalmán kívül bőségesen van szüksége a sze-rencse támogatására is, hogy össze ne roppanjon a problémák súlya alatt.

India Ghandi zseniálításának köszönheti, hogy ma a passzív ellen-állás és polgári engedetlenség módszerével olyan harsi eszközök bir-tokába jutott, amelyekkel a siker biztos tudatában veheti fel a harcot Angliával. Még egy pár összecsapás és Anglia érezni fogja, hogy egyenlő erővel áll szemben. Akinek pedig annyi a veszténivalója, mint neki, az nem bocsátkozhatik bizonytalan kimenetelű harcokba.

Ez lesz az a lélektani pillanat, amikor mindkét fél a szövetségi alapon való együttműködés lehetőségét fogja keresni. India azért, mert

ebben a hatalmas és óriási gazdasági területekkel rendelkező szövetségben megkímélheti magát évtizedes belső harcoktól, míg a százfélé tagolt és nyelvileg és vallásilag teljesen rendezetlen terület komoly politikai egységgé forrhatik össze, és mert ebben a szövetségben biztosítva van Oroszország és Kína mind fenyegetőbb nyomásával szemben is. Anglia pedig azért, mert a független Indiával való békés megegyezés csak megerősíti gyarmatainak birtokában és gazdasági téren kárpótolhatná magát azokért a veszteségekért, amelyek politikai hatalmában érték. A harc tűzbe borítná Indiát: ez senkinek sem érdeke. A becsületes szövetkezés és a vállvetett munka azonban csak áldásos lehet mindkét félre és helyes úton járnak, akik nem haragot és bosszút hirdetnek, hanem bölcs, mérsékletes és körültekintő óvatosságra tanítanak.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Filippo Scolari temesi főispán s az Oratorio degli Scolari Firenzében.

Az olasz-magyar kapcsolatok történetében Erdélyre nézve különös fontossággal bír a firenzei származású Filippo Scolari, magyarosan Ozorai Pipó temesi főispán,¹ Hunyadi János nevelője és mentora.²

Kevesen tudják, hogy a műpártolólásról híres törökverő Magyarországon elért fényes pályafutásának emlékét szülőhónában megörökíteni kívánta, amiről egykorú életírója, Jacopo Poggio, tanuskodik: „hebbe cura da fondamenti uno tempio di Santa Maria delli Angeli edificare, acciò che qualehe monumento et ricordo delle cose sue fabbricato appresso ai discendenti nella patria restasse.”³

Ezt a tényt Vasari is megerősíti, de ő tévesen Pipó testvérének, Matteo Scolari rác despotának, tulajdonítja az emlékmű építését.⁴ Való igaz, hogy Matteo Scolari 1426. január 13-án Váradon kelt végrendeletében testvérét, Pipo temesi főispánt, hagyta örökösül azon feltétellel, hogy emlékére a Firenze melletti Tizzano helységben tizenkét kamaldoli szerzetes számára kolostort építtessen. Ilyen jogcímen azonban részt kér a dicsőségből Andrea Scolari váradai püspök is, aki 1426. január 24-én elhalálozván, unokatestvérét, a temesi főispánt, öröksége reáhagyásával kötelezte, hogy a toscanai Viechio Maggióban ugyancsak kolostort emeljen a kamaldoliak számára.⁵ Ozorai Pipó már most V. Márton pápához fordult, akinek jóváhagyását el is nyerte, hogy a két kolostor helyett mindössze egy templomot építhessen, s e célra

¹ V. Ö. *Vita del famosissimo Capitano Filippo Scolari, gentil' uomo Fiorentino, chiamato Pippo Spano, Conte di Temesvár*. Scritta, riveduta e accresciuta del suo primo Autore, Domenico di Guido Mellini. Firenze, 1606. — *Ozorai Pipó. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korától*. Irta Wenzel Gusztáv. Pest 1836.

² Dr. Florio Banfi: *Filippo Scolari és Hunyadi János*. Hadtörténelmi Közlemények, XXXI. (1930). évf. 125—133. Az itt elmondottak kiegészítéseként legyen szabad megemlítenem, hogy Masolino da Panicale a lombardiai Castiglione d'Olona község Battisterójában Hunyadi Jánost is megfestette Ozorai Pipó társaságában, mint ezt *Il Banchetto di Filippo Scolari* (Illustrazione Toscana; Ann. X. 1932. No. 2.) c. cikkemben kimutattam.

³ *Due vite di Filippo Scolari detto Pippo Spano*, Archivio Storico Italiano, tom IV, p. I. (1843), 180. l.

⁴ *Le Vite de' piu eccellenti Pittori, Scultori et Architetti di Giorgio Vasari*. Bologna MDCXLVII, parte II, p. 229: „Fece ancora (t. i. Brunelleschi) il modello del bizzarissimo Tempio degli Angeli, non finito altrimenti, ma condotto fino a mezzo, d'una fabbrica in otto facce... Questo fu cominciare da Mess. Matteo Scolari et da altri grandi di quella casa, per lasciarlo in memoria delle virtu et de' fatti di Filippo Spano degli Scolari, vittoriosissimo contra a Turchi. E nel vero, se questo Tempio degli Angeli si finiva secondo il modello del Brunellesco, egli era delle piu rare cose d'Italia.”

⁵ Matteo és Andrea Scolari-t illetőleg I. Pompeo Litta: *Le famiglie piu celebri d'Italia*, H. és é. n. Tom. XXII, tav. III. Az utóbbira még Bunyitay Vincze: *A váradai püspökök*. Nagyvárad 1883, 232—243. l.

még ugyanazon év elején tetemes összeget bocsátott a firenzei Signoria rendelkezésére.⁶

Sajnos, a temesi főispán nem érthette meg a mű alapkötetét sem, mert ugyanazon 1426. év december 27-én elhalálozott. Ez a körülmény majdnem egy évtizedre vetette vissza az építkezés kezdetét, miközben a deponált somma, különféle követelések likvidálása folytán, mindössze 5000 arany forintra zsugorodott. E meglehetősen nehéz helyzetben a firenzei kamaldóliai Angyalos Boldogasszonyról címzett Sta Maria degli Angeli monostorának előljárója, Fra Ambrogio Traversari, a Calimala konzuljainak, kikre a Scolariak testamentumának végrehajtása hárult, felajánlotta az említett monostorhoz tartozó telket, hogy ott építsék fel a templomot, mely innen az „Oratorio degli Scolari agli Angeli“ nevet nyerte. A mű kivitelére Filippo Brunelleschi nyert megbízatást, aki, úgy látszik, csak 1434. után láthatott munkához, s terve megvalósulása — Vasari szerint — Itália egyik legritkább építményével gazdagította volna az Arno-parti várost.⁷

A szakértők (mint Geymüller, Springer és Fabriczy), akik Brunelleschi tervrajzát forrástani szempontból próbálták értékelni, azt állítják, hogy a művész elgondolása a rinascimento centrális rendszerű konstrukcióinak legrégebb példája, mely esodálatosképen nem az antik Panteon kerek kupoláját, hanem a firenzei dóm kupolájának ottagonális boltozását juttatja eszünkbe. Maga egészében a terv mégis a klasszikus római építéssel szellemét revelálja, motívumai feltalálhatók a Campagna némely építményében, nemkülönben Minerva Medica templomában.

Örök kára a művészetnek, hogy a terv nem valósult meg, mert időközben Firenze hadat üzent Lucca városának és a Signoria a háború céljaira lefoglalta a deponált összeget. Ily módon a harminc karnyi (braccio) átmérőjű s ottagonális szerkezetű építmény mindössze csak kilenc kar magasra emeltetett, holott negyvenhatra volt tervezve, lanternás kupolával. Azonban befejezetlen állapotában is képes volt lenyűgözni a „Viaggio pittorico del Fontana“ szerzőjét, aki nem győzi eléggé dicsérni a szépséges alkotást, mely a művészettörténelem egyetemes ítélete szerint is Brunelleschi legtökéletesebb műve lett volna.

„Ha nézzük az alaprajzot, — írja Fontana — hogy e szerint vizsgáljuk az építményt, mindenekelőtt lebilincseli a nézőt a szellem fensége, s az anyag szépsége, mely felnyitja a görög és római architektura egyszerű stílusát. Ez az alaprajz az építményt belül nyolc oldalúnak mutatja, kívül pedig tizenhat oldalúnak, ami Brunelleschi mély ismeretét bizonyítja a művészet teóriáiban. Ha ugyanis művét kívül szintén nyolc oldalúra formálja, az semmiesetre sem marad mentes oly fokú nehézkességtől, ami minden szép

⁶ G. Canestrini: *Discorso sulle relazioni di Firenze col'Ungheria*. Archivio Storico Italiano Id. köt., 208—210. l.

⁷ Brunelleschi megbízatására vonatkozó okmány a firenzei Archivio di Stato-ban, honnan közölte Arturo Linacher: *Il Tempio degli Scolari*. Firenze 1920, pagg. 19—21. A művész eredeti tervrajza Sta Maria degli Angeli monostor birtokában őriztetett, s Gherardo Silvani idealizált metszete révén került forgalomba. V. ö. *Descrizione di alcuni disegni di architettura ornativa di classici autori ecc.* Pisa 1818, pag. 33 e segg. Különféle kiadásai közül figyelemreméltó a *L'Osservatore Fiorentino sugli edifizii della sua patria* (U. o. 1821, vol. II, pagg. 167—8.) e. kötetben levő két ábra, melyeket újra lenyomattam a *Pippo Spano e l'Oratorio degli Scolari agli Angeli* (Illustrazione Toscana; Ann. IX, 1931. N. 9.) című cikkem mellékleteként.

alkotásánál az elengedhetetlen részarányosság rovására megy. Holott e cél eléréséért alkalmazza a művész kívülről a fülkés oldalazást, melynek oly sok példáját látni az antik építészet emlékein. És belül valóban leginkább helyénvaló a pillérek bájos, egyszersmind fenséges korintusi rendje, köny nyed párkányszattal, s e fölött az attika, arányosan elosztott ablakokkal, a kecses kupola tartására. Csodálatos lett volna ez építmény minden egyszerűsége mellett is nagyszerű hatásánál fogva...⁸

Brunelleschi befejezetlenül hagyott művét több mint egy évszázadon keresztül silány tető védelmezte az idő viszontagságaival szemben, mikor aztán I. Cosimo toscanai nagyherceg elhatározta befejezését. Cosimo ugyanis itt akarta elhelyezni a védnöksége alatt működő festők konfraternitását. E terv, sajnos, megtört a kamaldóli atyák ellenkezésén, akik úgy vélték, hogy hivatásuk gyakorlásában zavarnák őket a művészeknek a monostorban tartandó összejövetelei. Ez a körülmény egyszersmindenkorra megpecsételte Brunelleschi építményének sorsát, mely ettől kezdve teljesen magára hagyatva sínylette az idő viszontagságait. Tetejét, mely 1600-ban elpusztult, többé nem pótolták, úgyhogy 1759-ben Ricca mélabús szavakkal kesergett a még romjaiban is szépséges maradvány pusztulásán.⁹ Mindazonáltal az „Osservatore Fiorentino“ 1821-ben is felfedezhette benne a „művészet csodáját“, pedig akkor már nyomait benőtték a kolostor gondozatlan kertjének bozótjai.¹⁰

Történelmének gyászos epokája folyamán feledésbe merült az „Oratorio degli Scolari“ jellegzetes neve is, s az oklevelek, melyek megemlékeznek róla, csak „Castellaccio“ néven említik.

Igy említi G. Milanese is, Vasari életrajzainak magyarázója, aki 1860. körül Brunelleschi művéről a következő leírást hagyta: „Az építményből, melynek eredetileg a tizenkét apostol tiszteletét kellett volna szolgálnia, csak egyes részletek maradtak meg, melyek alig emelkednek kilenc karnyi magasra, jelesül: 1. a külső tizenhat oldalú fal, melyből ötöt mutat a Castellaccio a Via degli Alfani felől; 2. belül a pillérek sora; 3. a kis ajtó felett lévő arkitráv, mely egészen körülveszi a kis templomot. Burkolatlanul maradt padlozata fel van ásva és részben megművelve a monostor-kert számára.“¹¹

De ha legalább így maradt volna napjainkra!

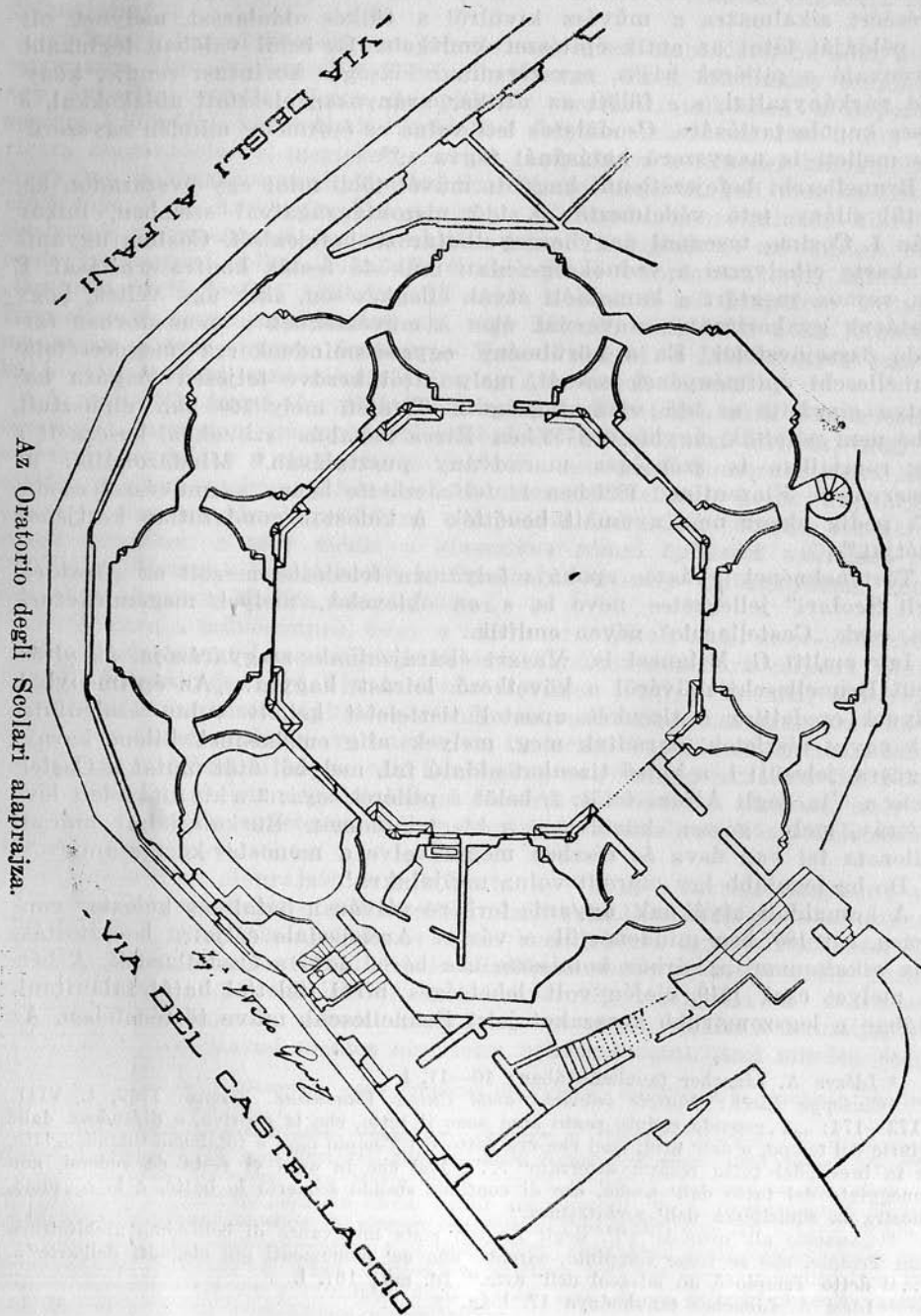
A kamaldoli atyáknak ugyanis terhére válván a hatalmas kolostor gondozása, azt 1867-ben mindenestül a városi Arcispedale céljaira boesátották, mely alkalommal a kórház kommisszáriusa bérbe adta a Castellacciót. A bérlet, melyet csak 1919. elején volt lehetséges bírói ítélettel hatálytalanítani, valóban a legszomorubb korszakot jelzi Brunelleschi műve történetében. Az

⁸ Idézve A. Linacher tanulmányában; 10—11. l.

⁹ Giuseppe Ricca: *Notizie storiche delle Chiese Fiorentine*. Firenze 1759, t. VIII, p. 173—174: „... essendo caduto cento anni sono il tetto, che la copriva, e difendeva dalle ingiurie del tempo, e dell' aria, quel che era fatto del Tempio oggi è totalmente danneggiato, che in breve del tutto resterà atterrato“ ... „Quel che in oggi vi resta da vedersi, non danneggiato del tutto dall' acqua, che di continuo stando scoperto lo batte, e lo consuma, dimostra la squisitezza dell' architettura.“

¹⁰ „Annesso all' orto de' PP. degli Angioli resta un avanzo di bellissima architettura in un Tempio, che se fosse compiuto, sarebbe uno de' monumenti piu eleganti dell'arte“ ... „... il detto Tempio è un miracol dell' arte.“ Id. mű; 167. l.

¹¹ Idézi A. Linacher tanulmánya 17. l.-án.

egymást gyakran felváltó bérlők minden kímélet nélkül deturpálták a nagyszerű építményt, a lehető legkülönbélebb célokra hasznosították, sőt, hogy lakhatóvá tegyék, részben átépítették és emeletet huztak falaira. Tehát még örülhetünk rajta, hogy a birtokjogát visszanyert kórház jelenleg a saját céljaira használja...

Szerencsére azonban vannak Firenzében, akik szívükön viselik ez emlékmű sorsát és eredeti állapotába való visszahelyezését szorgalmazzák. Így történhetett, hogy Arturo Linacher a „Commissione per la Conservazione dei Monumenti“ égisze alatt még 1919-ben megkezdte a nagyszerű építmény feltárását, mely alkalommal felvett alaprajz valósággal revelációként hatott a rinascimentó építészetének kutatói számára. Sajnos a kórház sokkal kedvezőtlenebb anyagi helyzetben tengődik, hogysem az eddigi munkálatok véglegesen célhoz érhettek volna, s így Brunelleschi művének problémája még mindig megoldatlan. Holott az „Oratorio degli Scolari“ barátai egyelőre csak kedvező közhangulat előmozdításán munkálkodhatnak, míg nyomása alatt az illetékes hatóságok cselekvésre nem szánják magukat.¹²

De Brunelleschi művének helyreállítása nem csupán a firenzeiek érdeke: kell, hogy felkeltse a magyar közvélemény figyelmét is a Scolariak magyarországi szereplése miatt, melynek emlékét hirdetni rendeltetett. Sőt Hunyadi nevelőjének temesi főispáni méltóságánál, nem különben Andrea Scolari nagyváradi püspök személyiségénél fogva az erdélyi kultúr-körök érdeklődésére szintén számot tarthat. Éppen ezért kívánatos volna, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület is hallassa szavát Firenzében az emlékmű helyreállítása érdekében.

Ebben a reményben szedtem össze „az idő vén fája“ elhullott avarjából az Oratorio degli Scolari történetének adatait, a szülőföld iránt való szeretetből, mellyel Dante is egybegyűjté az Inferno pokoli vadászata által szétszórt cserje lombjait, hadd beszéljenek azok e lapok olvasóinak szívéhez...

Dr. Florio Banfi.

Pápai Páriz Ferenc Faust-anekdotája.

Az Irodalomtörténet tavalyi XX. évfolyamában (249—50. lapon) Turóczi-Trostler József hivatkozik irodalmunkban *Faust* legelső említésére (Magyarinál) s irodalmunk első Faust-anekdotájára (Taxonyi Jánosnál). Ez adatokhoz az alábbiakban egy eddig ismeretlen adalékkal járulhatok.

Pápai Páriz Ferencnek a kolozsvári református kollégium könyvtárában őrzött iskolai jegyzetei között találtam egy néhány levélből álló nyolcadrés alakú kéziratát. A Páriz kezével írt füzet címe: *Lusus Urbani, factiae, sales et joci*. A füzetke rövid anekdota-gyűjteménynek készült, de összesen csak négy anekdota van benne följegyezve, a többi rész üres. A negyedik anekdota címe: *Fausti Vites* (= Faust szállója) s a következőképen hangzik:

¹² Midőn e cél érdekében az *Illustrazione Toscana* 1931. évf. szept.-i számában magam is véleményt nyilvánítottam, A. Linacher szept. 30-án kelt levelében így buzdított: „bisogna formare un' opinione pubblica che preme sulle persone preposte alla Conservazione dei Monumenti“; majd 1932. febr. 2-án: „Veda a fare qualche altro articolo sullo Spano.“

Convivas habuit infaustus ille Faustus multos amicorum. Petierunt hi, vites uvis praegnantibus sibi repraesentaret in mensa quamvis putarint brumae tempore ab uvis tam alieno, id fieri non posse. Nec tamen difficilis fuit magus persuasus. Vites igitur praestigiis e mensa evocat racemis vegetandibus plenas. Prius tamen eam omnibus eficit legem, ut alto silentio expectent, dum jubeantur uvas carpere. Omnes se legi obtemperaturos recipiunt. Mox infamis artifex incantamentis carminum ita oculos appotae turbae praestrinxit, ut illis tori botri mirae magnitudinis, et succo maturo pleni apparerent, quot eorum mensa munerabat. Omnes ergo in gulam hanc avidissimi, jamque nonnihil sitibundi in temulentia, suum quisque cultrum, ad uvam sibi proximam apponit, dum modimperator Faustus jubeat secare. Natant omnium dentes saliva, et in aestivam hanc voluptatem pruriunt. Hoc situ aliquamdiu tenentur: ingens omnium expectatio, dum cultro jugulent jam captam praedam. Tandem formosissima vitis evanescit et in fumo abit. Illi nebula magica jam dispulsa, visi sunt singuli suum quisque tenere nasum appposito cultello jamjam pro uva secandum. Quod si quis immemor praecepti aut contemptor, botrum sibi destinatum praescindere voluisset nasum sibi joculari vulnere praesequisset. Hic omnium risus et indignatio.

Mint látjuk, ez az anekdota Faust híres lakomáját és csodálatos vendéglátását beszéli el. Ez a boszorkányos lakoma a magyar Fausthoz, Hatvani Istvánhoz, fűződő hagyományok közt is előfordul. (Vö. Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*, II. 25—27.)

Ezt a Faust-anekdotát Páriz talán bázeli egyetemi hallgató korában jegyezte föl. Forrásának, eredetének kiderítését összehasonlító irodalomtörténetészeinkre bízom.

Csűry Bálint.

Kovácsnai (Tóth) Sándor Gyöngyösit dicsérő verse.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárában egy Gyöngyösi három művét — a *Porából meg-éledett Phoenix*-et, *A család Cupido*-t és a *Murányi Vénus*-t — magában foglaló kötetben (1103. sz.) a két első mű közé egy kéziratos lap van bekötve. Erre a lapra egy ismeretlen kéz Kovácsnai (Tóth) Sándornak (1730—1792),¹ a marosvásárhelyi kollégium tanárának (1764—1792), egy Gyöngyösit dicsérő versét írta le. Az a mű, — a *Phoenix* —, amely után a vers áll, 1744-i kiadás (Buda, özv. V. Nottensteinné); a címlapra jegyett első tulajdonosa *Josephus Ajtai* (Ao 1753 Die 20 July) volt. Ugyanezen a lapon felül a *Nemegyei Jánosé* bejegyzés s a verset magában foglaló lapon *Johannis Nemegyei* másodszer előforduló neve a könyv második ismert tulajdonosát árulja el. — A vers íróját a költemény után más kézzel tett bejegyzésből ismerjük. Érdekes megjegyeznünk, hogy a *Murányi Venus* ugyane kötetben levő s Budán Landerer Leopold Ferencznel 1767-ben meg-

¹ Halotti búcsuztatóit, Cicero, Plautus és Terentius fordításait ismerjük, Latin, magyar és görög versei kéziratban maradtak fenn. V. ö. Szinnyei: *Magy. ir. VI.* és Ványi: *Magy. Ir. Lex.* 486.

jelent kiadásának bevezető sorai után egy ismeretlen (?) író hasonló szellemű versben „Tisztelet... Tudományának Szépségét jelentő 's nagy Zengéssel a Castaus Heggyéről alú(!) repült Iráitát, álmélkodván Szépségén Gyöngyösi István Magyar Verseinek.” A Kovásznai versét alább betűhű másolatban adom:

- (1.) Volt a' Magyaroknak egy pár poétája,
Egyik deákullt írt, máliknak Mu'fája
Magyarull énekel(t), ennek a' példája
Homérus ; amannak Maró' trombitája
- (2.) Janus Pannonius bír Maró' lelkével,
Gyöngyösi Homérus' bő 's szép be'zédével.
Ide nem ér lem Frantz, sem Német elzével,
Akár mint kérkedjen mind kettő nyelvével.
- (3.) Ha Gyöngyösi versét más nemzet értené
Itéletét jobban Magyarról ejtené.
Ha e' nagy ízépléget köntös nem rejtene
Minden nép az égis ötlet repitene.
- (4.) De mint Magyar nevét nagy fetét borítja
Nem tanulja nyelvét lenki 's nem tanítja
(Miként az aranyat, ha láda szorítja)
Ugy virtulsát más nép még nem is gyanítja.

Az utolsó két szót az eredeti kézirat rongáltsága miatt, utána más, gyakorlatlan kéz újra írta; ugyanez a kéz a vers után a következő jegyzetet tette: *Professor Kovásznai Sándor írta.*

Szabó T. Attila.

ADATTÁR

Dr. BORBÉLY ISTVÁN életrajza és irodalmi munkássága. 1886—1932.

I.

ÉLETRAJZA.

Borbély István 1886. november 23-án született Torockón, Torda-aranyos megyében. Atyja, Borbély János, sóbányahivatalnok volt, anyja Pál Anna: mindketten torockói születésűek. A család évszázadokon át Torockón élt s vasbányászattal foglalkozott. Elemi iskoláit a marosújvári állami iskolában végezte (1892—1896). A gimnázium két első osztályát a budapesti I. kerületi állami gimnáziumban járta (1896—1898), a III—VI. osztályokat a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban (1898—1902) s a két felső osztályt a kolozsvári unitárius kollégiumban végezte (1902—1904), s ott is tett érettségi vizsgálatot. 1904-ben beiratkozott a kolozsvári Ferenc József-Tudományegyetem bölcsészeti karára. 1909 március 13-án doktori szigorlatot tett a magyar irodalomtörténetből, mint főszakból, a magyar nyelvészetből és a magyar történetből, mint mellékszakból. Tanári oklevelet magyar és német nyelvből és irodalomból szerzett.

1905-től 1910-ig a kolozsvári unitárius főgimnáziumnál volt óraadó és felügyelő tanár. Közben, 1907-ben, a nyári szemesztert Jénában töltötte, ahol Michels, Delbrück, Eucken, Rein és Haeckel professzorok előadásait hallgatta. Önkéntesi évét 1910—11-ben Tirolban a császárvadászok 1. ezredénél szolgálta s megfordult Bozenben, Linzben, Braunau a. I.-ben, Innsbruckban és Meranban. 1911—12-ben helyettes tanár volt a kolozsvári unitárius főgimnáziumban, ahová az Unitárius Egyházi Főtanács 1912. november 1-től rendes tanárrá választotta. 1913. július 6-án megnősült, feleségül vette nagyajtai Kovács Erzsikét. Házasságukból két gyermek született: Erzsike (1914. IX. 3.) és István (1919. III. 31.).

1914. július 28-án, a mozgosítás első napján, a VII. (temesvári) hadtest kötelékébe vonult be. A világháborúban összesen 41 hónapot töltött mint századparancsnok, zászlóaljsegédtiszt és zászlóaljparancsnok. 1914. nov. 1-én tartalékos hadnaggyá, 1916. aug. 1-én tartalékos főhadnaggyá lépett elő. Kétszer volt sebesülve. Először 1914. november 10-én Sabác mellett, Ochridnál, Szerbiában, amikor rohamozás közben jobb lábafejét lőtték át, másodszer 1915. szept. 13-án Gontorvánál Oroszországban, ahol egy kozákroham közben fejlövést kapott.

Mindkét sebesülése igen súlyos természetű volt. Résztvett az 1914. évi szerbiai háboruban, 1915-ben a gorlicei áttörésben s az utána következő mozgó háboruban, 1916-ban a tiroli offenzívában, 1916—17-ben a galíciai állóharcban, 1918-ban Bukovina visszafoglalásában, Ukrajna megszállásában, mikor is a Volgáig ment elő, és végül a Piave melletti nagy csatákban. Itt érte a front összeomlása s innen hozta haza föllázadt zászlóalját. A harctéren kiérdemelt kitüntetései: bronz vitézségi érem, bronz vitézségi érem a katonai érdemkereszt szalagján kardokkal, ezüst vitézségi érem a katonai érdemkereszt szalagján kardokkal, ezüst vitézségi érem másodszor a katonai érdemkereszt szalagján kardokkal, katonai érdemkereszt a kardokkal, II. osztályú német vaskereszt, Károly-csapatkereszt, sebesültek emlékérmé.

A harctérről hazaérkezve, 1919. januárjában ismét elfoglalta állását a kolozsvári unit. kollégiumban. 1920-ban a kolozsvári Református Theologiai Fakultás Tanárképző Intézetében kapott megbízást magyar irodalomtörténeti előadások tartására. Itt az intézet megszűnéséig két féléven át (1920—1921) működött. 1922-ben a kolozsvári Marianum hívta meg a Polgári Iskolai Tanárképző Intézetéhez, ahol a főiskola működésének felfüggesztéséig (1922—1923) a magyar irodalomtörténetet tanította. 1925. júniusában megszerezte az unitárius lelkészi oklevelet, ugyanezen év májusában a kollégium bennlakásának vezetésével bízott meg, 1925. november 23-án pedig a Főtanács a kolozsvári kollégium igazgatói állásába helyezte. Ebben a minőségben 1928. november 19-ig működött, amikor az Egyházi Főtanács a kolozsvári unit. theologiai akadémia rendes tanárává választotta meg. Theologiai tanszékét nagy hivatással és termékeny munkássággal töltötte be az 1932. március 20-án, pár heti szenvedés után, bekövetkezett haláláig. Nagyjátán (Háromszék m.) helyeztetett örök nyugalomra.

Szerkesztette a Keresztény Magvetőt (1919—1929), az Unitárius Közlönyt (1920—1921), az Irodalmi Kis Könyvtárt (1926), az Unitárius Irodalmi Társaság Könyvtárát és az Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtárát (1929-ig). 1924-ben Kovács Kálmánnal megalapította és két évig vezette a kritikai és tudományos jellegű Erdélyi Irodalmi Szemlét, amely az Erdélyi Múzeum megindulásáig (1930) az erdélyi magyar tudományosság egyetlen összetartó szerve volt. Mellette megindította a „Tanulmányok és Értekezések“ c. füzetes vállalatot (1924). Résztvett az Unitárius Irodalmi Társaság megalapításában (1919), s működését, mint főtítkár, 1929-ig irányította. Tevékeny munkásságot fejtett ki az Erdélyi Irodalmi Társaságban is, amelynek egy évtizeden át (1920—1929) főtítkára volt. Tagja volt az Unitárius Egyház Főtanácsának (1912 óta) és az Unitárius Egyház Képviselő tanácsának (1920 óta).

II.

IRODALMI MUNKASSÁGA.

1. Önállóan megjelent munkái.

1. *Torockó története 1848–49-ben*. Kolozsvár 1906. — 2. *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. Régi magyar irodalom*. Kolozsvár 1906. — 3. *Heltai Gáspár*. Budapest 1907. — 4. *Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században*. Kolozsvár 1909. — 5. *Dávid Ferenc és Kolozsvár*. Kolozsvár 1910. — 6. *A Heltai-féle biblia*. Budapest 1910. Nyelvészeti Füzetek. — 7. *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században*. Kolozsvár 1914. — 8. *Bevezetés a modern szépirodalom tanulmányozásába. I. r. A modern műalkotás főproblémái*. Kolozsvár 1920. — 9. *A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1825-ig*. Kolozsvár 1924. — 10. *Jókai emlékezete*. Kolozsvár 1925. Unitárius Könyvtár, 1. sz. — 11. *A magyar irodalom története. II. k.* Kolozsvár 1925. — 12. *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. I. r. Rendszeres unitárius hittantörténet*. Kolozsvár 1925. — 13. *Jókai: A köszívű ember fia*. Ismertetés. Kolozsvár 1926. Irodalmi Kis Könyvtár, 1–2. sz. — 14. *Jókai: Bálványosvár*. Regényismertetés. Kolozsvár 1926. Irodalmi Kis Könyvtár, 3. sz. — 15. *Molière*. Kolozsvár 1926. — 16. *A régi Torockó*. Kolozsvár 1927. — 17. *A duális létbölcselet és theológiája*. Kolozsvár 1928. Az Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtára, IV. k. — 18. *Ferencz József unitárius püspök emlékezete*. Kolozsvár 1928. — 19. *Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság alapszabálya, ügyrendje és tagjainak névsora*. Kolozsvár 1929.

2. Hírlapokban és folyóiratokban megjelent cikkei és tanulmányai.

Budapesti Hírlap. 1907: Corneille és kora. Bismarck beszédei. — **Egyetem**es Philologiai Közlöny. 1913: A legrégebb unitárius templomi énekeskönyvek. 1914: Bogáthi Fazekas Miklós zsoltárfordításai. — **Ellenzék.** 1904: Szikra. A gyermek. A tragikumról. Az én első légációm. Szigligeti Ede. Howinger. Tarnavari István. A nagy tragédia hősei, 1–2. A fehér cár sorvad. Zrinyi és Vörösmarty. A papuskormány. A karthauziakról. János vitéz és Toldi. 1905: Gr. Kuun Géza. Rédiger Géza. A halál. Csokonai Vitéz Mihály. Az igazság. Brassai Sámuel emlékezete. Erős szellem-e az öngyilkos? Szász Károly. Az arany és az ember. Rozgonyi Piroska. Jókai Mór emlékezete. Zaza. A deákos iskola keletkezése. 1906: Válasz „A bibliáról“ c. cikkekre. Jézus Krisztus és a legújabb theologiai kritika. 1907: Wilde Oszkár. 1908: Petőfi költészetének története 1854-ig. Goethe: Faust, I. Milton és Jókai. Okmánytár Torockó történetéhez, I–VI. A vallásstanári állás rendszeresítése. 1912: Jezsuiták Kolozsváron. 1932: Vásárhelyi János új könyve. — **Erdélyi Hírlap.** 1903: Rákóczi emlékének. — **Erdélyi Irodalmi Szemle.** 1924: A történeti regényről. Bârseianu: Catechismul luteran-românesc. Nyiró József mint novellaíró és „Rapsonné rózsája“. A Román. Tud. Akadémia munkássága. „Erdély“ neve. Szombati Szabó István költeményei. A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra. Újabb vélemények a román nép és román nyelv eredetéről. Adalékok a balkánfélszigeti románok északra vándorlásának történetéhez. Erdélyi magyar novellaírók és novellák. Kuthy Lajos. Makkai Sándor: Élet fejedelme. Az erdélyi huszita mozgalmak hatása a román irodalomra. 1925: Gróf Széchenyi István. Új hangok az erdélyi magyar lírában. Egy magyar nábob. A magyar tánc és zene kifejlődése. Balogh Endre. A magyarországi szociális mozgalmak kifejlődése és a tanulságok. Osváth Kálmán és Kádár Imre. Tabéry Géza legújabb regénye. A gepidák. — **Erdélyi Múzeum.** 1912: A debreceni disputa. Pintér Jenő tüzetes magyar irodalomtörténete. 1913: Péchi Simon psaltériuma. 1915: A komjátzsegi Graduál. 1931: Melyik évben kezdődött az unitarizmus Erdélyben? — **Ifjú Erdély.** 1923: Kovács

Dezső. — **Irodalomtörténet. 1911:** Az esztétikai szemléletről. 1913: Melius Juhász Péter. Unitárius drámák a XVI. században. Még egyszer az unitárius hitvitákról. A vargyasi Daniel-család író tagjai. 1914: A magyar irodalomtörténetírás munkája 1913-ban. Apolloniusz története. Eötvös Károly. Balassi Menyhért Arulattársa és Karádi Pál. 1931: Négyesy László és a XIX. század irodalma. — **Irodalomtörténeti Közlemények. 1914:** Csíksomlyói iskoladrámák. Illei János. Tornósy Péter. — **Keleti Újság. 1921:** Jókai egy kiadatlan levele 1851-ből. 1923: Az Erdélyi Irodalmi Társaság programja. Irodalmi olimpiász. 1931: Goethe-Napoleon. A modern szónoki beszéd. — **Keresztény Magvető. 1909:** Adalékok XVI. századi drámai irodalmunk történetéhez. A Heltai-féle biblia. 1910: Az erdélyi századok lutheránizmusa. Zoványi Jenő: Bessenyei György mint főkonzisztoriumi titkár. Zoványi Jenő: A reformáció egyháza. Unitáriusok a legújabb irodalomtörténetben. Zoványi Jenő: Kisebbségi dolgozatok a magyar protestáns körökből. Szinnyei Gerzson: Birálati megjegyzések. Biás István: Unitárius egyháztörténeti adatok. 1911: Ladamos történetéhez. 1912: Arany Tamás. Bod Péter az unitáriusokról. Kriza János levelei Toldy Ferenchez. 1914: Péchi Simon szombatos énekeskönyve 1915: Heltai Gáspár költeményei. 1922: A magyar unitárius egyház alkotmánya az államhatalommal való viszonyában. Nehány szó egyházalkotmányunk reformjának szükségességéről s a reform-előkészítő nagybizottság teendőiről. 1923: Mi volt Dávid Ferencnek és Heltai Gáspárnak „igazi” neve? Két verses könyv. Versek, elbeszélések, tanulmányok II fiatal erdélyi írótlól erdélyi művészek rajzaival. Farcádi Sándor: Versek. Halmágyi Samu költeményei. 1924: Jézus hite. 1926: Karl Barth: Jakab apostol. A Fant: Predikáció és istentisztelet. Hirschler József: A Vatikán élete. Carl Morse Wilbur: Ouy unitarica Leritage. Simén Domokos és kora. 1927: Simén Domokos és kora. Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság nevében tartott beszéd a torockószentgyörgvi Brassai-kultúrtház felavatásakor. 1928: Simén Domokos és kora. Ferencz József unitárius püspök emlékezete. A kereszténység sors-problémája. — **Kolozsvári unitárius kollégium értesítője. 1912—13:** A magyar XVI. század vezető eszméi. — **Közérdek (Nagyenyed). 1901:** Pár szó a szibériai száműzöttekről. 1—3. 1903: Csáky László gr. — **Magyar Nyelvőr. 1909:** A Heltai-féle biblia. 1911: Dávid Ferenc: Rövid magyarázat. Az ige. A történeti jelen elméletéhez. — **Marosújvár és Vidéke. 1905:** Jobb otthon. A két lelki nő. 1906: Kossuth Lajos az előlahosodásról. Egy társadalmi bajról. — **Mi Atyánk. 1910:** Ki volt Dávid Ferenc? — **Napkelet (Kolozsvár). 1921:** A modern magyar elbeszélés. Nietzsche. 1922: Kiss József. Erdélyi magyar szépirodalom. — **Pásztortűz. 1921:** Wagner Richárd mint költő. Pétőfi költészetének korszakai. Egy irodalomtörténetíró nemzedék. 1922: Erdélyi magyar szépprózairók és költők. I. Sebesi Samu. II. Kovács Dezső. 1924: Szaboleska Mihály. — **Századok. 1909:** Fráter György megöletéséhez. — **Újság (Kolozsvár). 1923:** Szaboleska Mihály. — **Unitárius Egyház. 1910:** Kanyaró Ferenc. — **Unitárius Közlöny. 1919:** Dávid Ferenc halálának 340-ik évfordulójára. 1920: Az angol unitárius egyház. A legnagyobb hatalom. A székelyek története. A magyar irodalomtörténetíró munkája. S. Nagy László: Késő köszöntés. Unitárius festőművész. Ürmösi József: Az unitárius egyház rövid története. Dr. Zsákó István orvosi dolgozatai. 1921: Az unitárius predikáció. A wormsi birodalmi gyűlés. A 87 éves püspök. Dr. Árkosy Gyula. Újévi könyörgés. Add vissza hitemet...! Kevély ember, egykor te is meghalsz. —

3. Könyvatos jegyzetek theologiai előadásairól.

Egyháztársadalom. 1928. 47 l. — Bevezetés az unitárius hittanba. 1929. 273 l. — A keresztény hit története. 1929. 176 l. — Unitárius egyházzertartástan. 1930. 387 l. — Az unitárius keresztény hit alapfogalmai. 1930. 101 l. — Kant erkölcstana. 1931. 192 l. — A keresztény theológiának és az egyházi dogmának keletkezése. 1931. 128 l.

4. Kéziratban maradt munkái.

Az erdélyi magyarság közművelődésének története, 14 l. — Bevezető előadás a „Katica“ c. operetthez, 5 l. — Vázlat a magyar dráma kifejlődéséről, 8 l. — Bevezető előadás a „Hivatalnok urak“-hoz, 7 l. — Vörösmarty Mihály emlékezete, 7 l. — Hóman Bálintnak „székely“ elméletei, 22 l. — Ima ütközet előtt. 1916. Vers. — Stiliztikai tanulmányok. — A magyar filologia kézikönyve. — Petőfi életrajza, 57 l. — Az ember sorsa világirodalmi megvilágításban (Milton). — Az irodalomtörténetírás esztétikai megalapozása, 43 l. — A szenvedés haszna. — Új irányok a nevelésben, 31 l. — Dr. Makkai Sándor református püspök. — Bevezetés az unitarizmus tanulmányozásába, 13 l. — Utban az unitárius kereszténység felé, 7 l. — Az élő és halott temető, Egyházi beszéd, 5 l. — A „Miatyánk“. Fordítás, 26 l. — „Őt kövessük!“ 221 l. — Az erdélyi református theologia jelen állása. 89 l. — A templom mint liturgiai s építkezési probléma, 16 l. — A magyar unitarizmusról, 12 l. — A keresztény hitfelekezetek ismertetése. Symb. theologia, 41 l. — Keresztény erkölcstan, 22 l. — Az unitarizmus létcélja, 20 l. — Az apostoli symbolum, 15 l. — Eucken: Grundlinien einer neuen Lebensanschauung. Fordítás, 22 l. — A módszert illető néhány főkérdésről a modern etikában, 28 l. — A vallásról, 13 l. — A keresztény hit története, 20 l. — Az imádság, 91 l. — Bevezetés a theologiai tudomány tanulmányozásába, 128 l. — Bevezetés a christológiába, 77 l. — Székely Mózes mint theologus, 25 l. — Az unitárius káté története. — A magyar unitárius egyház története. I. Az egyházalapítás kora. — Az unitárius írók élete és művei (lexikon). — Az unitárius zsinatok és főtanácsok jegyzéke az 1589—1850 közötti időből. — Az unitárius egyházi államsegély története, 28 l. — A magyar állam története, 1848—1918, 36 l.

Dr. György Lajos.

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRAT SZEMLE

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Nagyenyeden 1931. augusztus 28—30. napjain tartott tizedik vándorgyűlésének Emlékkönyve. Szerkesztette GYÖRGY LAJOS főtitkár. Cluj-Kolozsvár, kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1932. 8-r. 115. l. Minerva R.-T.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület az uralomváltozás óta most másodízben bocsát ki vándorgyűlési emlékkönyvet, s ebből is látszik, hogy a régi hagyományok nyomán fokozatosan halad előbbre. Az új helyzet s a körülmények átalakulása a vándorgyűlések célját is módosította. Az Egyesületnek az lett a feladata, hogy vidéki kirándulásain a tudományos eredményeket népszerűsítse s a kulturális törekvéseket irányítsa. Aldozatos tevékenységének érdemét az előadások kinyomatásával is emeli s Emlékkönyvét az Egyesület tagjainak megküldi. A gazdag és változatos tartalmú Emlékkönyvben *Dr. Boros György* elnöki megnyitóján és *Dr. Kántor Lajos* vándorgyűlési titkári beszámolóján kívül a következő dolgozatokat olvassuk: *Dr. Kristóf György*: Kazinezy és Erdély. *Dr. Tavaszy Sándor*: Mit mond a filozófia a mai embernek? *Járai István*: Kőrösi Csoma Sándor. *Szabó T. Attila*: Adalékok és szempontok a magyar diákénekklés irodalomtörténeti vizsgálatához. *Dr. Balogh Arthur*: A kisebbségek nemzetközi védelme. *Dr. Tusa Gábor*: Bírói védelem sérelmes közigazgatási intézkedések ellen. *Dr. Szédeczky K. Gyula*: Nagyenyed vidékének geológiai kialakulása és kapcsolata a szerves élettel. *Török Zoltán*: Adatok a nagy-küküllőmegyei neogén ismertetéhez. *Dr. Szász Ferenc*: Csillagszigetek a Világ-egyetemben. *Bányai János*: A Székelyföld mint fürdőország. **M.**

BALOGH, ARTHUR v.: *Die Autonomie in Religions- und Schulfragen der sseklerischen und sächsichen Gemeinschaften in Siebenbürgen.* Sonderdruck aus „Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem“. 5. Jahrg. Heft. 8. Mai. 1932. 12 l.

A szerzőnek folyóiratunk XXXVI. kötete (Új folyam II.) 1931. 10—12. számában megjelent tanulmányának német nyelvű kiadása.

Dr. BIRÓ VENCEL: *A kolozsvári piarista templom alapítása.* Cluj-Kolozsvár 1932. 8-r. 42. l. Az Erdélyi Kath. Akadémia Felolvasásai. Szerk. Dr. György Lajos. I. oszt. 6. sz.

Ha belső szükség hívta életre, úgy ebben látnók az Erdélyi Katholikus Akadémia feladatait az ilyen munkában, amelyet szóbanforgó tanulmányával dr. Bíró Vencel végzett.

Szerző a jezsuiták római, központi levéltárában főkutatott „Litterae Annae“-nak a tanulmányban latinul s magyar fordításban is közölt egykorú bejegyzéseire alapozva adja elő a kolozsvári piarista templomnak 1718-ban elhatározott és szüntelen munkával 1724-ben befejezett építési történetét. A kolozsmonostori bencés apátság lehordott köveiből, a kolozsvári katolikusság „drága pénzeket“ vásárolt telkein s az erdélyi nemesség adakozó érdeklődése mellett végbement építkezés közvetlen és mozgalmalás képét kapjuk. De a templom későbbi történetére is kiterjeszkedik a tanulmány, sőt építészeti szépségeinek, a belsejét díszítő képek s művészi berendezésének leírását is nyújtja.

A templom, amely ránk tekintő, nyílt és széles homlokfalával ma, kétszáz esztendő múltán az erdélyi katolikus föllendülés építnitűdását példázza, mindenképp megérdemelte ezt a közel három íves tanulmányt. *Kekel Béla.*

DAICOVICI, C.: *Micia. I. Cercetări asupra castrului (cu un „supliment epigrafic“)*. Recherche sul castro (con un „Supplementum epigraphicum“) Cluj, Cartea Românească, 1931, 8° 43 l., 1 mell.

A Déva melletti castrum egyike Erdély legnagyobb és talán legépebben fennmaradt római táborhelyeinek. Éppen ezért türelmetlenül vártuk mindig, hogy mikor táródnak fel már a történelmi szempontból annyira jelentős helynek emlékei. 1929-ben végre megkezdődött a Maros-partján levő épületek feltárása, következő évben meg a castrum északi falán át vágtak két met-zetet. Utóbbiak legbecesebb eredménye az, hogy *itt is, mint majdnem mindenütt, először árok-földtöltéssel védett tábor volt, a castrum kőfalát csak később építették a földtöltés helyébe*. Emelésük idejét természetesen egyelőre még nem tudhatni. A tábor falán kívül kb. 70 m.-nyi beépítetlenül hagyott pászttázi előtér van, amelynek északi szélén, a castrum falával párhuzamosan, hosszan húzódó fal viszont a kikötői-kereskedelmi városrészt választotta el a tábor védelmére szükséges területtől. Utóbbiakat az ásatást vezető C. Daicovici és Mallász József szintén rövidesen közölni fogják. Az izelítőül bemutatott leletek közül egyelőre csak azt kell felemlitenünk, hogy végre in situ pontosan megfigyelhetett darabokkal sikerült már egyszer egyik eddigelé kérdéses korú edénysorozat korát is határozottan megállapítaniok. A szerző részletesen kiterjeszkedik a táborral összefüggő kérdésekre. Az olasz nyelvű kivonaton kívül még latin pótlékok is csatolt hozzá: igen helyesen összeállította a CIL. III. utolsó pótléka (1902.) óta előkerült feliratokat, nem egynél helyesbítve első közlők olvasását. Nagy érdeklődéssel várjuk a további munkálatokat, mert Mallász Józsefnek, mint a dévai múzeum igazgatójának, okvetlenül meg kell találnia az ásatások továbbfolytatására szükséges összegeket, mivel tekintve Micianak nemcsak katonai, hanem kereskedelmi szempontból is igen nagy jelentőségét, feltétlenül bizonyos, hogy ennek az ásatási tudomány legszigorúbb mértékét is megütő folytatása Erdély római korára nagyon sok beces adatot fog napfényre hozni.

Ferenczi Sándor.

DOMOKOS PAL PÉTER: *Székely faeke*. Ethnographia-Népélet. XXIV. évf. 2. füzet. 1932. 87–88. l.

Szerző egy csikszenttamási faeke leírását közli. Rövid közleményében meglepő a világos és tárgyyszerű leírás. A használatból kiment faeke eleve-nedik meg előttünk a maga verejtékes és sok kinnal járó idejével. V. J.

DÖMÖTÖR SÁNDOR Dr.: *A néprajzi gyűjtés*. Tájékoztató a „Turul“ Szövetség pályázatához. Budapest. 1932. 16-r. 19 l.

Szerző ebben a kis füzetben gazdag képét nyújtja a néprajzi gyűjtés lehetőségeinek. Különösen értékes az a rész amelyben a városi nép között élő falusiak szellemi termékének gyűjtését és az u. n. városi néprajzot hangsúlyozza. Rövid írás, de sok új szempontot hoz. V. J.

Dr. GÁL KELEMEN: *Brassai Sámuel*. Minerva irod. és nyomdai műintézet kiadása. Kolozsvár 1932. 8-r. 182. l.

A szerző, aki Brassai Sámuel egyik legalaposabb ismerője irodalmunkban, a mult század e nagy polihisztorának a tudományos élet egymástól gyakran távoleső területeit átfogó munkásságáról ad rendszeres képet, külön tanulmányozva benne az esztétikust, a tanárt, a kritikust, a nyelvtudóst és az unitárius hívót.

Az esztétikus Brassairól megállapítja, hogy a lélektani esztétika úttörője Magyarországon, aki figyelmen kívül hagyja a tetszésekeltő tárgyakat és elsőnek veszi vizsgálat alá magát a tetszést. Mint tanár a tudományok

magyar nyelven való tanításaért küzd és a középiskolai oktatásnak sok üdvös reformját javasolja. Különösen fontosnak tartja az osztályrendszer helyett a szakrendszer bevezetését a tanárképzésnél. A szellemi alkata szerint elemző természetű kritikára berendezett Brassai, mint kritikus, tudományos és esztétikai kritikát különböztet meg, az utóbbinak tulajdonítva fontosabb szerepet. Mint nyelvtudós küzdelmet folytat az idegenszerűségek és magyartalanságok ellen; foglalkozik a magyar mondat elméletével, továbbá a hangsúly és szórend kérdésével. Mint hittudós a vallás lényeges elemeit állapítja meg, tanulmányozza a hit és tudás közt fennálló kapcsolatot, és mint a természetfelettség logikai következményét, elfogadja a csodák lehetőségét.

A szerző szerint Brassai jelentősége nem életművek alkotásában rejlik, hanem nemzettanítói szerepében, mellyel a korszellem zavaros áramlatai között nemzetét a helyes irányba vezetni törekedett.

Kész Antal.

HAÁZ FERENC REZSÓ: *Az udvarhelyszéki székely szekér.* Ethnographia-Népelet. XXIV. évf. 1. szám. 10—19. l.

Haáz F. Rezső részletes tanulmányában az udvarhelyszéki székely szekeret dolgozza fel. Előbb világos leírásban ismerteti a szekér egyes részeit, majd a szekér készítési módjával foglalkozik. Mindenre kiterjedő leírást tiszta és tárgyyszerű rajzai helyesen szemléltetik.

V. J.

Dr. HOFBAUER LÁSZLÓ: *Gárdonyi Géza szegedi ujságíróskodásának története.* (1888—1891.) Különlenyomat a Debreceni Szemle 1932. január 1. (51.) számából. 8-r. 25. l.

Szerző Gárdonyinak szegedi ujságíróskodása idejéből fölkatartott s érdeklődésre számottartó életrajzi adatait közli rövid tanulmányában. Szegedi lapoknál eltöltött három esztendejében Gárdonyi, zárkózott életmódja ellenére, kétszer sodródott abba a helyzetbe, hogy karpárbajt kellett vívnia. Mindkét párbaja végül az ügyészség elé került, ezért elsőízben ellenfelével együtt 14 napot, s a második alkalommal 30 napot kellett államfogházban töltenie.

K. B.

HOFFMANN EDITH: *Henrik csukárdi plébános miniátor.* Különlenyomat az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei IV. kötetéből. Budapest, Franklin Társulat nyomdája. 4°. 74.—91. l.

A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egyik esztergomi missaleját a végén levő bejegyzés szerint Henrik csukárdi plébános írta, festette, sőt kötötte is. Minhogy képeinek egyik része korához (XIV. sz.) képest rendkívül előrehaladott, jóval naturalisztikusabb modort mutat, műtörténelmi irodalmunk a közvetlen, természeti megfigyelések úttörőjeként, *iránytadó* egyéniségként, nagy elismeréssel emlegette. Hoffmann Edith behatóan megvizsgálta az Imrefia János pozsonyi örkanonok számára 1377-ben bevégzett missale-könyvet. Nagyon gondos, tüzetes vizsgálata alapján most már kétségtelenül bizonyos, hogy a misekönyv lapjai két egymástól élesen elváló, korban pedig évszázadnyi különbségű ízlésben készültek. Még pedig 9 figurális kis iniciálé, kis lapszeldíszítéssel, címlapnak és talán a kánonkezdő lapnak fele a régebbi miniátortól, Henrik plébánostól, való, kinek egyszerű és egyhangú rajzai nagyszerűen beleillenek a XIV. sz. végére, a nélkül, hogy ő maga kiválóbb miniátor lett volna. Evvel szemben a kánon előtti, kánonkezdő s a címlapon egészen új művészeti felfogás nyilvánul meg: a XIV. sz. második felének divata. Utóbbinak a missaléba kerülését nagyon helyesen akként magyarázza meg Hoffmann Edith, hogy a XIV. századvégi tulajdonosa, Han János pozsonyi örkanonok, átalakíttatta, kibővítette a maga késői, fejlettebb ízlésének megfelelően. Hoffmann Edith lelkiismeretes kutatásai során még azt is megállapította, hogy ez a missale a legszorosabban csatlakozik a salzburgi csoporthoz, talán annak egyik tagja, Ulrich Schreier, festette, vagy még

inkább valamelyik, esetleg pozsonyi származású olyan tanítványa, aki teljesen magába szívta mestere modorát. Hoffmann Edith becses tanulmánya kétségenkívül igen jó szolgálat a magyar művészettörténelem egyes részeinek értékeléséhez.

Ferenczi Sándor.

HORVÁTH JANOS: *Kazinczy emlékezete.* A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésén Kazinczy Ferenc halálának századik évfordulója alkalmából 1931. okt. 18-án felolvasta Horváth János rt. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1931. 8-r.

Horváth János Kazinczyt, aki az ellentétes elveket az érzellem javára egyeztetette össze, különböző típusváltozatokban mutatja be. Bemutatja Kazinczyt a felvilágosodott ember paradox érzelme-kultúrájában, aki a „szent főnlebegés” új kultúrideálját az új nyelven, a még „nem hallott” éneken keresztül akarta megvalósítani az irodalomban is. Ezért egy kissé fölényes irodalmi alkotásainkkal szemben is, Kazinczy a szép stílus eszményesítője, aki nemzetét a nyelve szépségével akarta megmenteni, s aki nélkül talán korán jött volna „a legnagyobb magyar.”

Heszke Béla.

DR. JANCSÓ ELEMÉR: *Északi rokonainknál.* Nagyvárad. „Erdélyi Lapok” kiadása. Szent László-nyomda Rt. 1932. 8-r. 110. l.

Jancsó Elemér új útleírásában a szempontok határozottsága és a szemlélt dolgok és események egy és ugyanazon célt szolgáló előadása a szembeötlő. Írása Észak államain: Lengyel-, Lett-, Észt és Finnországon vezet keresztül. Az útleírások megszokott és sokban lírai keretén belül sok társadalmi jelenséget figyel meg s meglátásait öntudattal továbbítja. Nem hallgatja el a lengyel imperializmus kinövéseit. A letteknél hangsúlyozza, hogy ez a kis nép létének biztosítását a jövőben nem politikai, de etikai erőktől várja (a kisebbségi jogok Európában egyedülálló teljes mértékben való tiszteletben tartása!). Kiemeli a finnek bámulatos „racionálizmus”-át. A balti államokban fel-felelevenendő túlzott nacionalizmus okát abban látja, hogy bár az itt lakó kis népek önálló államokat alkothattak, de gazdaságilag a régi elnyomók (németek, svédek) függvényei maradtak, mivel a tőke még ma is ezeknek a kezében összpontosul. Az útleírás a finn-ugor kongresszus ismertetésével zárul. Jancsó Elemér írása különböző népek különböző gondolkodásának és törekvéseinek sikerült mozaik képe.

Venczel József.

KÓS KAROLY: *Kalotaszeg.* Kolozsvár. Erdélyi Szépművészeti Céh. 1932. 8-r. 174. l.

Sokszínű könyv. Van benne átértékelt történelem, ahol megdöbbentő erővel érvényesül az elnyomott magyar parasztok akarása. Van benne néprajz s itt valóságos megnyilatkozást nyer a kalotaszegi „magyarabb” magyar lélek. Műemlékek világának feltárását találjuk benne: eredők után kutat a könyv, bár nem mindig helyes úton. És e törekvések közt Kós Károly kisebb, nagyobb írásokban beszélteti Kalotaszeg egy-egy eseménydús korszakát. (Gyalu vajda. Budai Nagy Antal históriája.)

A könyv új műfaj jellegű, de beállítására nem mindenben mondható szerencsésnek. A lírai részek megtörik egységét és sokszor bizonytalanságok elé állítanak. A néprajzi részek rendszertelensége pedig a laikusokat csak szórakoztatja, de nem tanítja. De mindezekkel szemben ott vannak a szépen megírt nagy értékek. Örömmel olvassuk a nép, főleg az ősvallásból visszamaradt babonavilágának költői megírását s Kalotaszeg tárgyi értékeinek megörökítését. Illusztrációi, a felépítésre fősúlyt fektető linoleum-metszetek szorosan a szöveghez alkalmazkodnak.

Kós Károly műve inkább Kalotaszeg éposza, mint Kalotaszeg dokumentuma.

Venczel József.

DR. LAMPERTH GEZA: *A pápai református főiskola története. 1531—1931.* Pápa. A Főiskolai Könyvnyomda kiadása 1931. 8-r. 202—30. l.

Négyszáz év számtalan felmerülő kultúrális szükségletének hatékony kielégítője a pápai főiskola, mely most is hivatásának magaslatán áll. Az iskola, mely Petőfit és Jókait adta irodalmunknak, mint egykor, a mai időkben is régi lélekkel tölti be nagyraihivatott szerepét. A mű két részből áll. Az első részben tárgyalja az iskola külső történetét Mohácstól napjainkig. A második rész az iskola belső életével és munkájával foglalkozik, melyet szerzője sokhelyen a pápai diákélet színes leírásával tarkít.

Heszke Béla.

LÜKŐ GÁBOR: *Székely tűzhelyek. Székely házak.* Ethnographia-Népelet. XXIV. évf. 2. füzet. 1932. 76—81. l.

Lükő Gábor tanulmánya első részében 8 háromszéki tűzhely leírásával gazdagítja azt az anyagot, amelyet az Ethnographia előző számaiban a tűzhely-kérdéssel kapcsolatban hozott. Tanulmányának értékesebb második fele a székely házzal foglalkozik. Itt is háromszéki adatokra támaszkodik. Különösen kiemelhetjük szemléletes alaprajzait s négy nagyon jól megválasztott fényképfelvételét.

V. J.

RADNÓTI ISTVÁN: *A magyar falú sorsa Erdélyben.* Budapesti Szemle. 655. szám. 1932. június. 403—422. l.

Radnóti István Erdély magyar falvainak a háború utáni helyzetével foglalkozik. Elsősorban a földkérdés nehéz problémáját fejt fel, megvilágítva a földmegosztás arányait s a földreform következtében beállott eltulodásokat (főleg nemzetiségi szempontból.) Részletesen tárgyalja továbbá azokat a mozgalmakat, amelyek az erdélyi magyar falú érdekeinek védelmét célozták (Erdélyi Gazdasági Egyesület, szövetségi törekvések), továbbá az ifjúság (főképp a főiskolai hallgatók) ily irányú törekvéseit, de az egyházak falú-munkáját sem felejt el vizsgálódása tárgyává tenni.

V. J.

RAJKA LÁSZLÓ DR.: *Jókai Kalandora.* Székfoglaló az Erdélyi Katolikus Akadémia 1932. febr. hó 16-i felolvasó ülésén. Cluj-Kolozsvár. 1932. 8-r. 22. l. Az Erdélyi Kath. Akadémia Felolvasásai. Szerk. Dr. György Lajos. I. oszt. 5. sz.

A szerző behatóan foglalkozik Jókai *Egy hirhedett kalandor a tizenhetedik századból* c. pikaró-regényének forrásaival. A regény indítékait Stramberg *Antiquarius*ának „Des Verräthers Schädel” címszavú részében jelöli meg. Megállapítja, hogy Jókai 1877-ben kiadott *Szép Mihálja* szintén szoros összefüggésben van a *Kalandorral*. Bővebben foglalkozik a regény egyik legérdekesebb és leginkább vitatott motívumával: a templáriusoknál lejátszódó kalanddal. A tárgy történeti fejtegetés mellett rámutat arra, hogy Jókai műgondja, fejlett asszociációja és logikus felfogása az, ami Stramberg logikátlan és koncepció nélküli indítékából a *Kalandort*, romantikus irodalmunk egyik legsikerültebb alkotását, létrehozta.

Heszke Béla.

SIRALMAS PANASZ. Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerkeszti Vajthó László. Budapest. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 1932. 8-r. 97. l.

A *Siralmas panasz* homályfedte s végérvényesen máig ki nem derített szerzője keserű és szenvedélyes hanggal ébresztette nemzetét. A XVII. század prózáját őrző, szamos beszédét ma is jól esik hallanunk. Ezért elmondhatjuk, hogy éppen nem válogattak rosszul a budapesti Zrinyi Miklós-reál-gimnázium ifjai, amikor a Magyar Irodalmi Ritkaságok tizenkettedik köteteként ezt a politikai röpiratot adták közre. A kötet bevezetőjében dr. Ollé

István vezetőtanár kellő bőséggel vonultatja föl a *Síralmas panasz* legelső kiadójának, Kanyaró Ferencnek, a Zrinyi Miklós szerzősége mellett, és Széchy Károlynak ellene szóló érveit.

Dr. TEMESVÁRY JÁNOS: *Az erdélyi püspöki szék betöltése (1696—1897)*. Cluj-Kolozsvár, 1932. 8-r. 39. l. Az Erdélyi Kath. Akadémia Felolvasásai. Szerk. Dr. György Lajos. I. oszt. 7. sz.

Szerző, aki az erdélyi püspökség kilencszázados multjának feltárásában eddig a legnagyobb érdemű munkásságot végezte, fenti tanulmányában 19 erdélyi püspök kinevezési okmányának pontos másolatát közli. Ezeket az okmányokat, amelyek az utolsó kettő kivételével latin nyelvűek, részint az Országos Levéltárból, részint a káptalani levéltárakból, s részben magántulajdonból gyűjtötte össze. Fáradságos és nagy gonddal végzett munkájának az az értéke és jelentősége, hogy ezek a szövegek sok érdekes és eddig teljesen ismeretlen életrajzi adaton kívül még több fontos és nagybecsű forrásanyagot tartalmaznak, ami nagy mértékben hozzá fog járulni az erdélyi püspökség történetének az eddiginél is pontosabb megismeréséhez. A forrásgyűjteményt kiadó Erdélyi Kath. Akadémia Temesváry János munkáját Székelyi Gr. Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspöknek ajánlotta, püspöksége 35. évfordulója alkalmából.

Sz.

Felelős szerkesztő: **Dr. György Lajos.**

Kiadja: az **Erdélyi Múzeum-Egyesület.**

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

természettudományi szakosztályának közleményei

DR. SZÁDECZKY GYULA
szakosztályi elnök.

SZERKESZTIK:
1932.

DR. BALOGH ERNŐ
szakosztályi titkár.

Oligocenkori trachyt-vulkán nyoma Kolozsvár határában.

— *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának 1931. december 7-i ülésén tartott szakelőadás.*

Irta: Dr. Szádeczky K. Gyula.

Kavicsstanulmányaimat 1931. őszén városunk közelében felfedezett helvetien transgressziós konglomeratok részletesebb nyomozásával óhajtottam folytatni. Eme törekvésem közben akadtam a Hója felső meredéke aljában, 433 m. magasán a t. sz. f., a Koch Antal tanulmányai alapján klasszikus helyé vá't, szerinte alsó oligocenkori márgás mészkőnek, a „hójai rétegeknek“ fedőjében olyan apró kavicsos rétegre, amelyik egyéneinek alakjánál fogva élesen különbözik Szamosunk fluviatilis kavicsától, melynek óalluvialis anyagát e nyár végén jó alkalom volt megismerni a városi vízvezetéki munkálatok Gorbópataktorkolati feltárásain.¹ De éppen olyan nagy mértékben különbözik a hójai réteg fedő kavicsa tengeri, miocen kavicsainktól is.

Ezen nagyon igénytelen megjelenésű, mindössze 1—2 cm. vastag, homokba átmenő rétegnek vulkáni természetű anyaga vonta magára egy hónappal ezelőtt tett egyik fáradságos kiránulásom végén figyelmet, amiért néhány darabkáját otthoni vizsgálatra magamhoz vettem.

Ezek az egy cm.-nél többnyire kisebb, szennyes kavicsok lemosva, alakuknál fogva szögletes, csak kevésbé kopott, vulkáni lapillire emlékeztetnek. Kézi nagyítóval nézve, apró likacsokat, némelyiken porphyros, ritkán salakos szerkezetet veszünk észre.

Amikor 11 nappal később a vizsgálat alapján a nagyon érdekesnek mutakozó előforduláshoz közelebbi megvizsgálás és anyaggyűjtés céljából újra kimentem, azt kellett tapasztalnom, hogy a hójai mészkőréteget közvetlenül fedő vékony kavicsot a közbejött vihar jórészt már elmosta. Így részletesebb vizsgálatom tulajdonképeni tárgyát képező anyagot 3 dm.-el a mészkő felett következő, 3 $\frac{1}{2}$ dm. vastag, az előbbihez hasonló kavicsos rétegből vettem. Erre a rétegre $\frac{1}{2}$ m. vastag zöldessárga homok, e felett két, egyenként 2 dm. vastag discordans párhuzamos rétegzettségű, meszesebb kötőanyagánál fogva jobban összeálló, egymástól lazább közbetelepüléssel elválasztott homokréteg következik megegyező településsel. Ezen összesen közel 2 m. vastag sorozat felett

¹ Erre vonatkozó tanulmányát dr. Szádeczky K. Elemér egyidejűleg a Magyarhoni Földtani Társulat ülésén adja elő.

a meredek fal folytatásaként még 2 m.-nyi veres, zöld eres, homokos márgaréteg, a Hója keleti felén és a Fellegvár vonulatában jól ismert felső oligocen lerakódás, látható. Erre a keskeny kűszöbvel végződő sorozatra azután a Hója felső meredekének lecsúszó, dacittufás mezőségi márgafala következik.

A felső oligocen rétegek alatt levő ezen igénytelen megjelenésű, de mint az alábbiakból kitűnik, érdekes új eruptívus anyag mindössze csak 6 m. szélességben van feltárva. Keleti részén a felsőoligocen üledéket a közeli házak szükségleteire is felhasználják. Félős tehát, hogy rövid időn belül úgy járhatunk vele, mint a Bükkbe vezető út mentén, a lövészárkokkal feltárt kis geyzirkuppal, amelyik a mellette épült ház gazdasági berendezkedésével végkép megsemmisült. Ezért sietek felhívni reá szaktársaim figyelmét, hogy ebből a ritka érdekességű anyagból lássák el idejekorán gyűjteményeiket.

Ez az üledék csak gondos lemosás, gyenge iszapolás után válik igazán vonzóvá, mert a felette következő, 56 m. vastag fedő rétegesoportból sok tisztátalanság került víztől jól átjárható testébe. Anyagának egy része erősen mállott, ami könnyen érthető, ha arra gondolunk, hogy — R. W. Lawson összeállítását követve² — vagy 7 millió évre kell tennünk az időt, amikor frissen kiszórt likacsos, vulkáni anyaga mihamar a felsőoligocen veres szárazföldének málladéka alá került. Azután meg a miocén tenger rakta reájuk hosszú életének nagyon változatos üledékét. Mélyen eltemetett állapotából csak a pliocén öreg Szamos eroziója hozta napfényre. Most itt van, és számot ad letűnt idők eddig nem ismert eseményeiről.

A vizsgálat tárgyát képezett alsó rétegsor lényegében összetartozó vulkáni működés terméke, amelyhez keveredett idegen anyag 10%-on alul marad. Utóbbi uralkodólag kristályos-pala kvarcit, fehér és kevesebb grafittól fekete színű, ritkábban aprószemes turmalinos epidotos kvarcit, kevesebb zöld, chloritos csillámpala, ritkán közzé mosott kővetmaradványból áll.

A kiiszapolt vulkáni anyagban legelőször a kevés, borsárga színű, többnyire táblás, karlsbadi ikerképződéses, egy cm. nagyságot is elérő szabad, csak kevésbé kopott, fényes földpát kristály köti le figyelmünket, uralkodó hosszantiappár (010), bázis (001) és állóoszlop (110) lapjaival. Ezek optikai és lángkísérleti vizsgálat szerint sandinek, amelyek a rajnamenti trachytban előfordulókhöz hasonlítanak. Azonban vannak közöttük oszloposan kiképződött plagioklas kristályok is.

A szabad kristályoknál sokkal nagyobb számban előforduló apró kavicsok egyrésze fehéres vagy sárgás, világos szürke színű trachyt, üvegfényű hasadáson apró porphyros sandinekkal, gyéren biotittal. Ezek nagyon likacsos alapanyaga is emlékeztet a rajnvidéki trachytokéra. Másrésziük sötétebb szürke színű, sűrűbb likacsos kőzet. Ezek sok apró földpátot, gyéren, csak mikroszkoppal látszó, biotitot is tartalmaznak. E két fajta kőzet közt átmenetek vannak, úgyhogy össze-

² *Über absolute Zeitmessung* stb. Die Naturwissenschaften. 29. Juni 1927.

tartozásuk kétségtelen. Mindkét fajtából megvizsgáltam egy kis csiszolatot, minek alapján finomabb tulajdonságaikra vonatkozólag a következőket közölhetem.

I. A fehérebb, rendszeren likacsosabb és mállottabbak közül a leg-sűrűbb, legépebb csiszolatában az üveges alapanyag uralkodik, tehát a trachytok ritka, *hyalocsoportjához* tartozik. E tulajdonság a kidobás folytan hirtelen bekövetkezett megkeményedésre vezethető vissza. Leg-nagyobb porphyros ásványukból, a sandinekből, a kőzetben 5 mm.-nél nagyobbat nem láttam, de bizonyára ebből a fajtából származnak az egy cm. nagyságot is elérő szabad kristályok.

A csiszolatba került legnagyobb sanidin 3 mm. hosszú, $\frac{1}{2}$ mm. széles, karlsbádi ikret alkotó tábla. Negativus jellegű igen kis tengelynyílásuk van. Némelyikük egy közös helyzetben andesin-oligoklas (An = 33%) kristálykát zár magába, amelyik többszörös albitikerképződést mutat. A porphyros földpát a kőzetnek vagy $\frac{1}{3}$ részét teszi ki.

A színes ásványok közül, amelyek mind el vannak változva, az alakjuknál fogva *pyroxenre* valló, $\frac{1}{4}$ mm.-nél rendszeren rövidebb oszlopoké vannak legegyszerűsebben elterjedve. Ezek eredeti anyagából semmi sem maradt meg, helyén ellimonitosodott magnetit és finom chloritrost, vagy pedig kalcit van. Amphibolféle harántmetszet is mutatkozik a csiszolatban. Biotit nagyobb, de ritkább porphyros ásványként fordul elő benne, sok limonitosodott magnetit bomlási termékkel. Kevés eredeti, egész 120 μ nagy *magnetitsem*, vagy 30 μ -nyi apró kristálykák csoportja, többé-kevésbé limonitosodva, is van benne. Egyetlen, 35 μ széles *sphen* kristályka is került a csiszolatba. Apró *apatit*-kristálykák, főleg az elváltozott színes ásványokkal kapcsolatban gyakran fordulnak elő.

Az uralkodó, elagyagosodó, üveges alapanyagban $\frac{1}{2}$ mm.-nyi üregek is akadnak. Bennük csak kevés, egész 70 μ hosszú, egy közösen sötétető földpátléc, annál több parányi, elsárguló trichit-féle pálcika és pont van kiképződve, melyek a porphyros ásványokkal együtt irány nélküli fluidális szerkezetet adnak a kőzetnek.

2. A sötétebb szürke lapilikben a kisebb, különböző nagyságú, sűrűbben hintett, uralkodólag apró porphyros földpátok a kőzetnek kb. a felét teszik ki. Ezek labradorittól aligoklasalbitig (50%—14% An) terjedő fajokhoz tartoznak, de az albitban gazdagabbak játsszák a főszerepet. A bázisosabbak gyakran savanyúbb burokba vannak zárva. A savanyúbbak az *a*, az antesinnel kezdődő bázisosabbak pedig inkább a *c* tengely szerint megnyúlt oszlopokat alkotnak.

A színes ásványok között az elcalcisodott *pyroxenek* ebben nagyobb szerepet játszanak, mint az előbbeniben és egy mm. hosszúra is megnöttek. *Biotitok* gyéren ebben is előfordulnak 140 μ hosszú, a bázis szerint ellapult kristályokat alkotnak, vékony magnetites kerettel. Apró magnetit-szemek, 35 μ nagyságig, közepes mennyiségben vannak az alapanyagban. Kis automorph apatit kristályka, az elváltozott színes ásványokban is épen maradvá, viszonylag sűrűn fordul elő. Pici *sphen* kristályka ebben is akad.

Az alapanyag legnagyobb része földpátfélén elüvegtelenedett, elkaolinosodott aprólikacsos képződmény, amelyben biotitmikroliton, magnetitpontokon kívül kevés 60 μ -nyi oligoklas-albit is ki van válva. Ez a fajta tehát a trachytból az andesitbe megy át.

Dr. Hoffmann Károly a Meszeskapú közeléből, a leszakadó kristályos hegység folytatása irányában Nyirsidről írt le oligocenkori „kvarc-orthoklas-trachyt“ kitörést.³ Kolozsvár vidékén is eltemetett hegyekkel állnak ezek kapcsolatban.

Ennek a hójai, igénytelen előfordulásnak egyik jelentősége az, hogy vele eddig ismeretlen, trachyt típusú eruptivum iktatódik be Erdély kitörési kőzetekben gazdag sorozatába. Koch könyve⁴ 205—207. lapján felsorolt trachytok létét dr. Ferenczy István⁵ kétségbe vonta. A hójai kvarenélküli eruptivum a ditrói szienitek távolabbi rokonságához tartozik. E szienit képződését a mesozoos mészkövek megemésztésére kell visszavezetnünk. A Nádas vízterületének helvetiai konglomerátjai közt mesozoi mészkövek is szerepelnek. Ezen az alapon nem tartom kizártnak, hogy a hójai, a szienithez hasonlóan ritka eruptivum képződésénél is van valamely szerepe a karbonátok assimilációjának. Ezek földpátjába zárt sok gáz, az intratellur állapotban jól kifejlett nagy sanidinek a kristály képződésére kedvező körülményre mutatnak. Az alapanyag általános likacsossága a később bekövetkezett rohamos gázfejlődés bizonyítéka, ami mind összhangzásba hozható a karbonátok megemésztésével.

Egy másik jelentősége a hójai előfordulásnak az, hogy vele Kolozsvár vidékén oligocenkori vulkáni működésről szereztünk biztos tudást. Talán csatlakozik ez azokhoz a savanyubb eruptivumokhoz, amelyekről a nádasmenti helveciai konglomerátok adnak hírt. Ezek Erdély belső területének a neogenben erősen süllyedő részein felhalmozódott üledékek alá temetődtek.

Még egy harmadik tanúságot is fűzhetünk a hójai kis előfordulásához, nevezetesen: Látva, hogy Kolozsvár vidéke — az oligocen kitörések közbejöttével — az egypár m. vastag hójai réteg alatt következő, 40 m. vastag, bryozoás üledéket hátrahagyott, az egész harmadszakban legmélyebb tengeri állapotából hirtelen veres szárazföldi állapotba emelkedett, hasonlólag ahhoz, ahogy a felsőkréta (gosau) tengeréből a Bihar-Vlegyása hatalmas eruptiói nyomán Nyugati Hegységünk végkép szárazzá lett: az eruptívus működéseknek, a hegyképző folyamatoknak eme biztos mutatóinak fontos szerepe domborodik ki előttünk a Földkéreg olyan mozgásánál, amelyik tengerből szárazföldet csinál. Kolozsvár környékén az alsó tarkaüledék veres szárazföldre a felsőkrétaiban megindult eruptívumokkal áll kapcsolatban. Kérdés már most, vajon a harmadik veres szárazföldnek, a felső tarkaüledékének is nem volt-e hasonló kiemelő eruptívuma?

³ Földtani Közlöny. IX. évf. 1879. 207, 421. lap.

⁴ Az Erdélyi Medence harmadkori képződményei. II. Budapest, 1900.

⁵ A Nagyhugvin „trachyt“-jának köztetani vizsgálata. Muzéumi Füzetek. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Ásványtárának Értesítője. III. kötet. 1915—1916. 217. l.

A „hójai rétegek“-re következő szárazföldi állapota a Kolozsvári Szegélyhegységnek, amire ez az új trachytvulkán mutat, megváltoztatja Koch könyvének 302. lapján kifejezett régi felfogást, mely szerint: a hójai rétegekre (O_1) következő (O_2) „révkörtvélyesi rétegek leülepedése idejében a kolozsvári szegélyhegységnek az oligocen tenger-től elborított területe nem emelkedett ki annyira, mint az erdélyrészi öböl ÉNy-i sarkának feneké stb.“ Ferenczi István dr. hasonló szárazföldi állapotot mutat ki Buda-Kovácsi hegységről tartott előadásában a budai márga közt (amit ő — szemben a régi felfogással — az eocén legfelső tagjának tart) és a középső oligocén hárshegyi homokkő, illetőleg kiscelli agyag mélyebb része közt.⁶ Ebben az előadásában összehasonlításként tesz az erdélyi viszonyokkal és ennek alapján a „hójai mészkövet“, mint a budai márgának megfelelő üledéket, szintén felső eocénnek hajlandó venni. A trachit lapillik nyomán látható szárazföldi állapot is Ferenczi felfogása mellett szól.

Összehasonlítva a Nagyalföld két oldalán lévő szomszédos medence határait, olyanféle képet kapunk, mintha nálunk a keleti oldalon lévő határon az eruptívus testek jóval magasabb szintre emelkedtek volna, mint a nyugatin, ahol a sűrű töréseken inkább csak a folyékony és gázás emmanatiók jutottak a felszínre kevés kiszórt tufa mellett. Ezzel szemben Erdély erősebben kiemelkedett nyugati hegysége hatalmas eruptívus termékein kívül még sok más, a durva transgressziós konglomerátokban jelentkező eruptívum vár részletes vizsgálatra.

Spuren oligocener Trachyt-vulkanausbrüche in der Umgebung von Klausenburg.

— *Vortrag, gehalten in der Sitzung der naturwissenschaftlichen Abteilung des Erdélyi Múzeum-Egyesület am 7. ten December 1931.* —

von Dr. Julius v. Szádeczky K.

Bei dem genaueren Begehen der Spuren von Transgressionskonglomerate fand Vortragender, als unmittelbares Hangede der ober-eocenen „Hójaschrichten“, in 433 m abs Höhe der Hója, Hyalotrachyt-lapillis und- Sande, 2 m mächtig, bedeckt von 2 m dicken oberoligocenen Buntmergel, auf welche die 56 m mächtige Mergel- und Dazittuffreihe der Helvetien folgen.

Die porösen Lapillis enthalten Sanidine, Andesin-oligoklase (An 33%) Biotite und veränderte Pyroxene, wenig Magnetit, Apatit, Sphen, in eine glase Grundmasse eingeschlossen. Lose Sanidine, bis 1 cm gross, sind im Sande auch zu finden. Unter den Lapillis kommen auch in Andesite übergehende Arten, mit von Labradorit bis Oligoklasalbit (50—14% An) reichenden Feldspaten vor.

⁶ Adatok a Buda-Kovácsi hegység geológiájához. Földtani Közlöny, 1925. évi LV. kötet. 196—271. l.

Die Existenz der in dem Buche Dr. Anton Koch's Tertier Ablagerungen Siebenbürgens aufgeführten Trachyte wurden durch Dr. Stephan Ferenczi in Zweifel gezogen, folglich ist dies Vorkommen für Siebenbürgen neu. Mitteloligocen Quarztrachyte hat Dr. Karl Hofmann von beider Seite des Meszes abbruches beschrieben. Der Hójatrachit scheint auch, dem Meszes ähnlich, mit jenen abgesunkenen, verdeckten Gebirge in Zusammenhange zu stehen, von welche Entlang des Nádasstales die Transgressionskonglomerate der Helvetien kundgeben.

Vortragender meint — nach seiner, der Successionsreihe der Ditrosyeniten und Kalksteinvorkommen in dem verdeckten Gebirge Klausenburger Umgebung betreffend gemachten Beobachtungen — nicht ausgeschlossen die Möglichkeit, dass bei der Bildung des unbedeutenden Hójatrachytes die Karbonatassimilation auch mitgespielt hat.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

Orvostudományi Szakosztályának Közleményei

SZERKESZTIK:

DR. VERESS FERENC

1932.

DR. KOLESZÁR LÁSZLÓ

szakosztályi elnök.

szakosztályi titkár.

Dr. TÖRÖK IMRE (1885—1932)

Az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvostudományi Szakosztályát nagy veszteség érte: érdemekben dús jegyzőjét, Dr. Török Imrét, vadásztársaság gondatlanságából örökre elveszítettük. A megboldogult hült tetemét 1932. május hó 4-én a kolozsvári ref. theologia díszterméből kísértük ki a házsongárdi temető kertjébe.

A temetésen az egyházi beszédet Dr. Tavaszy Sándor theologiai igazgató-tanár mondta.

Szakosztályunk nevében Dr. Török Imrét elnökünk, Prof. Dr. Veress Ferenc, a következő szavakkal búcsúztatta el:

Ha a korhadt százados tölgy az idő vasfogától és a viharok szagató erejétől megroppan s kidől, azt a legtermészetesebb eseményként vesszük tudomásul, mint a világ törvényei szerint lefolyó elmulás egy példáját. Ha hosszú sorvasztó betegség támadta meg a szervezetet és fogyasztja el apránként életerejét, mignem a méceses lángja kialszik, úgy ezt is normális és célszerű, sőt megváltó befejezésnek találjuk. Ha az elmulás az emberi élet legmagasabb fokán következik be, megnyugszunk benne, mint a földi élet elkerülhetetlen és időszerű lezárásában.

De ha a szélvész egy gyönyörű szálfát csavar ki, vagy a villám a legépebb, legerősebb, legszebb fenyőt zúzza össze, akkor nehéz a meglepetéstől, fájdalomtól és részvétől bénított ítéletünkkel ennek az isteni rendelkezésnek célszerűségét megérteni, elfogadni. Önkéntelenül felmerül bennünk a kétely, hogy vajjon a végzet helyesen intézte-e ezt a szörnyű tragédiát, mely megdöbbentő váratlanságával lesújtott egy gyönyörű család erős, egészséges, büszke fejére?

Férfikora delelőjén álló barátunk elvesztése olyan, mint mikor a korona ékköve kibull, mikor durva kezek a legszebb rózsát tépik le, mikor váratlan tűzvész legföltettebb kincsünket hamvasztja el.

Az ő halálának nem a szomorú szenzáció ad jelentőséget, hanem az elpusztult érték nagysága!

A rémes csapás hatása alatt pillanatnyilag alig bírjuk felfogni méreteit a veszteségnek, melyet a gyászbaborult szeretett család, továbbá az erdélyi orvostársadalom, a kolozsvári magyar értelmiség, számos kultúrintézmény, végül e város egészséges és beteg társadalma el-

szenvedett. Csak ezután fogjuk itt is, ott is érezni hiányát megnyerő kedves egyéniségének, és nélkülözni tudományos és társadalmi egyesületekben széles tudását, világos logikáját s minden részletre kiterjedő remek emlékezőtehetsége előnyeit.

Az Erdélyi Múzeum Egylet orvosi szakosztályán az elnöki asztalnál megüresedett a jegyzői szék, melyen ott láttuk tudományos ülésein, amint okos fejét írásaira hajtva, szorgalmasan jegyezte az elhangzott előadásokat. Nem hallhatjuk többé széles, mély és sokoldalú tudásról tanuskodó szép, kerekded hozzászólásait. Óh, mily szomorú véletlen játéka a sorsnak, hogy éppen ma estére, midőn utolsó útjára kísérvük, volt kitűzve az orvosi szakosztály ülésére a megboldogultnak a csontdaganatokról szóló előadása!

Török Imre dr. tehetsége már kora gyermekéveiben megcsillant. Legjobb tanuló az osztályban, legszorgalmasabb, ösztöndíjas hallgató az egyetemen. Katonaorvosnak készült, s szolgálati évei, valamint hat évi szibériai fogsága alatt, továbbá hazajövele óta állandóan a legintenzívebb tudományos kiképzésre törekedett. Nagy olvasottsága, külföldi tanulmányútjai tájékozottá tették őt az orvostudományok minden ágában. Nem mindennapi ember volt, hanem tökéletes példánya az egészséges, remekbeszabott férfitípusnak; de ugyanakkor ragyogó szellemi képességei messze felemelték a szellemi arisztokrácia magas színvonalára.

Kérdezhetnők, miért hogy a gondviselés oly sokszor a legértékesebbet, a legjobbat kívánja áldozatul, mikor annyi értéktelen, selejtes van a világon? — Ám, amint a betegségek, járványok, elemi csapások célszerűségét, szükségét nem értjük, úgy az ilyen kiváló érték elmulása is csak egy előttiünk elzárt nagy műhely örök titka marad.

Az embert állandóan millió veszély környékezi, melyek minden pillanatban készek elvenni egészségét, épségét, életét. Mégis milyen csodálatosan megszokjuk a veszélyt, mily könnyelműen elhanyagoljuk a kellő óvakodást, míg egyszer csak egy ilyen tragédia eszünkre nem adja a memento morit!

Drága, jó barátunk, hűséges kartársunk, erős szövetségesünk és munkatársunk a magyar orvosi kar nehéz és keserű küzdelmeiben, Te is vidám lélekkel, gondtalanul mentél gyermekeiddel szerény ünnepi kirándulásodra s nem gondoltad, hogy ez utolsó útad lesz. Itt hagytál minket, és nekünk örökké hiányozni fogsz. Minden szépért és nemesért hevülő lelked nem fog minket munkánkban erősíteni. Elköltöztél oda, ahol nincs versengés, küzdelem és emberi rosszaság. Tekints le mi reánk ittmaradottakra, és látni fogod, hogy emlékedet szeretettel és hűségesen megőrizzük.

Isten veled kedves jó barátunk, nyugodjál békében!

Az Orvostudományi Szakosztály 1932. május 12-én tartott tudományos ülésén Prof. *Veress Ferenc* elnök kegyeletes szavakkal jelenti be jegyzőnknek, *Dr. Török Imrének*, halálát. A szakosztály tagjai néma felállással adtak jelt mélységes részvételüknek.

A tárgysorozat első pontja volt *Dr. Koleszár László: Dr. Török Imre élete és munkássága.*

A szakosztály dr. Orient Gyula, egyetemi tanár indítványára elhatározta, hogy Dr. Török Imre érdemeinek elismerésül a nekrológot az Erdélyi Múzeumban teljes egészében leközi.

Mélyen tisztelt Szakosztály!

1932. május 1-én d. u. félnégykor szól a telefon, dr. Mátyás Mátyás ideges hangon engem kér, csak ennyit mond: Török Imrét vadászfegyverrel Kuck Ferdinánd kereskedő véletlenségből agyonlőtte, életbenmaradásához nincs remény, értesítsd a családját.

Mire Török Imre nejével a Parkszanatóriumba értünk, már utolsókat dobogott a szíve, s nemsokára bekövetkezett a mély csend, melyet a kétségbeesett feleség zokogása tört meg.

Mély megilletődéssel állottam Dr. Török Imre kihülő teste mellett. Lelkemben rajzoltak az együtt töltött idők emlékképei, magam előtt láttam a szorgalmas diákot, fess önkéntest, avatására induló boldog doktorjelöltet, a fogságból hazaérkezett, megtört katonát, s a mai orvostársadalom egyik kiválóságát.

*

Dr. Török Imre 1885. július 16-án született Németbogsányban; református vallású, atya Török Béla karánsebesi telekkönyvvezető. A jó constitúciójú, sokat ígérő 10 éves Török Imrét 1895-ben örökbefogadja hasonló nevű nagybátyja, dr. Török Imre, kolozsvári neves gyakorló orvos és tb. városi főorvos. 1903-ban érettségit tesz a kolozsvári ref. kollégiumban, orvosi kiképzését a kolozsvári Ferencz József-Tudományegyetemen nyerte, ahol 1908. november 16-án avatták *suma cum laude* doktorrá.

Mint másodéves *medicus* lestenografálta *Udránszky* László élettan tanár előadását, s az 1300 oldalas jegyzetet a professzor látta el előszóval. E jegyzet szolgált *Udránszky* későbbi egész tanársága alatt a medikusoknak élettani tankönyvül.

1908-ban katona stipendista lévén, Bécsbe került az I. sz. helyőrségi kórházba.

Mint katona szenvedélyes lovas volt. Ebből az időből való a lovaglásról írt szakközleménye, melyet ezredese a legelőkelőbb katonai szemlében megjelentetett; cikkében kifejti az osztrák lovagló iskola hibáit és a módszer tarthatatlanságát. Állításait anatómiai és élettani alapon magyarázza. Neve rövidesen ismertté vált katonai körökben.

1909-ben főorvossá történt kineveztetése alkalmával az *insbrucki* helyőrségi kórházba helyezték, ahol 3½ évig volt, melyből két évet a sebészeti és röntgen-osztályon töltött. Ottléte alatt minden szabad idejét az egyetemi sebészeti klinikán töltötte, amelynek akkor Schloffer, majd ennek Prágába történt kinevezése után Haberer volt az igazgatója.

1912-ben mint ezredorvost Bécsbe helyezték az I. huszárezredhez. Itt már minden vágya az volt, hogy a még köteles két évét leszolgálja, s visszakerüljön Kolozsvárra, ahol már Makara sebésztanár biztos ígéretét bírta műtő növendéknek való felvételére vonatkozólag.

Épen amikor a várva várt 1914. szeptembertől csak pár hónap vá-

lasztotta el, hirtelen kitör a világháború. Mint aktív ezredorvos hadbavonul, s már november 25-én orosz fogságba kerül.

Szirmay tábornagy bizonyítványában olvasom, hogy Dr. Török Imre ezredorvos 1914. szeptember 5-én Oroszországban, Czerniczinél Reiss tiszthelyettest egy tűz alatt álló égő házból élete veszélyeztetésével személyesen hozta ki.

1914. november 20-án Wiewiorownál egy orosz járőr által szállásán elfogatván, a legközelebbi orosz parancsnoksághoz való útjában egy osztrák-magyar altiszti járőrrel találkozott, melynek parancsnokságát átvette, s azt a járőrt, amely őt elfogta, fogságba ejtette.

1914. november 25-én orosz Lengyelországban (Kuzmicza—Xaworownál) egy orosz túlerővel szemben folytatott ütközetben, melynél a I. cs. és kir. huszárezred I. osztályának $\frac{2}{3}$ része elesett vagy megsebesült, a kuzmicai malomban, melyet az ellenség állandóan tűz alatt tartott, a sebesülteket saját élete veszélyeztetésével első segélyben részesítette. A túlerővel szemben célszerű volt visszavonulnunk, Török ezredorvos sebesültjeivel orosz hadifogságba került.

Szirmay tábornok 1925. december 21-iki iratában Török Imrét utólag a III. oszt. katonai érdemkeresztre terjesztette föl s kérte a főparancsnokságot, hogy a Károly csapatkereszthez való joga is hivatalosan elismertessék, amennyiben a harctéren, az első vonalban teljesített szolgálatot.

A fogságban hét heti folytonos hányattatás, megaláztatás után 1915. januárjában Szibéria Tjumen városába vitték.

Itt nemsokára a 149. evacuation kórházának sebészeti osztályára kerül, mint orvos, ekkor már sorsa elviselhetőbb lett.

Minden elképzelhetőt megmozgat előkelő rokonsága révén (nagybátyja volt Tisza István), nagynehezen haza vergődik 1918. telén.

1919. október 1-én az én rábeszélésemre főlvéti magát a kolozsvári sebészeti klinikára műtőnövendéknek, ahol az egyetem átvételéig, 1919. október 19-ig volt szolgálatban. A kolozsvári tudományegyetem sebészeti klinikájának utolsó igazgatója, h. Vidakovits Kamil szép bizonyítványban méltatta Török Imre sebészi készségét és elméleti tudását.

1924-ben az Erdélyi Múzeum Egylet orvostudományi szakosztálya jegyzőjévé választotta, mely tisztséget haláláig viselt.

1926-ban a Budapesti I. sz. sebészeti klinikán *Verebély* tanárnál műtői oklevelet szerzett.

Török Imre productiv élete a sebészeti klinikára való belépésétől számítható, a fogságból hazatérte után hónapok teltek el, amíg elhalványodtak lelkében a Szibériában szerzett keserű impressziók, s sajnálnunk kell, hogy nem vetette papírra éles megfigyeléseit a cári uralomról, ahogy azt egy fogoly tiszt látta, s a vörös uralom igazságtalanságát, ahogy azt egy intellektuell szemlélte.

Itthon sem élvezhette a teljes szabadságot, a városból ki sem mozdulhatott, mint bolsevista gyanusnak, egy egész esztendőn át naponta kellett a térparancsnokságon jelentkeznie.

Érdekes volt hallgatni logikus megállapításait a lezajlott háború-

ról; mint jellemes katona, sohasem a mi gyengeségünkben és hadi tökéletlenségeinkben kereste a vést hozó okot, hanem az ellenség fölényes katonai szellemében, tökéletes taktikájában és célszerű politikájában látta nemzetünk tragikumának okát. Belépve a klinikára, belekóstol az orvostudományba, csapásszerűleg szakít a hadi és politikai témákkal, testtől-lelkestől ismét természetbúvár lesz, éjjel-nappal tanul, nagy anyagi áldozattal megszerzi a legmodernebb orvosi irodalmat, azt nem csak átolvassa, hanem magáévá is teszi, jegyzeteket készít, majd példátlan lelkesedéssel kezd sebészeti praxist, megszerez minden feltétlen szükséges eszközt, ami a diagnosztika szolgálatában áll, mindent, aminek a therapiában betegei hasznát vehetik.

Dr. Török Imre mégsem a régi, hangulatvilágában valami resignatio észlelhető. Nem volt társaságkerülő, de inkább azok között érezte jól magát, akik tanulhattak tőle, s akiktől ő tanulhatott.

Jól emlékezem, annak 12 éve, amikor megnősült, így szólt: „ott tartok, és azon, hogy csak a család az, ami egy koromban levő férfi lelkének teljes egyensúlyát biztosíthatja“. Meg is találta a családi életben, amire vágyott, mint a hűséges felesége 3 gyermekkel ajándékozta meg, akiket rajongással szorított keblére s lelki egyensúlya mélyen megvolt zavarva, ha valamelyik családtagjának valami baja volt. Az orvosi közéletben készségesen vállalta a munkát. Egyesületünknek 8 éven át volt jegyzője, ernyedetlen szorgalommal jegyzett üléseinken, előadásokat tartott, beteg bemutatásokkal szerepelt, hozzászólásokkal emelte üléseink nivóját.

Török Imre eredeti dolgozataiban meglátszik a jó képzettségű medicus, olvasott, kitűnő emlékezőtehetségű orvos, aki nem fél átcsapni a theoriák mezejére, ahol úgy otthon van, mint a biologia berkeiben, a chemia képletei között.

*

1920-ban *Az Erdélyi Orvosi Lap I. évfolyamában* a *Basedow kor mai állása* címen hosszabb tanulmánya jelenik meg, melyben az irodalmi adatok felsorakoztatásával igazolja, hogy a Basedow kor a hormonrendszer és főképen a paizsmirigy működészavarának a következménye.

Cikkére reflektált dr. *Hollós József* topánfalvi orvos, aki Török dolgozatáról elismerőleg nyilatkozik ugyan, de egy dolgot nem talált meg; ugyanis Hollós szerint a „Basedow kor az esetek túlnyomó részében gümőkóros eredetű“, aminek döntő bizonyítéka szerinte a Basedow kor nagy részének tuberculosis specificumokkal gyógyíthatósága.

Török Imre ugyancsak az Erdélyi Orvosi Lap hasábjain válaszol dr. *Hollós*nak. Soráiban irodalmi jártasságának és szigorú tárgyilagosságának, az ellenfél tiszteletének adta írásbeli bizonyítékát.

Collateralis epiduralis tályog és praeoperativ facialis-paraesis mastoiditis chronica purulenta exacerbans esetében című dolgozatában, mely az Erdélyi Orvosi Lap I. év. XI. novemberi számában jelent meg, tanúbizonyságát adja füldiagnostikai jártasságának és sebészeti készségének.

Adalék az Aether-narcosis rectalis alkalmazásának kérdéséhez című dolgozatát 1921-ben körünkben olvasta fel, dolgozata nyomtatásban meg-

jelent az Erdélyi Orvosi Lap V. évfolyamának 18-ik számában, németül a Deutsche Zeitschrift für Chirurgie 192. kötetének 6. füzetében.

Felsorolja a localis és vezetési analgesianak veszélyeit, hátrányait, amit irodalmi adatokkal igyekszik alátámasztani; híve adott esetben az inhalációs narkózisnak, melynek pótlására, különösen ha a helyi érzéstelenítésnek akadályja van, élénken propagálja az általa orosz hadifogságban több száz esetben alkalmazott rectalis aether narcozist, mely módszer a központi Oroszországból került hozzájuk.

Tudtommal idehaza praxisában a rectalis aether narcozist nem alkalmazta.

A *Ph. számítás matematikai alapja*, melyet 1930. febr. 2-án adott elő egyesületünkben (megjelent az Orvosi Szemlében 1931. b) című dolgozata mathematicában, physicalis chemiában való jártasságának, kritikai képességének feltűnő bizonyítéka.

A bevezetésben mondja: igen előkelő forrásokból származó tan- könyvekben is találkozunk hibás konkluziókkal, melyeknek oka csakis a matematikai alapok hézagosságában keresendő. Téves konkluziók természetesen tévtanok széleskörben való elterjedéséhez vezetnek és pedig annál inkább, minél előkelőbb és tekintélyesebb forrásból indultak ki.

Nem egyszer olvashatjuk orvosi lapokban, tankönyvekben, hogy a vér Hion koncentrációja rendkívül állandó, melyhez a szervezet szigoruan ragaszkodik, pontosan regulálván benne fellépő minimális kilengéseket is. Török szerint, hogy ha csak a PH-nak numericus ingadozásait tartjuk szem előtt, úgy a különbségek tényleg csekélyeknek látszanak, de ha másfelől és igen helyesen szem előtt tartjuk, hogy pld. a 0.3-nyi PH különbség már 100 százaléknyi hydrogénion különbséget jelent, úgy nyilvánvaló az a tévedés, melynek egyes szerzők áldozataul estek, s amely ezuton már a köztudatba is benyomult.

Egy mércét szerkesztett, melyből a PH értéke a 2-ik tizedesig menő pontossággal számítható át a megfelelő Hydrogénionra, illetve faktornak értékére.

Távolságmérések az emberi testben Röntgen kettős képek segítségével, különös tekintettel a medence egyenes átmérőjének pontos meghatározására című értekezése, ami megjelent az Erdélyi Orvosi Lap 1921. év áprilisi számában és a Fortschritte auf dem Gebiete der Röntgenstrahlen XXI. kötetében a Röntgenben való jártasságának dokumentuma.

A Röntgenologusok figyelmébe ajánlotta egy már 1907-ben ismertett egyenletét, melynek segítségével egy Röntgen kettős képről lemérhető és egyéb adott értékek helyezése mellett kiszámítható bármely a testben fekvő két fixpontnak egymástól való távolsága, feltéve, hogy e fixpontok a Röntgenképen látható árnyékok alakjában mutatkoznak.

Eljárása abban rejlik, hogy eltolt lámpa mellett készít Röntgen felvételt s trigonometriai képletek segítségével határozza meg adott esetben pld. a projectil helyzetét.

Ez a dolgozata jutott eszembe, amikor a sectios asztalon értékes agyában a törvényszéki boncnok fölfedezte a 2 drb. alig gombostűfejnyi projectilt.

Egyik a jobb szemüreg felső falán hatolt be, maga előtt betörve kisujjkorömnnyi területen a csontlemezt a thalamus környékén megállott, a másik a balhalántékon hatolt be elülről ferde irányban, átjárva a bal agyfélteucit, megállott a kis agyban.

Török Imre szellemi képességeinek székhelyét szemlélve, önkéntelenül megállítottam a boncolás menetét s röviden megjelmeztem tragikus végetért barátomat. Jól esett látnom és hallanom idegen kollégám részéről megnyilatkozó mély részvét és nagyrebecsülés kitejezését.

Tisztán gyakorlati irányú: *mellözhető-e a vesemedence varrás az asepticus pyelolithotomia után*, ami 1928-ban jelent meg az Orvosi Szemlében. Célszerűnek tartja ilyen műtét után a vese seb nyitvahagyását. Széles alapon nyugvó elméleti tudást árult el.

Zárt végtag csonttörések modern kezelésének általános alapelvei c. dolgozata, melyet az EME. marosvásrhelyi vándorgyűlésen olvasott föl (1930.) Már akkor megütötte a fületem az az eredeti észlelése, hogy a tört végek összekapaszkodása a csöves csontok diaphyzisén pontosan a 18-ik napon következik be.

Azok a tört végek, melyek a 17-ik napon egymással szemben még elmozdíthatók, a 18-ik napon már szilárdan összekapaszkodnak s a vizsgáló szinte a cementkötésnek benyomását nyeri ennek az érdekes tünetnek megfigyelésekor. Tudtommal még ehhez az adathoz az irodalom nem szólott hozzá.

*

Ritka lelet és atypusos tünetek vakbélgyulladás három esetével kapcsolatosan előadatott az EME. marosvásrhelyi vándorgyűlésén, megjelent az előbbivel egyetemben a vándorgyűlés emlékkönyvében, bizonyoságot tett, hogy a sebészi gyakorlatban a diagnostical ismeretek birtokában volt s ritka leletét irodalmilag is értékesíteni tudta.

Nyomatásban nem jelent meg 1923. jan. 12-én szakosztályunkon tartott előadása a *gingivitis* kezeléséről és ugyanazon évben ugyanitt felolvasott a *sebészi tuberculózis és az orthopédia c.* értekezése.

1928. jan. 11-én a Magyar Kaszinó Orvosi estélyén a *Röntgen sugarak jelentősége az orvostudományban* címen tartott előadást.

1931. december 30-án lendületes szavakban méltatta e helyen a német Bier professzort, a lumbalis analgesia felfedezőjét, a modern sebészet egyik nagymesterét 70-ik születésnapja alkalmából.

Legutoljára 1932. febr. 8-án szerepelt szakosztályunkon, amikor a *paravenasan adott injectio által létrejött idegbénulás sebészi kezeléséről* beszélt sikeresen meggyógyított esete kapcsán. Előadását élénk vita követte. Dolgozata a Der Chirurg legújabb számában jelent meg, ez volt hatyúdala.

Török Imre az orvostudomány népszerűsítésében is kivette a maga részét. Ha a Múzeum Egyesület elnöksége fölkerlte szakosztályunkat népszerű előadás tartására, ő volt az első, aki lelkesen jelentkezett, de más intézménynek is szívesen tett hasonló szolgálatot.

Az izomzat szerepe az emberi testben c. népszerűsítő előadása, mely kéziratban van meg, máma túlhaladja azt a mértéket, amit egy a laikus közönségnek szánt dolgozattól megkívánunk.

A vesék szerepe az emberi testben c. felolvasásával bebizonyította, hogy a nehéz elmeleteket is, ha azt az előadó megemésztette, a laikusok által is megérthetően lehet ismertetni.

Az ember helye a természetben c. dolgozatát a szakszervezetek szabadiskolájában mondotta el.

Fájdalom csillapítás a sebészetben c. előadását a Törekvés Dalegylet kultúr-estélyén tartotta 1929. telén.

Mint tudomány népszerűsítőt a hallgatósága szerette, mert mindig olyan témát választott, ami mindenkit érdekelt, előadásmodora közvetlen, hasonlatai megkapók voltak, nem a pillanatnyi sikerek hajszolták a szereplésre, hanem az orvos- és természettudomány belsőséges mély szeretete.

Hátra van még, hogy mint iskolaorvost és egészségktanárt jellemezzen. Sokoldalúsága fölött theologustanítványa azt mondotta: fel tudta kelteni bennünk a mi tudományunkkal oly ellentétes orvostudomány iránti érdeklődésünket a gyakorlati élet számára, s magunkat az ő közvetlen közelségében éreztük, amiért fájlaljuk váratlan elmulását.

Török Imre kézíratai közt találtam *anyag és szellem* című 50 oldalas munkát, melynek tüzetesebb áttanulmányozására a rendelkezésemre álló idő nem volt elegendő, egyet azonban meg tudtam állapítani, hogy dolgozata a psychobiologia körébe vág s szellemi életünk megnyilatkozásait egy egészen új megvilágításban tárja elénk. Elgondolásának az alapját a rádió szolgáltatta, beszél leadó, felvevő állomásról s a rádiótechnikában használatos kifejezéseket transzplantálja a psychológiába. A dolgozat értékének megállapítása a psychologusok feladata lesz.

Egy másik hátrahagyott kézirat címe: *Adalékok a postoperatio complicatiók okaihoz*, melyben ő is ahhoz a véleményhez csatlakozik, hogy az u. n. arterio mesenterialis duodenum elzáródás kórképe egy az acidózis által létrejött gyomor, máj, pancreas functionalis harmoniájának meg bomlásából ered.

Harmadik befejezetlen dolgozatának a címe: *Sebészi utókezelés általános alapelveiről*.

Török Imre szaküléseinken élénken vett részt az előadások nyomában sarjadt vitákban. Hozzászólásainak értékét nagy irodalmi olvasottsága, különösen biológiai és biochemiai vonatkozású megjegyzései adták. Külföldi tanulmányútján szerzett tapasztalatainak ismertetését az elhangzott előadáshoz mesterien tudta kiegészítésképpen beilleszteni. Általában azt mondhatom, hogy semmit sem fogadott el kritika nélkül, és én épen ebben látom az ő szellemi értékességét s a természettudományi pályára való elhivatottságát.

Meg vagyok győződve, hogyha Dr. Török Imre tagtársam életét az a buta golyó nem oltja ki, alkatából következtethető hosszú élete alatt még sok dicsőséget szerzett volna a magyar orvostudománynak.

Emlékét családja, pályatársai, betegei, jegyzőkönyveink és művei őrzik!

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület” kiadás

1. <i>Rass Károly</i> : Reményik Sándor — — — — —	40.—
2. <i>Párvan Bazil</i> : A dákok Trójában — — — — —	30.—
3. <i>Dr. Bitay Árpád</i> : Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — — — —	30.—
4. <i>Dr. Bitay Árpád</i> : A moldvai magyarság — — — — —	40.—
5. <i>Szokolay Béla</i> : A nagybányai művésztelep — — — — —	40.—
6. <i>Dr. Balogh Ernő</i> : Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben — — — — —	40.—
7. <i>Dr. György Lajos</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája. 1925. év — — — — —	50.—
8. <i>K. Sebestyén József</i> : A brassai fekete templom Mátyás-kori címerai — — — — —	40.—
9. <i>Dr. Karácsonyi János</i> : Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — — — —	50.—
10. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — — — — —	50.—
11. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i> : Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — — — — —	40.—
12. <i>Dr. György Lajos</i> : Két dialogus régi magyar irodalmunkban — — — — —	60.—
13. <i>K. Sebestyén József</i> : A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere — — — — —	50.—
14. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1926. év — — — — —	50.—
15. <i>Dr. Gyárfás Elemér</i> : A Supplex Libellus Valachorum — — — — —	50.—
16. <i>Rónay Elemér</i> : Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye — — — — —	50.—
17. <i>Dr. György Lajos</i> : Egy állítólagos Panecatantra-származék irodalmunkban — — — — —	50.—
18. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1927. év — — — — —	60.—
19. <i>K. Sebestyén József</i> : A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — — — — —	60.—
20. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei — — — — —	50.—
21. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1928. év, pótlásokkal az 1919—1928. évekről — — — — —	50.—
22. <i>Dr. György Lajos</i> : A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — —	50.—
23. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái — — — — —	50.—
24. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : A nemzeti nevelés román fogalmazásban — — — — —	50.—
25. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i> : Kierkegaard személyisége és gondolkozása — — — — —	50.—
26. <i>Dr. Papp Ferenc</i> : Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — — — —	50.—
27. <i>Dr. Csúry Bálint</i> : Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — — — — —	50.—
28. <i>Dr. Biró Vencel</i> : Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében — — — — —	50.—
29. <i>Dr. Teleki Domokos gróf</i> : A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története — — — — —	50.—
30. <i>Dr. Hofbauer László</i> : A Remény című zsebkönyv története (1839—1841) — — — — —	50.—
31. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1929. év — — — — —	50.—
32. <i>Dr. Gyalui Farkas</i> : A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán — — — — —	50.—
33. <i>Dr. Rajka László</i> : Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye — — — — —	50.—
34. <i>Dr. Temesváry János</i> : Hét erdélyi püspök végrendelete — — — — —	50.—
35. <i>Dr. Biró Vencel</i> : A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében — — — — —	50.—
36. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — — — — —	50.—
37. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében — — — — —	50.—
38. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája 1930. év — — — — —	50.—
39. <i>Dr. Balogh Arthur</i> : A székely vallási és iskolai önkormányzat — — — — —	50.—
40. <i>Dr. György Lajos</i> : Eulenspiegel magyar nyomai — — — — —	80.—
41. <i>Dr. Dömötör Sándor</i> : A cigányok temploma — — — — —	50.—
42. <i>Dr. Kristóf György</i> : Baró Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — —	80.—
43. <i>Dr. Hofbauer László</i> : Az Erdélyi Híradó története — — — — —	50.—
44. <i>Dr. Kristóf György</i> : Kazinczy és Erdély — — — — —	50.—
45. <i>Dr. Asztalos Miklós</i> : A székelyek őstörténete letelepülésükig — — — — —	50.—
46. <i>Dr. Varga Béla</i> : Az individualitás kérdése — — — — —	80.—

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Cluj-Kolozsvár, Str. Baron L. Pop (volt Brassai-u.) 5.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XXXVII.

1932.

Nouvelle série III. n. 4—6.

Rédacteur: **LOUIS GYÖRGY**, Éditeur: Société du Musée de Transylvanie. Rédaction: Cluj, Str. Universităţii 10. Roumanie.

Nicolas Asztalos: L'histoire primitive des Szeklers jusqu'à leur établissement.
Béla Varga: La question de l'individualité. Deuxième et dernière communication.

Arthur Balogh: La protection des minorités dans le droit international.

Catherine Kemény: Les auteurs de mémoires en Transylvanie. Première communication.

Joseph Horváth: Les Anglais dans les Indes. Deuxième et dernière communication.

PETITES COMMUNICATIONS: *Florio Banfi*: Filippo Scolari, chef du comitat Temes et l'Oratorio degli Scolari en Florence. — *Valentin Csúry*: L'anecdote de Faust de M. François Pápai Páriz. — *T. Attila Szabó*: Le poème à la louange de Gyöngyösi par Alexandre Kovásznai Tóth.

RECUEIL DE DONNÉES. *Louis György*: La vie et le travail littéraire de M. Étienne Borbély (1886—1932).

REVUE DES LIVRES ET DES REVUES. — LES COMMUNICATIONS DE LA SECTION DES SCIENCES NATURELLES DE LA SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE. *Jules K. Szádeczky*: Traces volcanique du trachit de l'oligocène dans le banlieu de Cluj (Kolozsvar). Suivi d'un résumé allemand. — **LES COMMUNICATIONS DE LA SECTION DES SCIENCES MÉDICALES DE LA SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE**. *Ladislav Kolészár*: Emerich Török (1885—1932).

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XXXVII. Band.

1932.

Neue Folge III, No. 4—6.

Redigiert von **LUDWIG GYÖRGY**. Herausgegeben vom Siebenbürger Museum-Verein. Redaktion: Cluj, Str. Universităţii 10. Rumänien.

Nicolaus Asztalos: Die Urgeschichte der Szekler bis zu ihrer Niederlassung.

Adalbert Varga: Die Frage der Individualität. Zweite, abschliessende Mitteilung.

Arthur Balogh: Schutz der Minderheiten im internationalen Rechte.

Katherine Kemény: Die siebenbürgischen Memoiren-Schreiber. Erste Mitteilung.

Josef Horváth: Die Engländer in Indien. Zweite, abschliessende Mitteilung.

KLEINERE MITTEILUNGEN. *Florio Banfi*: Filippo Scolari, Obergespan im Komitat Temes und das Oratorio degli Scolari in Florenz. — *Valentin Csúry*: Die Faust-Anekdote des Franz Pápai Páriz. — *Attila T. Szabó*: Das Lobgedicht des Alexander Kovásznai Tóth über Gyöngyösi.

DATENSAMMLUNG. *Ludwig György*: Stephans Borbély Leben und seine literarische Tätigkeit (1886—1932).

BÜCHER- UND ZEITSCHRIFTEN-RUNDSCHAU. — MITTEILUNGEN DER NATURWISSENSCHAFTLICHEN ABTEILUNG DES SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREINS. *Julius K. Szádeczky*: Vulkanische Spur des aus dem Oligozän stammenden Trachits im Gebiete von Klausenburg. (Mit einem deutschen Resumé.) — **MITTEILUNGEN DER MEDIZINISCHEN ABTEILUNG DES SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREINS**. *Ladislav Kolészár*: Emerich Török (1885—1932).

